
„Проблеми на социалната и икономическата сигурност“

Том 3

**ИКОНОМИЧЕСКИ, ПОЛИТИЧЕСКИ
И УПРАВЛЕНСКИ АСПЕКТИ
НА СИГУРНОСТТА**

**Материали от Международна научна
конференция 18–19.11.2022 г.
Катедра „Национална сигурност“,
Философски факултет**

Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“
Велико Търново, 2023

Редакционна колегия:

*проф. дн Вихрен Бузов
доц. дн Мария Илчева*

*доц. дн Цвета Маркова (председател)
акад. проф. д-р Слободан Нешкович (Сърбия)
проф. днн Тодор Галунов
проф. д-р Георги Камарашев
доц. дн Георги Георгиев*

© Авторски колектив, 2023

© Петя Калужкова, дизайн на корицата, 2023

© Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2023
Велико Търново, ул. „Т. Търновски“ № 2

ISSN 2738-8689

Book Series “Problems of Social and Economic Security”

Vol. 3

**ECONOMIC, POLITICAL
AND MANAGEMENT ASPECTS
OF SECURITY**

**Proceedings of an International Scientific Conference
18–19.11.2022 National Security Department,
University of Veliko Tarnovo**

**St. Cyril and St. Methodius University Press
Veliko Tarnovo, 2023**

EDITORIAL BOARD:

Prof. Dr. Habil Vihren Bouzov
Assoc. Prof. Dr. Habil Maria Ilcheva (editors)

Prof. Dr. Habil Tzveta Markova (Chairman)
Acad. Prof. Slobodan Nešković, PhD (Serbia)
Prof. Dr. Habil Todor Galunov
Prof. Georgi Kamarashev, PhD
Assoc. Prof. Georgi Georgiev, PhD

Поредицата научни сборници „Проблеми на социалната и икономическата сигурност“ се издава от Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“ от 2021 г. и в нея се публикуват материали от международни и национални научни конференции на Катедра „Национална сигурност“ при Философски факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, научни разработки на преподаватели от катедрата и партньори от страната и чужбина, на студенти и докторанти. Статиите преминават през двойно сляпо рецензиране. Тематиката на изданието отразява най-важните доминанти в спецификата на научните изследвания по проблеми на сигурността във Великотърновската Алма Матер – върху различни аспекти на социеталната (обществената) сигурност – икономическа, социална, духовна (културна), лична, фирмена (корпоративна), демографска, медицинска с цел експлициране на специфичните предизвикателства и рискове в тези области и политики за тяхното преодоляване.

Това издание е продължение на утвърдената вече традиция ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“ да се развива като международен и национален център на академични изследвания в сферата на сигурността, намерили израз в повече от десет конференции и в публикуваните в седем тома доклади на Поредицата за трансгранично сътрудничество „Нови предизвикателства пред сигурността на Балканите“, В. Търново: „Ивис“, ISSN 2335-0056.

The series of scientific collections “Problems of Social and Economic Security“ has been published by the University Publishing House “St. Cyril and Methodius“ starting from 2021 – it presents papers from international and national scientific conferences of the Department of National Security at the Faculty of Philosophy of “St. St. Cyril and Methodius“ University of Veliko Tarnovo, scientific studies of members of the Security Department and partners from the country and abroad, of students and doctoral students. Articles go through double-blind review. The topic of the book series reflects the most important dominants in the specifics of scientific research on security in the Veliko Tarnovo Alma Mater – on various aspects of societal (public) security – economic, social, spiritual (cultural), personal, corporate (corporate), demographic, medical in order to explain the specific challenges and risks in these areas and policies to overcome them.

This edition is a continuation of the already established tradition of “St. Cyril and Methodius“ University of Veliko Tarnovo to develop as an international and national center for academic research in the field of security, expressed in more than ten conferences and in the published in seven volumes reports of the Cross-Border Cooperation Series “New Challenges to Security in the Balkans“, V. Tarnovo: Ivis, ISSN 2335-0056.

СЪДЪРЖАНИЕ

Бузов, В. Светът в новата война на цивилизациите	11
I. Военни и политически аспекти на сигурността	
Nešković, S. Engagement of NATO and Partnership for Peace with Constellations to Russian Federation.....	15
Duljević, B. Policy of Republic of Turkey in the Caucasus and Relations with Azerbaijan	47
Бузов, В. Краят на Европейския проект	89
Kolev, D., Tolvaišp L. “Great Reset”: Conspiracy Theory or Conspiracy of Theories	95
Тодуа, З. Российско-украинский вооруженный конфликт: причины и варианты развития	109
Солаков, Т. Екстремизъм – същност и понятие	119
Джилянков, И. Парламентарни избори и политическа нестабилност в Република Македония (1990–2002 г.).....	127
Солаков, Т. Религиозен екстремизъм – понятие, цели и задачи	135
II. Икономически аспекти на сигурността: енергийната сигурност	
Иванова, Р. Развитие на ядрената енергетика в Турция – предизвикателства и перспективи	143
Тодорова, Г. Енергетиката на България – важен елемент на критичната инфраструктура на България	153
Темников, Р. Вклад Азербайджана в энергетическую безопасность Евросоюза как фактор, влияющий на экономику	157
III. Управленски аспекти на сигурността	
Milanov, A. Holistic Transformation of the Global Economy and Labours Relations	173
Митевска, М., Дудолаки, Е. Необходимостта от стратегически мениджмънт в сферата на здравеопазването в криза Covid-19.....	179
Цанов, И. Човешката сигурност: същност и особености.....	189
Стоянова-Енчева, О. Феминизмът: възникване и актуално състояние в българското общество	197
Илчева, М. Рискове и предизвикателства пред социалната сигурност в България в условията на глобална криза.....	207

Мехмед, Н. Професионалното обучение на човешките ресурси в съвременните динамични условия	215
Чюбатарова-Николова, С. Сигурността на ползвателите на железопътен транспорт като част от социалната и икономическата сигурност в ЕС.....	229
<i>За авторите в този сборник</i>	235

CONTENTS

Bouзов, V. The World in the New War of Civilizations.....	11
I. Military and Political Aspects of Security	
Nešković, S. Engagement of NATO and Partnership for Peace with Constellations to Russian Federation.....	15
Duljević, B. Policy of Republic of Turkey in the Caucasus and Relations with Azerbaijan	47
Bouзов, V. The End of the European Project	89
Kolev, D., Tolvaišp L. “Great Reset”: Conspiracy Theory or Conspiracy of Theories	95
Todua, Z. Russian-Ukrainian Military Conflict: Causes and Developments	109
Solakov, T. Extremism – Nature and Concept	119
Djilianov, I. Parliamentary Elections and Political Instability in the Republic of Macedonia (1990–2002).....	127
Solakov, T. Religious Extremism – Concept, Objectives and Tasks.....	135
II. Economic Aspects of Security: Energy Security	
Ivanova, R. The Development of Nuclear Energetics in Turkey – Challenges and Prospects	143
Todorova, G. Bulgaria’s Energy Industry – Important Element of Bulgaria’s Critical Infrastructure.....	153
Temnikov, R. Azerbaijan’s Contribution to the Energy Security of the European Union as a Factor Affecting the Economy	157
III. Managerial Aspects of Security	
Milanov, A. Holistic Transformation of the Global Economy and Labours Relations	173
Mitevaska, M., Ntountulaki, E. The Need for Strategic Management in the Field of Health Care in the Covid 19 Crisis	179
Tsanov, I. Human Security: Essence and Characteristics	189
Stojanova-Encheva, O. Feminism: Emergence and Current State in Bulgarian Society.....	197

Ilcheva, M. Risks and Challenges for Social Security in Bulgaria in Situation of Global Crisis	207
Mehmed, N. Vocational Training of Human Resources in Modern Dynamic Conditions.....	215
Chyubatarova-Nikolova, S. Security of Users on Rail Transport as Part of the Social and Economic Security in the EU	229
<i>The Authors in this Volume</i>	235

СВЕТЪТ В НОВАТА ВОЙНА НА ЦИВИЛИЗАЦИИТЕ

Вихрен Бузов

THE WORLD IN THE NEW WAR OF CIVILIZATIONS

Vihren Bouzov

Abstract: We publish the third volume of our series “Problems of Social and Economic Security” at a time of extremely high degree of tension, due to the revolutionary nature of changes in the world geopolitical structure. In this volume, we have emphasized several key topics that have become relevant in the context of these processes. The first group of papers are related to the military and political aspects of security. Other relevant topics are the economic and managerial aspects of security.

Keywords: third volume; security.

Издаваме третия том на нашата поредица „Проблеми на социалната и икономическата сигурност“ във време с изключително повишен градус на напрежението, поради преломния характер на промените в световната геополитическа структура. За много коментатори тя се характеризира с преход от еднopolюсен към многополюсен свят или от свят, доминиран силово от водения от САЩ Запад към свят с плуралистична архитектура и относителен баланс на силите и интересите. Драматичните кризи, които човечеството преживява са израз на сблъсъци с глобални очертания: между елитите на богатите държави и хората от подтиснатите страни и народи, между свръхсилите и великите сили за контрол над разпределението на енергия, над източниците на енергия, управлението на финансовата система, печалбите от пазари, търговски пътища и от войни и конфликти.

С оглед тематичната насоченост на поредицата, можем да акцентираме и на още един аспект в обяснението и прогнозирането на развитието на сегашната поредица от кризи. Като инструмент можем да използваме теорията на Самюел Хънтингтън за сблъсъка на цивилизациите (Хънтингтън 2023), която представя бъдещите конфликти като породени от културни различия. В действителност днес наблюдаваме ефекта на прогнозираното от американския теоретик обръщане на всички цивилизации срещу Запада, но то не е по причини на културните различия. Нито е свързано с някаква завист към демокрацията на Запада. То се прояви в отказа на повечето страни от Азия, Африка и Латинска Америка да подкрепят политиката на САЩ и ЕС за военна подкрепа на Украйна срещу Русия. Новата „война на цивилизациите“ представлява борба на подтиснатата част от света за суверенитет и освобождаване от формите на неоколониализма. Намира израз и невъзможността САЩ да се ангажира по

същия начин с управлението на световната система и с интервенции в избрани страни, които се противопоставят на този ред.

В този том сме акцентирали върху няколко ключови теми, станали актуални в контекста на тези процеси. Първата група статии са свързани с военните и политически аспекти на сигурността. В тях са включени и изследвания върху регионални кризи, религиозния екстремизъм и промените в геополитическата архитектура.

Втора група статии са насочени към икономическите аспекти на сигурността и по-специално към енергийната сигурност. Тази тема стана актуална във връзка с остро противопоставяне около енергийните проекти и ролята му за оправдаване на „хуманитарните интервенции“ в Сирия, Либия и Ирак.

Управленските аспекти на сигурността са третия важен кръг от проблеми в настоящия том. Тук са включени и ключовите за нашето издание теми за социалната сигурност и новите заплахи към нея.

Освен традиционните участници в нашите дискусии, имаме удоволствието да отбележим и участието на автори от военните училища, които със своя професионализъм и задълбочен поглед ще допринесат за цялостния облик на нашето издание.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Хънтингтън, С. (2023) Сблъсъкът на цивилизациите и преобразуването на световния ред. София: Обсидиан.

I.
Военни и политически аспекти на сигурността

I.
Military and Political Aspects of Security

Том 3 / Vol. 3

*„Икономически, политически
и управленски аспекти
на сигурността“*

*“Economic, Political
and Management Aspects
of Security”*

ENGAGEMENT OF NATO AND PARTNERSHIP FOR PEACE WITH CONSTELLATIONS TO RUSSIAN FEDERATION

Slobodan Nešković

Abstract: NATO and Partnership for Peace have long been the leading security institutions under the authority of the US and the Western coalition. The relations of these political security alliances with the Russian Federation have an essential influence on the international community. This is especially evident during the actel war in Ukraine. The North Atlantic Treaty was signed on April 4, 1949, and then NATO members became: Belgium, Denmark, France, Ireland, Iceland, Luxembourg, the Netherlands, Norway, Portugal, Great Britain, Canada and the United States. When the Alliance was founded, it was characterized by a very small political structure and an even smaller military formation. The first organizational structures were established by the Washington Agreement. According to Kekić and Subošić, Article 9 established a council, which became known as the North Atlantic Council (NAC), the leading political body that makes decisions within the Alliance. It was originally composed of the foreign ministers of the member states, with the authority to „establish subsidiary bodies if necessary“. The organizational structure of the Alliance was very unstable. Bodies that met at the ministerial level were required to meet only once a year, although they could meet more frequently. From the military aspect of the Alliance, the Military Committee faced a similar situation as the Council. It existed at a higher level and did not meet often enough. The council had a permanent executive body, which made decisions, managed military planning and provided assistance to personnel. The limited membership of the permanent group to France, the United Kingdom and the United States was a potential source of irritation for the other nine NATO members. Finally, pressure exerted by non-member countries for more influence during the period when the military committee was not in session led to the formation of the Representative Military Committee, with national liaison officers as accredited military representatives. This situation contributed to the creation of the Supreme Allied Commander of Europe (SACEUR), which was then the primary source of military advice to the Secretary General and the Council.

Keywords: NATO; Partnership for Peace; International security.

INTRODUCTION

One of the main elements of building international relations centuries ago are military alliances. Wars were fought between such opposing military alliances during the 20th century. After World War II, two major military alliances were created: NATO in the West (led by the USA) and the Warsaw Pact in the East led by the USSR.

The North Atlantic Treaty Organization (NATO) was formed on April 4, 1949, when representatives of the United States of America, Canada, France, Great Britain, Italy, the Netherlands, Belgium, Portugal, Norway, Denmark, Luxembourg and Iceland signed the North Atlantic Treaty. In accordance with this treaty, which entered into force on August 24, 1949, NATO was established de jure as an alliance of independent states gathered around a common interest in preserving peace and their own security.

„NATO is not a supranational but an interstate organization. It is an alliance of independent sovereign states, which have come together in the interest of common security and in defense of common values. Decisions are made on the basis of consensus. In order to hold consultations, each member country is represented by a permanent delegation at the NATO political headquarters in Brussels, which consists of a permanent representative, who heads the delegation, and a military representative. Each of them is supported by staff, civilian and military advisors, who represent their countries in various NATO commissions. A separate civilian and military structure was established within NATO in order to be able to respond to the political and military dimensions of the Alliance's work. Both structures provide support to the North Atlantic Council, within NATO, the highest decision-making body“.

The Partnership for Peace program, launched in 1994, is a program of practical bilateral cooperation between NATO, as a whole, and the individual countries that participate in it. The main goal of the Partnership is to promote reform, build mutual trust, and increase the ability of partner countries to preserve peace and security on a voluntary, flexible and transparent basis.

1. NATO pact – role, structure and functioning

The end of the Cold War brought major geopolitical and geostrategic changes primarily to the European area, which significantly changed the security, economic, cultural and other conditions, primarily in the countries of Central, Eastern and Southeastern Europe. In them, after decades of one way of thinking and acting, in the conditions of a bipolar environment and competition between the two dominant great powers and the military blocs of which they were the pivot, new opportunities were opened, i.e. the necessity of choosing social arrangements, paths of economic transition, reforms of the security sector, construction cultural patterns, etc.¹.

After the demolition of the symbol of bipolarism, the Berlin Wall, changes affected almost all areas of social life with a domino effect. According to Mutavdžić, and according to a certain group of authors, those changes included the following:

1. The bipolar character of international relations, established after the Second World War, experienced a collapse. The USSR, which for more than forty years was

¹ Nešković, S. (2002) Interest Groups and Lobbying in the Institutions of the European Union, European legislation, No 79/22, Institute for International Politics and Economy, Belgrade, p. 46.

the center of ideological, economic, military and other gatherings of the European socialist world, was disintegrated.

2. The Warsaw Pact, a military-political alliance of socialist states, was dissolved. With that act, the international system of collective security, based on two partial collective security subsystems, disappeared. on two opposing military-political blocs, NATO and the Warsaw Pact.

3. The North Atlantic Organization NATO remained the only and dominant military and security organization in the European area.

4. Classical military force (so-called hard security), in bipolar international relations the main means of intimidation, of permanently proving the supremacy and prestige of one block over another, has lost its function. In the changed international environment, non-military security and stability challenges (so-called soft security) were much more numerous and more frequent than classic military ones.

5. The United States of America, once one of the two superpowers, remained the only superpower in the new international community.

6. With the fall of communism in Europe, the socialist ideology lost its importance as an integrative factor in Europe, including the security dimension.

Between two points of view, the first, that with the disappearance of the USSR and the dissolution of the military-political organization of socialist European countries, the Warsaw Pact, the *raison d'être* of the Cold War NATO formally ended, and the second, that the disappearance of the USSR and the Warsaw Pact represents a historic victory for NATO because it outlived its enemy, the future of the North Atlantic Treaty Organization was taking shape².

The key to NATO's survival was the attitude of the US, the only superpower and the strongest country in the Alliance, towards this issue. That attitude is built on the following interests and plans:

1. The USA wanted to preserve its dominant influence and military presence in Europe, because by leaving isolationism, it took a long-term foreign policy position that the security of the USA depends on the stability of the North Atlantic area, military and economic integration with European partners;

2. The continuity of transatlanticism should have been preserved in order to preserve the strong, already built security community of the states of Western civilization;

3. The American presence in Europe was a guarantee that no other country would take the leadership position of the US in that region, which is at least a two-fold interest of the US: in order to curb such aspirations of a united, strengthened Germany, and, the passage of time confirms this, and to prevent renewed imperial the ambition of a strengthened Russia;

4. The only formal basis for the US military presence in Europe is NATO, because without that organization the question of the status of the US armed forces in European sovereign states arises;

² Mutavdžić, R., Čehulić, L., Vukadinović, R., Božinović, D. (2007) NATO Euro-Atlantic Integration, Zagreb: Topical, p. 187.

5. From the beginning, NATO was an instrument of US security dominance over Europe and from there, according to the development of the post-Cold War situation and US foreign policy ambitions, an instrument of its further efforts to preserve its leadership position and control in global security relations,

6. The USA wanted to expand the transatlantic, democratic and security community to the east, to the countries of Central and Eastern Europe, but with a democratic social order, an economic transition from socialism to liberal capitalism and a reformed security system.

7. From the geostrategic aspect, the expansion of NATO to the east represents the capitalization of the gains of the winning side in the Cold War, to the detriment of yesterday's, but significantly weakened, opponent.

8. The phrases „new, free, united, democratic ... Europe“ denoted the USA's desire to build such a Europe in the „new world order“ and the „globalization process“, in which the USA would maintain a leading position in global relations,

9. For the realization of such US ambitions, the most suitable was NATO, an organization that unites the West at the highest historical level until then, with a built military and political infrastructure, capable of acting effectively to protect the transatlantic community³.

The member states were in favor of the survival of NATO, with the well-known reservations of Great Britain and France regarding the further strengthening of Germany, but also with the increasingly present aspirations for a more independent role of European states when it comes to security and economic issues, expressed in efforts to build a common foreign and security policy and economic strengthening of the European Union. The Maastricht Treaty of 1992, which entered into force in November 1993, transformed the European Community into the European Union.

The Federal Republic of Germany wanted the two German states united and remaining in NATO, not a neutral position which was the Soviet proposal in fear of the revival of neo-Nazism and its strengthening. Germany united on October 3, 1990, which also represents the expansion of NATO to the territory of the former German Democratic Republic. On the contrary, the USA wanted Germany in NATO, for the sake of further control, but also for the sake of a strong NATO, because without a central European state in terms of space, but also in every other respect, the Alliance would certainly be weakened for a strong economic and military force, and that would probably be the beginning of her disappearance. A united Germany became a central European power, and because of the support given by the USA to the way of unification within an integrated Europe, rather than the wider processes within the CSCE and the restrictions proposed by France, Great Britain and the Soviet Union, a united Germany became even closer USA than the former Federal Republic of Germany.

All the attempts of the Soviet Union to maintain the position of superpower and rival of the USA in the second half of the 1980s were unsuccessful. „Glasnost“

³ **Mutavdžić, R.** (2016) Constituting the identity of NATO after the Cold War, doctoral dissertation, Belgrade: Faculty of Political Sciences, p. 193.

and „perestroika“, the ways of Soviet leader Mikhail Gorbachev to preserve the socialist socio-economic system on the social and economic level, did not produce the expected results. The influence of the USSR on the international level was rapidly weakening, although this was the period of the greatest Soviet openness and lively diplomatic activity at the highest level. A clear indicator of changes was Hungary's opening of the border to Austria, when thousands of citizens of Eastern European countries moved to the West, and especially the exit of East Germany from the orbit of Soviet influence. Demands for secession of individual republics from the USSR also grew rapidly. In 1991, three Baltic republics, Estonia, Latvia and Lithuania, followed by Ukraine and Belarus⁴.

The end of the Cold War raised the question of NATO's continued survival. The argument of those who advocated dissolution was that NATO fulfilled its mission of preserving the security of the transatlantic community in the face of threats from the Soviet Union and communism, and when there is no such danger, there is no reason for its continued existence. Kenneth Waltz and John Mearsheimer claimed then that „NATO's days are not numbered, but its years are“ (Waltz, Mearsheimer, 1990).

On the other hand, the fact is that the situation has changed significantly, but that it has become simple for such an important decision regarding the further fate of an organization created for decades – it has not (Mutavdžić, 2016). Rapid changes in Central and Eastern Europe have presented NATO with new and different security challenges. Yesterday's communist states were faced with a choice of new ideological, political, military and economic opportunities. The significantly changed geopolitical and military strategic picture of Europe presented a new challenge and task for NATO: how to upgrade the security architecture of the Euro-Atlantic area.

The discussion about the future of NATO was actually more about its expansion, and less about its survival. Lidija Čehulić Vukadinović points to two basic approaches, the first of which is the „Yalta“ approach and the second is the „Maastricht“ approach. „Proponents of the so-called They explain the „Yalta“ approach to the survival and expansion of NATO primarily by geopolitical reasons, basing their analysis on the so-called structural-realist school. In the post-Cold War changed geopolitical picture of Europe, the expansion of NATO is for them a real necessity and an objective given in order to avoid a geopolitical vacuum in the heart of Europe“⁵. „Proponents of the so-called The „Maastricht“ approach, the expansion of the NATO organization, is placed in the context of a regional approach and an institutional-liberal model, according to which the stability and security of a certain region is achieved by complementary action through the system of collective security, the development of democracy and the economic cooperation of the countries of that region. The countries of the new Europe, including NATO members, should

⁴ Ibid, p. 194.

⁵ Mutavdžić, R., Čehulić, L., Vukadinović, R., Božinović, D. (2007) NATO Euro-Atlantic Integration, Zagreb: Topical, p. 188.

strive for prosperity and security through mutual cooperation, but the emphasis is on the economic and no longer the military aspect of security“⁶.

An important argument in favor of NATO’s survival was its institutional structure and ability to accomplish the tasks entrusted to it. The dismantling of such an organization is extremely irrational, and the need for it, in the face of an increasing number of new challenges, risks and threats, has obviously not stopped. Finally, the decisive word of the strongest power, the USA, was for NATO, because it was and remains the „extended arm“ of its foreign policy towards Europe, further east, and in the changed circumstances also at the global level⁷.

The political and military headquarters of NATO is located in Brussels. It houses the permanent delegations of the Alliance member states, the NATO Secretary General, the International Secretariat, the International Military Secretariat, as well as numerous NATO agencies. The North Atlantic Council (NAC) and other military committees of the Alliance meet in Brussels. The North Atlantic Council is the most important political body of the Alliance. The NAC is the only body established by the North Atlantic Treaty (Article 9), whose purpose is to make all key decisions concerning NATO. The Council gathers at different levels: usually once a week at the level of permanent representatives (then it is called the „Permanent Council“), and at least twice a year at the level of ministers of foreign affairs and defense. It is periodically held as a high-level summit, that is, it is attended by the presidents of states and governments. Regardless of the level at which they are made, decisions have equal authority and importance, and reflect the views of each individual government. In other words, all decisions are made unanimously. The Council usually meets to discuss political and security issues of common interest or those that require a joint decision⁸.

The Defense Planning Committee is the main body dealing with the most important defense problems as well as matters related to collective defense planning. It gives guidance to the bodies of the military structure of NATO, and in its scope of action, it has the same authority as the North Atlantic Council, in relation to issues that fall under its jurisdiction. Like the North Atlantic Council, it usually meets at the level of permanent representatives, and at least twice a year at the level of ministers of defense. The Nuclear Planning Group brings together the defense ministers of NATO member states, and is responsible for considering issues within the framework of the Alliance’s nuclear policy, in a wide range from nuclear weapons control, communication and information systems, to the issue of nuclear weapons deployment. All these institutions are chaired by the Secretary General of NATO, or in case of his absence, his deputy⁹.

⁶ Ibid, p. 189.

⁷ Nešković, S. (2022) Institutional positioning of European Union, European legislation, No 77–78/22, Institute for International Politics and Economy, Belgrade, p. 43.

⁸ Novaković, I., Savković, M. (2019) Serbia and NATO – Partnership for Peace, Belgrade: Center for International and Security Affairs, p. 15.

⁹ Ibid, p. 9.

The Secretary General of NATO is the most important official who speaks and acts on behalf of the Alliance. The Secretary General is generally a prominent senior official; by unwritten rule, from one of the European NATO member states, while the deputy general secretary is, again by unwritten rule, from the USA. The Secretary General is proposed by the governments of member states and appointed by the North Atlantic Council for a period of four years. He is also at the head of the NATO International Secretariat. The International Secretariat is an advisory and administrative body that supports the work of representatives of member states at NATO headquarters. It is made up of officials from member states, directly employed by NATO or delegated by their governments¹⁰.

NATO Parliamentary Assembly (NATO Parliamentary Assembly, NATO PA) is an inter-parliamentary forum of NATO member states, which brings together European and North American representatives, where issues of common interest are discussed. The NATO Parliamentary Assembly is a completely independent institution in relation to the Alliance and represents an informal link between national parliaments and NATO. The parliaments of countries participating in the PzM program in NATO PA activities act as associate members and their representatives do not have the right to vote when making decisions.

The Military Committee is the highest military body of NATO. The Military Committee operates under the supervision of the three main civilian institutions mentioned above, which advises on military and strategic matters and makes recommendations. The Military Committee is also responsible for the implementation of operational decisions made by the North Atlantic Council. The Military Committee provides guidance to the Commanders of the Strategic Commands, who are responsible within their scope to the Committee for the Implementation of Military Activities of the Alliance. In a permanent session, the Military Committee consists of military representatives of the member states who represent their chiefs of general staff. It is customary for the Military Committee to meet once a week, but it can meet more often if necessary. In addition, the Military Committee also meets at the level of the Chief of General Staff, three times a year, when both commanders of strategic commands are invited¹¹.

Within the framework of the Partnership for Peace, meetings of the Military Committee with the partner countries are held regularly, where issues of military cooperation are discussed, at the level of national military representatives (once a month) and chiefs of general staff (twice a year). The chairman of the Military Committee, who as a rule has the rank of general and comes from a European country, is elected for a period of three years by a simple majority by the chiefs of general staff of the member states, and is formally appointed by the North Atlantic Council. The chairman manages the daily activities of the Committee, but also speaks and acts on its behalf.

¹⁰ **Novaković, I., Savković, M.** (2019) Serbia and NATO – Partnership for Peace, Belgrade: Center for International and Security Affairs, p. 16.

¹¹ *Ibid*, p. 17.

The International Military Staff is an executive body that supports the work of the Military Committee. The International Military Secretariat makes assessments, studies and reports that inform the discussion and decision-making process of the Military Committee. Several sectors operate within the International Military Secretariat: NATO Situation Center, Intelligence Sector, Operations Sector, Planning and Policy Sector, Cooperation and Regional Security Sector, Logistics, Weapons and Resources Sector, NATO Headquarters for Consultation, Command and Control, The integrated military structure of NATO¹².

NATO has two strategic commands: Allied Command Operations (ACO) and Allied Command Transformation (ACT). At the NATO summit in Prague in November 2002, a functional division of responsibilities was established between ACO (strategic command for all NATO operations) and ACT (strategic command responsible for the transformation of NATO's defense capabilities, education and training, as well as the improvement of interoperability, i.e. the capabilities of the armed forces of one country to act on the execution of the task together with the armed forces of other countries, in a multinational context). The ACO headquarters is located in the Supreme Headquarters Allied Powers Europe (SHAPE), in Mons (Belgium)¹³.

At the operational level, there are two Joint Forces Commands, one in Brunsum (Netherlands) and the other in Naples (Italy), as well as a Joint Command in Lisbon (Portugal). The ACO is headed by the Supreme Allied Commander Europe (SACEUR), who is also the commander of the US European Command (EUCOM) based in Stuttgart (Germany). ACT is located in Norfolk, Virginia (USA) and is headed by the Supreme Allied Commander Transformation (SACT). ACT is responsible for advancing and overseeing the ongoing transformation of NATO's military structure, forces, capabilities and doctrine. ACT pays special attention to improving education and training, and improving interoperability within the Alliance. ACT is also responsible for the development of scientific research and technological programs¹⁴.

The basic and permanent purpose of NATO, established by the Washington Agreement, is to ensure the freedom and security of all its members by political and military means. Based on the shared values of democracy, human rights and the rule of law, the Alliance has sought since its inception to ensure lasting peace and order in Europe. Achieving this goal may be threatened by crisis or conflict outside the Euro-Atlantic area as well. The alliance not only ensures the defense of its members, but also contributes to peace and stability beyond the geographical areas defined as

¹² **Novaković, I., Savković, M.** (2019) Serbia and NATO – Partnership for Peace, Belgrade: Center for International and Security Affairs, p. 18.

¹³ **Nešković, S.** (2022) Democratic Development Trends in the Countries of the South Caucasus Region, Dialogue and Universalism, Journal of the International Society for Universal Dialogue, Vol. XXXII, No. 3/2022, "New Faces of Democracy, In Searching of the Global Health of Democracy", Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland, p. 216.

¹⁴ **Novaković, I., Savković, M.** (2019) Serbia and NATO – Partnership for Peace, Belgrade: Center for International and Security Affairs, p. 18.

the Euro-Atlantic area through partnership and crisis management operations. The guiding principle of the Alliance is joint sacrifice and mutual cooperation between sovereign states in support of the indivisibility of security for all members. Solidarity and cohesion within the Alliance, through daily cooperation in the political and military sphere, guarantees that the member is not forced to rely only on its national capabilities in solving basic security challenges, risks and threats. Without depriving member countries of their rights and obligations, which derive from sovereignty in the field of defense, the Alliance enables them to achieve essential goals in the field of national security through collective association. The basic security tasks are presented in the Strategic Concept of the Alliance. It is the statement of the Alliance's objectives that provides the highest level of guidance on the political and military means to achieve the objectives. According to Kekić and Subošić (2010), changes in the sources of threats and their perception have resulted in a continuous process of adapting these strategies to ensure that the political framework, military structure and military capability needed to combat contemporary security problems are adequate¹⁵.

The strategic concept published in 1991 differed from previous documents both in terms of content and form. It has maintained the security of its members as a fundamental purpose of NATO, combined with special commitments to improve and expand security for Europe as a whole, through partnership and cooperation with until recently rivals. Also, it was issued as a public document, open for discussions and comments by parliaments, security experts, the journalistic establishment and the general public.

As stated by Kekić and Subošić (2010), the strategic concept was revised in 1999, obliging the allies not only to common defense, but also to the peace and stability of the wider Euro-Atlantic area. The document contains the following political announcements:

- a broad approach to security, including political, economic, social and human factors, as well as the defense dimension of the Alliance;
- strong commitment to transatlantic relations;
- maintaining the military capacities of the Alliance in order to ensure the effectiveness of military operations;
- development of European capabilities within the Alliance;
- maintenance of adequate structure and procedures for conflict prevention and management in crisis situations;
- effective partnership with non-NATO countries, based on cooperation and dialogue;
- expanding the Alliance and opening the door to potential new members;
- continuous commitment to the control of long-range weapons, disarmament and the non-proliferation agreement¹⁶.

¹⁵ Kekić, D., Subošić, D. (2010) NATO and partnership for peace, Belgrade: Criminal and Police Academy, Vojno delo, p. 170.

¹⁶ Kekić, D., Subošić, D. (2010) NATO and partnership for peace, Belgrade: Criminal

Such a broad definition of security recognizes the importance of political, economic, social and environmental factors along with the defense dimension. Partnership and cooperation with other countries, cooperation with other regional and international organizations such as the UN, as well as the growing strategic partnership between NATO and the European Union, contribute to the establishment of mutually stronger and complementary relations, as well as more effective conflict prevention and crisis management. The specific tasks of the Alliance are also described in the Strategic Concept. They are as follows:

- to offer the necessary basis for a stable Euro-Atlantic security environment, based on the development of democratic institutions and a commitment to the peaceful resolution of disputes, in which no country could intimidate or coerce any other through the threat or use of force:

- to serve, as stated in Article 4 of the Washington Treaty, as the basic transatlantic forum for advising the Allies on any matter affecting their vital interests, including possible risks to the security of members and for appropriate cooperation in the field of common interests:

- prevent and defend against threats of aggression against any NATO member state, as stated in Articles 5 and 6 of the Washington Agreement.

In order to improve security and stability in the Euro-Atlantic area, the tasks of the Alliance are:

- to be ready, in accordance with Article 7 of the Washington Agreement, to contribute to effective conflict prevention and to actively engage in crisis management, including crisis response operations and

- to promote a wide range of partnership, cooperation and dialogue with other countries in the Euro-Atlantic area, with the aim of increased transparency, mutual trust and the possibility of joint action with the Alliance¹⁷.

2. NATO's engagement in the international community and the Partnership for Peace

Since the end of the Cold War, cooperation between NATO and Russia has been characterized by ups and downs. As a key country of Eastern Europe and essentially a Eurasian state, Russia is in many ways one of NATO's most important partners, or at least it should be. In 1994, Russia joined the PzM program, and in May 1997, the two sides signed the Founding Act on mutual relations, cooperation and security between NATO and the Russian Federation. In accordance with the reached agreement on the principles of strategic partnership, a new forum, the NATO-Russia Permanent Joint Council, was established. This Council established a framework for cooperation, mutual trust building and consultation on security issues of mutual interest. Cooperation has been developed in the areas of non-proliferation of weapons of mass destruction, exchange of information on security and defense policy, exchange of information on the armed forces, defense industry conversion,

and Police Academy, Vojno delo, p. 171.

¹⁷NATO Handbook, Brussels, NATO Public Diplomacy Division, 2006.

defense and environmental issues, emergency preparedness in the civilian sector, as well as possible joint actions, including peacekeeping missions. The successful cooperation between NATO and Russia was particularly evident in the implementation of the Dayton Peace Agreement and the stabilization of conditions in Bosnia and Herzegovina. However, the different positions of NATO and Russia on how to resolve the crisis in Kosovo in 1999 and Moscow's opposition to the bombing of the FRY, led to the withdrawal of Russia from the work of the Permanent Joint Council, thus causing the work of this body to freeze. In addition, Russia withdrew from the work of the Euro-Atlantic Partnership Council. Nevertheless, several joint activities continued, including the participation of Russian troops in peacekeeping in Bosnia and Herzegovina. Finally, after an active diplomatic role in ending the Kosovo crisis, Russia participated with its units in the formation of KFOR in June 1999; and contributed to the mission itself until 2006, when its forces abruptly withdrew.

After a short-term pause in mutual relations, cooperation between NATO and Russia is developing again, which was contributed by several significant events. On the same day as the accident on the Russian submarine Kursk, August 12, 2000, NATO offered to help rescue the crew. On the other hand, after the terrorist attacks on the USA, on September 11, 2001, Russia opened its airspace for the needs of military operations against the Taliban in Afghanistan, making available intelligence data in support of the fight against terrorism. In addition, the Mission of the Russian Federation to NATO was established in March 1998, and in February 2001, NATO opened its Information Office in Moscow. In accordance with the positive development of mutual relations, the NATO-Russia Council was created in Rome in May 2002. A year later, a direct, special telephone line was established between the offices of the Secretary General of NATO and the Minister of Defense of Russia. In April 2004, agreements were signed on the establishment of Russian military liaison offices at both NATO strategic commands. In 2006, Russia joined NATO's maritime anti-terrorist operation in the Mediterranean, Active Effort (Novaković, Savković, 2019).

During 2007, the Russian Duma ratified the Status of Forces Agreement (SOFA) as part of the Partnership for Peace program. Ratification was necessary in order to sign, in April 2008, the document enabling the transport of equipment by land for the needs of the ISAF mission, through Russian territory. However, as a result of the conflict in Georgia, in August 2008 there was a standstill in the military cooperation between Russia and the Alliance. However, it was renovated at the end of 2009. Before 2014, the NATO-Russia Council met at various levels: once a month at the ambassadorial level, twice a year at the ministerial level, and when necessary, at the level of heads of state and government. Also, meetings were held once a month at the level of military representatives and twice a year at the level of the Chief of General Staff. Within the NATO-Russia Council, cooperation is particularly intensified in the areas of the fight against terrorism, crisis management, prevention of the spread of weapons of mass destruction, arms control, anti-missile protection of the operation zone, logistics, defense system reform, civil protection

and scientific cooperation. After the outbreak of the conflict in Ukraine and the annexation of Crimea to Russia, which the NATO member states characterized as aggression and which they do not recognize, there was a suspension of all activities carried out through the work of the Council. The channels of communication remained, in order to enable the exchange of information and views regarding the crisis in Ukraine. As it was decided at the NATO summit in Warsaw in 2016 that NATO would remain open for occasional, focused and meaningful dialogue on the basis of reciprocity, the Council continued to play the role of an official channel for dialogue between the two sides. Russia's – primarily military – actions on its eastern borders, in Crimea and in general in the Black Sea region, as well as in Syria, further deepened mistrust between the two sides. This mistrust culminated in the U.S. withdrawal from the Intermediate-Range Nuclear Forces Treaty in 2017, allegedly due to Russia's previous violation of the same treaty. The North Atlantic Council supported this decision. Nevertheless, the channels of communication remained open; In the period from 2016 to 2019, the NATO-Russia Council held a total of nine (9) meetings. The Council functions according to the 29+1 principle, that is, Russian representatives meet with all representatives of the same level of NATO member states and decisions are adopted on the basis of consensus¹⁸.

One of the most significant aspects of NATO's transformation was the decision to undertake peacekeeping and crisis management operations in the Euro-Atlantic region and beyond. In the Balkans, where NATO assumed responsibility in 1995, instability and conflict have posed a direct challenge to members' security interests as well as broader European peace and stability. Recently, by committing to peacekeeping in Afghanistan, the Alliance has demonstrated its readiness to tackle security challenges beyond its traditional area of responsibility. Moreover, NATO's participation in such operations produced an increase in contacts and cooperation with non-NATO countries whose troops contributed as well as with other organizations. This is an example of the kind of cooperation needed today in security matters, when close cooperative relations with international and non-governmental organizations and with non-NATO members, such as those participating in the Partnership for Peace, are the key.

NATO peacekeeping forces arrived in Bosnia and Herzegovina in December 1995, and in Kosovo and Metohija in June 1999, together with soldiers from many partner countries, including Russia and Ukraine. In both regions, NATO has engaged with full force in campaigns to prevent large-scale fighting. Allied NATO forces conducted an air operation against Bosnian Serb forces in August and September 1995. That action helped balance the balance of power between the warring parties on the ground and convinced the Bosnian Serb leadership to accept the peace talks held in Dayton, Ohio in the United States. SFOR has a UN mandate not only to maintain peace in Bosnia and Herzegovina, but also to implement it if necessary. As

¹⁸ Nešković, S. (2021) Security crisis management with socio-economic implications of global pandemic, Book series "Problems and Economic Security" Vol. 1, The World After/in Global Pandemic, St. Cyril and St. Methodius University, Veliko Tarnovo, Bulgaria, p. 11.

the security situation improved, so did the number of soldiers present in Bosnia and Herzegovina. At the same time, the nature of the tasks has evolved. Today, SFOR helps refugees and displaced persons return to their homes and searches for war crimes suspects in order to bring them to justice. SFOR is also contributing to the reforms of the Bosnian armies – which after the end of the conflict remained divided into three ethnically rival armies (Bosnian Muslims, Croats and Serbs) – in order to prevent any prospect and deter them from renewing the conflict.

NATO's military intervention in Kosovo and Metohija was preceded by more than a year of escalating violence, with the increased threat of the conflict spreading to the entire region, and the continued violation of UN Security Council resolutions by the government in Belgrade, which called for an end to the repression of Albanian population in Kosovo and Metohija. In March 1999, the Alliance decided to launch an air campaign against the military and paramilitary structures of the Yugoslav government responsible for repression. The decision was made after all other options had been exhausted and after the peace talks failed again due to Belgrade's uncompromising attitude. Faced with the inability of the UN Security Council to take action to ensure compliance with its resolutions relating to the conflict, NATO member states concluded that the only option left was to resort to military means to stem the humanitarian catastrophe and restore stability to the region. The air campaign lasted 78 days. Despite the fierce political debate surrounding the Alliance's intervention, the action taken resulted in the achievement of the basic conditions needed to begin reconstruction. These were primarily the end of armed conflicts between the warring parties; withdrawal of the Yugoslav Army, Serbian police and paramilitary forces from Kosovo and Metohija; agreement on the stationing of international forces in Kosovo and Metohija; an agreement on the unconditional and safe return of refugees and displaced persons, and the guarantees and willingness of all parties to work on a political agreement for Kosovo and Metohija.

KFOR's mandate derives both from the Military Technical Agreement signed between NATO and the commanders of the Yugoslav Army, and from UN Security Council Resolution 1244, from June 1999. In this way, KFOR is responsible to prevent the renewal of hostilities, to establish a security environment as well as to demilitarize the Kosovo Liberation Army. In addition, NATO-led forces support international humanitarian efforts and work alongside international civilian representatives, with the UN Interim Administrative Mission in Kosovo (UNMIK) to create a stable environment for the province's future development. In the former Yugoslav Republic of Macedonia*, NATO responded in August 2001 to the request of the President of the Republic to disarm Albanian ethnic groups whose activities posed a threat to the security and stability of the country. That intervention was followed by a political agreement between representatives of the Albanian ethnic community in the country and the government, which was mediated by special envoys from various international organizations including NATO and mediators from the United States. Thanks to this, around 3,500 NATO members collected nearly 4,000 weapons during the thirty-day mission. That action, as well as the smaller presence of

NATO forces, helped prevent the conflict and prepare the ground for reconciliation and reconstruction in the country. At the request of Skopje, NATO forces remained in FYR Macedonia, continuing to provide protection for European Union and Organization for Security and Cooperation in Europe observers until the end of March 2003, when the mission was taken over by the European Union.

From the period of the existence of the Republic of Serbia as an integral part of the SFRY, until today, Serbia has had various forms of cooperation with NATO, from formal alliance within the Third Balkan Pact (1948–1953), to the training and education of JNA members in NATO member states. a. The intensity of this cooperation has varied depending on political developments in the past decades.

A concrete step in establishing cooperation within the Partnership for Peace was made at the end of April 2002, when the government of the Federal Republic of Yugoslavia adopted the recommendation of the Supreme Defense Council to start the process of joining this program. The State Union of Serbia and Montenegro submitted, on June 19, 2003, year, an official request to the Alliance for admission to the Partnership for Peace. In order to prepare the state community for participation in the Partnership for Peace, on June 30, 2003, NATO launched a special program for Serbia and Montenegro: the Tailored Cooperation Program (TCP). The adapted cooperation program included participation in courses at the NATO school in Oberammergau, seminars and conferences, and the biggest contribution was the participation of members of the Serbian Armed Forces, as observers, in a certain number of military exercises Partnership for Peace.

The Republic of Serbia was invited to join the Partnership for Peace at the NATO summit in Riga on November 29, 2006, together with Bosnia and Herzegovina and Montenegro. In accordance with this invitation and the decision of the Government of the Republic of Serbia, the President of the Republic of Serbia, Boris Tadić, signed the Framework Document on December 14, 2006 in Brussels, which formally made Serbia a participant in the Partnership for Peace. Also, in the Presentation Document on the objectives of the Republic of Serbia in the Partnership for Peace, it is clearly stated that Serbia's participation in the PzM will be in accordance with economic, financial, human, material and other possibilities.

The Republic of Serbia, like every partner country, independently prepared the Presentation Document and presented in it the political goals of its participation in the Partnership for Peace, the areas of cooperation in which it is interested in fulfilling those goals, as well as the resources and funds it intends to make available for activities of this program. This document presents the political-military framework for the scope, intensity and content of cooperation with NATO. It is the only document that the partner countries prepare independently, while all others are the result of harmonization and agreement.

Determined to improve cooperation and joint action with NATO member states and other partner states to build global, regional and national security, Serbia in its presentation document expresses its readiness to assume part of the responsibility for stable and lasting peace in the region, participate in peace operations with

the mandate of the UN and reach the interoperability of the armed forces with the forces of NATO member states. The Republic of Serbia, through its involvement in the activities of the Joint Security and Defense Policy and participation in the Partnership for Peace, strengthens its own security and through dialogue and cooperation contributes to peace and stability in the region, strengthening good-neighborly relations and solving all disputed issues peacefully.

In its presentation document, Serbia emphasized its intention to actively participate in the Partnership for Peace, based on the existing contents of that program, as well as the cooperation with the Alliance so far. Also, Serbia emphasizes its readiness to participate in almost all established mechanisms of the Partnership for Peace, including the Individual Partnership Action Plan (IPAP), which indicates the possibility of intensive cooperation with the Alliance, adapted to mutual interests. In February 2011, the Government of the Republic of Serbia adopted Conclusions on the initiation of the procedure for the creation of an IPAP between the Republic of Serbia and NATO. The presentation document of the Republic of Serbia, unlike other presentation documents of the countries in the region, does not envisage Serbia's membership in NATO, which, for now, excludes Serbia's participation in the Membership Action Plan (MAP), as a mechanism of the Partnership for Peace for comprehensive preparations. in the process of a country's accession to the Alliance.

The Partnership for Peace (PfP) is a program of practical bilateral cooperation between individual Euro-Atlantic partner countries and NATO. It allows partners to build an individual relationship with NATO, choosing their priorities for cooperation. Based on a commitment to democratic principles, the purpose of the Partnership for Peace is to increase stability, reduce threats to peace and build strong security relations between NATO and non-member countries in the Euro-Atlantic area. The Partnership for Peace was established in 1994 to enable participants to develop individual relationships with NATO, choosing their own priorities for cooperation, level and pace of progress.

Activities offered under the Partnership for Peace program touch virtually every field of NATO activity. Since April 2011, all activities and exercises of the Partnership for Peace are in principle open to all NATO partners, whether they are from the Euro-Atlantic region, the Mediterranean Dialogue, the Istanbul Cooperation Initiative or global partners. There are currently 20 countries in the Partnership for Peace program.

With the end of the Cold War, the disappearance of the Warsaw Pact and the collapse of the Soviet Union, a huge security vacuum was created in Europe. Although optimism prevailed, the conflict in the former republics of SFR Yugoslavia and the possibility of other conflicts on ethnic and religious grounds in Eastern Europe, he indicated that NATO itself was not overcome (at least from the perspective of most Western countries, as well as the new democratic countries of Central and Eastern Europe). Western countries did not immediately initiate the process of expanding NATO to the east as a response to these challenges, but rather pursued various political dialogues and practical cooperation at the bilateral and multilateral

level, with the aim of strengthening trust and security. Already in 1990, the Alliance sent an invitation to the governments of the countries of the former Eastern bloc at the summit in London to establish regular diplomatic relations and cooperation processes.

As stated by Novaković and Savković (2019), NATO's commitment to this new type of relationship was also confirmed at the meeting of the North Atlantic Council in Copenhagen in June 1991, when the „Declaration on Partnership with the States of Central and Eastern Europe“ was adopted, which expressed its commitment to establishing military and broader ties between NATO and these countries. The next step was to create a new forum for multilateral security consultations between NATO and countries in Europe that were not members. Thus, in December 1991, at the NATO Summit in Rome, the North Atlantic Cooperation Council (NACC) was established¹⁹.

The NACC met for the first time in December 1991, bringing together the then 16 NATO members and 8 Central and Eastern European countries (Bulgaria, Czechoslovakia, Hungary, Poland, Romania, Estonia, Latvia and Lithuania). Since March 1992, 11 more countries of the former USSR and Albania have joined the Council. The Council functioned as a political forum for consultation and cooperation in the field of security among all represented states, managing to resolve many of the conflicts stemming from the Cold War era and bridging mistrust between former rivals. The Council also served as a forum for discussing economic challenges, environmental protection, social protection and other issues. However, there was a lack of practical forms of military cooperation and the possibility of adapting that cooperation to the needs of each of the participating states individually. This deficiency was answered in January 1994, when the Partnership for Peace program was launched.

NATO invited all the countries of the North Atlantic Cooperation Council and the Conference on European Security and Cooperation (the predecessor of the OSCE) to join the emerging program. This new program established a framework for bilateral cooperation between each partner country individually and NATO as a whole, which was primarily implemented through the Individual Partnership Program (IPP), which later became the Individual Partnership Program and Cooperation Programme, IPCP), adapted to the circumstances and requirements of each of those countries. It is also important to emphasize that PzM was understood by a number of countries as a lobby for NATO, and the program provided a framework for the necessary institutional and military preparation for eventual full membership in the Alliance²⁰.

Only six months after its launch, 22 members participated in the Partnership for Peace program. The first military exercise within the PzM was held under the name Cooperative Bridge 94 in September 1994 in Poland, as an exercise of joint

¹⁹ Novaković, I., Savković, M. (2019) Serbia and NATO – Partnership for Peace, Belgrade: Center for International and Security Affairs, p. 34.

²⁰ Ibid, p. 35.

participation in peace operations. In order to create a more efficient and operational joint political – the security forum with the partner states, the North Atlantic Cooperation Council, was replaced by the Euro-Atlantic Partnership Council (EAPC), which included all states participating in the PfM, including Austria, Finland, Sweden and Switzerland. This created the basic architecture of Euro-Atlantic security cooperation between NATO and partner countries: within the PzM, which represents the operational bilateral cooperation program of NATO and partner countries, and through the EAPC, which is a multilateral forum for regular dialogue and consultation on political and security issues²¹.

To date, 34 countries have responded to the invitation to join the PfM: Albania, Austria, Azerbaijan, Belarus, Bulgaria, Bosnia and Herzegovina, Montenegro, Czech Republic, Finland, Georgia, Croatia, Estonia, Ireland, Armenia, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Latvia, Lithuania, Hungary, Macedonia, Malta, Moldova, Poland, Romania, Russia, Slovakia, Slovenia, Serbia, Switzerland, Sweden, Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan and Ukraine. 13 of them have become NATO members so far, and it is certain that in the near future they will be joined by North Macedonia, and potentially by Bosnia and Herzegovina.

The list of activities implemented through PzM has not been established; it is constantly changing, in accordance with new security challenges, as well as with the aspirations and needs of partner countries. After 1997, special relations were developed with Russia and Ukraine, which today take place through the NATO-Russia Council and the NATO-Ukraine Commission.

The activities, that is, the political-military norms of engagement in the program of the partner country in the PzM program are defined primarily through two documents: the invitation and the framework document of the PzM. The set of activities chosen by the partner country is defined (presented) in its Presentation document. The invitation document was adopted in January 1994 and it launched the PzM. In this document, the basic objectives of the Partnership are stated, the Department for (its) coordination was established and all partner countries were invited to form their missions to NATO and participate in the work of those Alliance bodies that deal with PfM issues. The framework document is an annex to the previous invitation document and, in terms of its content, is a kind of bilateral agreement between NATO and a country acceding to the PfM, by signing which it formally becomes a participant in this program. The framework document defines the following objectives of the PzM: transparency in the process of planning and financing the defense system, strengthening the democratic control of the armed forces, maintaining the ability and readiness to contribute to operations under the auspices of the UN and/or OSCE, the development of cooperative military relations for the purpose of joint planning, training and exercises, the long-term development of forces capable of joint action with the forces of NATO member states. In order to achieve these goals, the Framework Document establishes mutual obligations and powers between NATO and partner countries, including NATO's obligation to

²¹ Ibid, p. 35.

consult with a participant in the PfM program, if the latter assesses that there is a threat to its security. The text of the Framework Document cannot be changed, is not subject to negotiation and represents a bilateral agreement, but does not require ratification, so it has only political weight. Each partner country independently prepares a Presentation Document and presents in it the political goals of its participation in the PzM, the steps it will undertake in order to achieve those goals, and the resources and means it intends to make available in order to implement the activities within the given program. This document represents a kind of „identity card“ of the country that accedes to the PzM and its individual political-military framework for the scope, intensity and content of cooperation with NATO. In addition, this is the only document whose framework the partner state independently prepares, while all the others are the result of bilateral and multilateral harmonization and agreements. It is in this document that the country that accedes to the PzM defines whether it wants to become a member of NATO in the future. In addition, there are three basic agreements that, in the international legal sense, create conditions for the partner state for an active role and the smooth implementation of a wide range of activities of the Partnership for Peace. Those agreements are: Agreement between NATO countries and other member states of the Partnership for Peace on the status of their forces - PzM SOFA (defines the rights and obligations of members of the military forces of NATO and partner countries on the territories of NATO member states or partner countries. This enables the implementation of joint military exercises and training), the Agreement on Information Security (the so-called Security Agreement, which enables the exchange of confidential information, in accordance with the prescribed minimum standards of protection) and the Agreement on the Status of Missions and Representatives of Third States to NATO (provides privileges and immunities to representatives of PzM countries in the host country NATO headquarters – Belgium)²².

The principles and mode of operation of the civilian and military structure of NATO are fully reflected in the bodies of the PzM. In addition to the aforementioned basic bodies, there are also about a hundred NATO committees that include PfM participating states in their activities. The meetings of these committees are mostly attended by members of state missions to NATO, while on certain occasions civil and military experts from partner countries attend the meetings. Also, the partner countries have the opportunity to be present at the strategic, operational and tactical levels of the work of the NATO command structure. The EAPC is the highest political body related to PfM and is the main forum mechanism for political coordination and supervision of all practical activities. Currently, the Council has 50 members (29 NATO member states and 21 partner states). EAPC activities focus on consultation and cooperation on issues from a wide range of political and security topics, such as: regional issues, arms control, international terrorism, peacekeeping operations, defense economic issues, civil defense planning, and scientific and environmental

²² Novaković, I., Savković, M. (2019) Serbia and NATO – Partnership for Peace, Belgrade: Center for International and Security Affairs, p. 38.

issues. The Council meets once a month, at the level of ambassadors (permanent representatives to NATO), at least once a year at the level of ministers of foreign affairs and ministers of defense, and occasionally at the level of heads of state and government. Other important bodies are the Political-Military Oversight Committee (implements NATO's partnership policy in practical terms), the Military Committee of the Euro-Atlantic Partnership (the highest military body for multilateral dialogue between NATO and partner countries), the Working Group of the Military Committee for Cooperation (advisory body of the NATO Military Committee), Partnership Coordination Department (responsible for coordination of joint military activities within PfM and their evaluation), Political-Military Oversight Committee / ad hoc group for cooperation in peacekeeping operations (the main forum within the EAPC for consultation on issues related to peacekeeping operations), Headquarters elements of the Partnership for Peace (a body consisting of officers from NATO member states and partner states, who work together to plan exercises and other forms of cooperation), the Euro-Atlantic Coordination Center for Disaster Response (a body responsible for harmonizing measures and procedures in response to emergency situations in PfM participating states).

The need to transform NATO in accordance with the new identity of the Alliance and the new security challenges had a great impact on the adjustment of activities and mechanisms of the PzM program. The partner states also had such an influence on the constant deepening of the PfM mechanisms, with the diversity of their aspirations and their interests. Together, NATO and partner countries have developed a comprehensive matrix of mechanisms to support the practical implementation of agreed activities and to translate common needs, interests and efforts into action. All the mechanisms of the Partnership that are available to the partners today were established through the documents of the Partnership for Peace. According to Novaković and Savković (2019), the most important are the following²³:

1. Individual Partnership and Cooperation Program (Individual Partnership and Cooperation Programme, IPCP) – Candidate states for participation in the PfM receive a detailed list of priorities and cooperation goals that are potentially at their disposal. They then decide on priorities and goals, on the basis of which concrete activities are drawn up in which the partner countries will participate. Priorities and goals are defined at the biennial level in the Individual Partnership Program.

2. Planning and Review Process (PARP) – is a key instrument for both NATO and the PzM program, the goal of which is to achieve sustainable development and improvement of the capabilities of the armed forces, including interoperability. If they decide to participate in this process, and on the basis of a previously completed questionnaire that serves to determine the state of the defense system, the partner countries set goals, which respond primarily to their own needs, but they can also contribute, if they decide to do so. crisis management operations under the leadership of NATO.

²³ Novaković, I., Savković, M. (2019) Serbia and NATO – Partnership for Peace, Belgrade: Center for International and Security Affairs, p. 42.

3. Concept of operational capabilities – evaluation and reporting (Operational Capability Concept – Evaluation and Feedback, OCC) – if they decided to implement PARP, the states implement the OCC program. The essence of the program is the evaluation of the reform process carried out within the framework of PzM, that is, PARP. This is one of the most important programs within the PzM as it serves to ensure interoperability between NATO and partner countries.

4. Political-Military Framework for NATO-led PvM operations – a mechanism that allows PvM participants to participate in the planning and implementation of operations conducted by NATO, if the North Atlantic Council has previously accepted them as partners that will participate in specific operation.

5. Education and training improvement program – the purpose of this mechanism is to increase the capacity of education and training, in order to achieve interoperability with NATO in this area, and to respond to the current and future goals of the partnership.

6. On a case-by-case basis, Member States may invite partners to participate in exercises for crisis management missions involving all key institutions of the Alliance. Defense and Related Security Capacity Building Initiative (DCB) – the program introduced in 2014 involves providing additional support for building national capacities and includes a whole range of activities, from advisory assistance in the field of defense, various training and education to defense sector reform and assistance in specific new areas such as cyber security.

7. Building Integrity Initiative – promotes the strengthening of transparency, good practices and integrity with the aim of reducing the risk of corruption, both in partner countries and in Alliance members.

8. For civil servants in the field of defense and security, a professional development (capacity) program can be launched within the Ministry of Defense, with the aim of strengthening the capacity for democratic administration and supervision.

9. Partnership Trust Fund – is a mechanism whose goal is to provide financial support to partner countries to mitigate the practical consequences of the defense system reform process.

10. Individual Partnership Action Plan (IPAP) – a mechanism that represents an improved form of institutional cooperation with NATO, which flexibly provides assistance to interested partners in the field of reform and modernization of the security and defense sector. IPAP sets goals for which NATO provides advisory and practical assistance in a certain period of time. This mechanism is the highest form of cooperation with NATO for partner countries that have no ambition to become members – as is the case with Serbia. For those countries that show aspirations towards membership, IPAP can be promoted through the so-called intensified dialogue (eng. Intensified Dialogue) which determines the program of reforms in the domain of political, military, financial and security issues.

11. Partnership action plan for building defense institutions – the objective of the mechanism is the development of efficient defense institutions in the partner countries through the existence of complete and functional democratic control. Co-

operation with other international organizations operating in the Euro-Atlantic area, such as the EU and the OSCE, is being established as part of the mechanism.

12. Education and training for defense system reform – a mechanism that advances the Education and Training Improvement Program, with a focus on education and training of professionals related to defense system reform.

Different partner countries use different mechanisms available to them through Partnerships for Peace, which are functionally materialized in the forms of cooperation of partner countries with NATO, as shown in Figure 3. Obligations of the PfM participating state, and human rights, adherence to the principles of international law, fulfillment of all obligations in accordance with the UN Charter, the Universal Declaration of Human Rights, the Helsinki Final Document and international agreements on arms control, refraining from threats or the use of force against other countries, respect for existing borders and adherence peaceful conflict resolution. By the Framework Document, NATO commits to cooperation and assistance to the partner country, in defined areas, as well as to consultations with any partner country that faces, or considers that it has faced, a direct threat to its territorial integrity, political independence or security. Based on the content of the Presentation Document, the partner country and NATO agree on the IPCP, which represents a set of selected activities.

The partner countries differ in the intensity and level of engagement within the framework of PfM, as well as in their attitude towards NATO. Taking into account these criteria, and based on the rough geostrategic division of all participating countries in the PzM program, the following division of types of partnerships is reached²⁴:

1. Advanced members of the PfM: five traditionally neutral European states, Switzerland and four EU members, Ireland, Sweden, Austria and Finland. Their participation in PzM is primarily reflected in active support and participation in peacekeeping operations and missions and cooperation focused on a specific region that is of interest to NATO, i.e. PzM. Their contributions occasionally exceed even the contributions of NATO countries.

2. Balkan countries: due to the crisis in the former Yugoslavia, and then a series of internal challenges, the process of entry of the Balkan countries into the PfM was uneven. The states that were outside the conflict, Bulgaria, Romania and Albania, as well as Slovenia, joined the PfM in 1994, North Macedonia in 1995 (after the first temporary agreement between this country and Greece regarding the name and symbol), Croatia in 2000, and Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Serbia only in 2006. On the other hand, NATO and its member states have launched a whole series of initiatives for this region, which we will discuss later in the text. Also, most of the countries of the region became full members of NATO: Bulgaria and Romania in 2004, Croatia and Albania in 2009, and finally Montenegro in 2017. North Macedonia is expected to join in 2019, which leaves only Bosnia and Herze-

²⁴ **Novaković, I., Savković, M.** (2019) Serbia and NATO – Partnership for Peace, Belgrade: Center for International and Security Affairs, p. 46.

govina and Serbia in a position to define their cooperation with NATO through the PfM.

3. Caucasus states (Azerbaijan, Georgia and Armenia): all three states actively participate in the PfM and have their own IPAPs. Although all three countries have unresolved territorial issues (Armenia and Georgia's Nagorno-Karabakh, Georgia's Abkhazia and South Ossetia), NATO is trying to improve contacts with all three through „specially tailored“ cooperation programs. Armenia and Georgia actively participate or have participated in peacekeeping missions and operations led by NATO (KFOR in Kosovo and ISAF in Afghanistan). Georgia openly demanded NATO membership, and in 2006 it was offered the Intensified Dialogue and declared its intention to become a member in 2008. However, primarily due to the conflict with Russia, not all member states agreed on its entry, so it is still an active NATO-Georgia commission whose goal is to encourage further reforms and political dialogue between NATO and this country.

4. Central Asian countries: five Central Asian countries Kyrgyzstan, Kazakhstan, Tajikistan, Uzbekistan and Turkmenistan actively participate in PfM, and their participation is very important because of the critical security situation in Afghanistan since 2001. All countries have provided assistance to the ISAF mission in this country in various ways. Regarding the level of partnership, only Kazakhstan developed IPAP in 2006, while cooperation with the others is at a lower level.

5. Moldova and Belarus represent two PfM member states that are in a kind of limbo between Russia and NATO. While the cooperation of Belarus with NATO is at a rather low level, and is reduced to only a few mechanisms, the cooperation with Moldova, which received its first IPAP in 2006, is quite developed.

6. Ukraine is the first of the post-Soviet states to join the PfM, and since gaining independence it has expressed clear aspirations for greater and deeper cooperation with NATO as well as for contributing to overall security in Europe. In 1997, this country established a special partnership with NATO, within which the NATO-Ukraine Commission was established, which raised cooperation to a higher level. The commission meets regularly at the level of ambassadors and military representatives, and occasionally at the level of ministers of foreign affairs and defense, as well as at the level of heads of state and government. Ukraine contributed to the NATO IFOR/SFOR missions in Bosnia, KFOR in Kosovo, gave permission for NATO planes to fly over its territory for the ISAF operation in Afghanistan, and then initiated participation in the mission itself, and contributed to NATO engagement in Iraq. The Ukrainian president at the time, Leonid Kuchma, stated in 2002 that Ukraine's ambition was NATO membership. However, only after the regime change in 2004–2005. A new step was taken in 2008, and Ukraine, like Georgia, started the Intensified Dialogue, with the aim of joining the Alliance in 2008 at the earliest. During the summit in Bucharest in April 2008, the heads of state and government of the Alliance members agreed on the future membership of Ukraine in NATO. After the outbreak of the armed conflict in Georgia, this was postponed for an indefinite period. After Viktor Yanukovich came to power, Ukraine declared non-alignment

as its commitment, but activities within the PzM continued at more or less the same high level. With the outbreak of the Maidan protests in 2014, Ukraine slowly turned again towards the aspiration for NATO membership, while the Alliance itself confirmed that the prospect of expansion exists. However, this is little certain at the moment, although cooperation between NATO and Ukraine has deepened since 2014.

3. Building security through partnership

The Partnership for Peace program is designed to help participating countries to restructure their armed forces and enable them to play an appropriate role in a democratic society and to participate in peacekeeping missions under the leadership of the North Atlantic Treaty Organization. Tailored to the individual needs of each country, it offers opportunities for practical cooperation in many different fields, giving participants the opportunity to choose as much – as much or as little – of the program as their security needs dictate. Activities range from military exercises to seminars and training. Special emphasis is placed on the creation of transparent armed forces that are subject to appropriate democratic supervision and control. The experiences gained through the Partnership for Peace program have significantly contributed to cooperation between countries participating in peacekeeping operations such as the Stabilization Troops (SFOR) in Bosnia and Herzegovina and the Forces in Kosovo and Metohija (KFOR).

In 1995, NATO established the Mediterranean Dialogue with six countries – Egypt, Israel, Jordan, Mauritania, Morocco and Tunisia – in the wider Mediterranean region. The program, which was joined by Algeria in 2000, was aimed at creating good relations and improving mutual understanding between countries in the Mediterranean area, as well as promoting regional security and stability. Activities include an invitation to Dialogue countries to attend seminars at the NATO School in Oberammergau, Germany and the Defense College in Rome, Italy.

In 1997, NATO and Russia and NATO and Ukraine established bilateral cooperation on a more formal basis. Bilateral agreements have been signed between each of these countries and NATO to lay the foundations for their future relations. The permanent joint NATO-Russia Council and the NATO-Ukraine Commission were established as bodies that should enable regular consultations and discussions related to security issues. Topics discussed at the meetings of these bodies range from peacekeeping missions in the Balkans, crisis management and non-proliferation of weapons of mass destruction, to defense reorientation, environmental protection and the development of plans for the protection of the civilian population in emergency situations.

During 2002, the Allies and Russia established deeper and closer relations with the creation of the Russia-NATO Council, which replaced the Permanent Joint Council. It brought much more than a name change and set relationships on a whole new footing. The new forum, in which all countries participate equally, is chaired by the Secretary General of NATO. The following key areas of cooperation were identified: the fight against terrorism, crisis management and the prevention of the

proliferation of weapons of mass destruction. As in the North Atlantic Treaty, decisions made by the NATO-Russia Council are based on general agreement.

Since the early nineties, numerous Eastern European countries have concluded that their security interests will be best protected by joining NATO and have made their intentions official by applying for membership. Three former partner countries – the Czech Republic, Hungary and Poland – became members in March 1999, increasing the number of member countries to 19. At the Summit of the Alliance in Prague, in November 2002, seven more countries – Bulgaria, Estonia, Latvia, Lithuania, Romania, Slovakia and Slovenia – were invited to start talks on joining the membership. They formally joined the Alliance at the end of March 2004.

The last seven newest members, as well as others with NATO aspirations, have benefited to the maximum from the Action Plan for the Admission of New Members, which was established in 1999 to help interested partner countries prepare for future membership. The Plan offers potential members practical advice and help in realizing their goals. In return, claimant members are expected to meet certain political goals, including the peaceful resolution of territorial disputes, respect for democratic procedures and the rule of law, and democratic control of their armed forces. Participation in the Plan does not offer any guarantees for future membership, but it helps countries to adapt their armed forces and to prepare for the obligations and responsibilities that come with membership in the Alliance.

The governments of the NATO member countries have made it clear that the enlargement of the Alliance is not an end in itself, but represents a further expansion of security under the umbrella of NATO, making Europe as a whole more stable. The process of enlargement helps to prevent conflicts, as the very prospect of membership serves as an incentive for claimants to resolve their disputes with their neighbors and to continue with reforms and the process of democratization. In addition, new members should not only enjoy the benefits of membership, but should also contribute to the overall security of all member countries. In other words, they should be providers as much as users of security.

With its different political stance, NATO has shown determination and readiness to respond to security threats outside its own territory, if necessary, with the use of military force. Peace operations, crisis management and humanitarian interventions are new forms of action, with a clearly expressed perspective of global impact on security processes.

According to Mutavdžić (2016), NATO's responses to the new situation can be classified into three groups:

1. assistance provided to the countries of Central and Eastern Europe in the process of building liberal democratic arrangements,
2. cessation of war conflicts on the territory of the former SFRY (and the first use of military force outside the borders of its territory),
3. undertaking peacekeeping operations of international military actions to ensure peace and stability in wider security frameworks, according to own procedures for the use of resources.

The political influence and undertaken activities of NATO in the construction of the post-communist organization of the countries of Central and Eastern Europe was crucial for their choice of liberal democratic institutions and the economy of liberal capitalism in the process of transition. It was a successful interaction in the construction of new national identities and interests of these states and the constitution of a new NATO identity as the initiator and bearer of international socialization and implementation of new values. An important prerequisite was the democratic commitment of the new elites who experienced the bitter fruits of internal autocracy and strict international hierarchy within the Eastern Bloc²⁵.

The new mission of NATO in Europe was a parallel, interactive search, in which both NATO and the former communist states found the outlines of their new character, an identity constituted on the principles of a fundamentally different and redefined security policy – cooperative security. By transferring the social knowledge of the established security community and promoting liberal democratic norms and institutions in those countries, NATO carried out a systematic practice of socialization, thus expanding the Euro-Atlantic community to the extended space of „free“ Europe. An important feature of this approach was flexibility and adaptation to the specific needs of individual countries, which accelerated their approach to the transatlantic community and future NATO membership.

Contrary to integrative European processes and the determination to build unity on political cooperation and sharing common values, the Yugoslav crisis and the beginning of war conflicts were a sobering „return of history“ from the troubled Balkans, a focal point of instability that concerned Europe, in which individual European states were significantly included for their own interests. NATO was involved in the Yugoslav crisis from the beginning, and already in the Rome Declaration on Peace and Cooperation (adopted at the summit on November 7–8, 1991), deep concern was expressed about the resulting crisis in the SFRY, which poses a serious threat to stability in the region. In particular, Article 5 emphasizes „that the recognition of the independence of those republics that wish to do so can only be envisaged within a comprehensive solution that guarantees the protection of human rights and the protection of national minorities or ethnic groups“²⁶.

Such an attitude presupposed a peaceful and long-term settlement of the legacy of the country which, with the end of the Cold War, lost its position as a buffer zone between the two blocs and the basis of its independent foreign policy. The Yugoslav crisis, after the unilateral performance of Germany from the position of its interests in the region, was a good reason for the USA to show its interest in

²⁵ **Nešković, S.** (2022) Global economic implications and media contradictions with reference to the countries of the subregion Western Balkans, Proceedings No 23, International conference, “Resistance of economy, law and media in contradictions of uncertainty globally and regionally with special reference to the countries of the Western Balkans”, International University of Travnik, Travnik, Bosnia and Herzegovina, p. 45.

²⁶ **Mutavdžić, R.** (2016) Constituting the identity of NATO after the Cold War, doctoral dissertation, Belgrade: Faculty of Political Sciences, p. 189.

this crisis area and use it to confirm its undisputed leadership position in Europe. Considering that NATO both before and later was, one might say, the organizational form of the American presence in Europe, with this attitude of its strongest power, NATO became more actively involved in solving the crisis situation. In order to support the implementation of UN Security Council resolutions for the resolution of the Bosnian conflict, in April 1994, NATO bombed Bosnian Serb positions around Goražde and thus carried out the first military intervention outside its territory. By imposing peace in the war conflict in Bosnia and Herzegovina, NATO opened up possibilities for other types of military intervention outside its territory. The first subsequent action was the aggression against FR Yugoslavia, from March 24 to June 9, 1999, justified as a humanitarian intervention to protect the endangered Albanian population in the territory of Kosovo and Metohija by the military and police forces of FR Yugoslavia. But it was no longer an activity approved by the UN Security Council, which remained deeply divided on this issue, but a unilaterally initiated intervention by the US, about which there was no unity even in NATO, contrary to the founding act of the Alliance and the UN Charter²⁷.

Therefore, viewed in a broader security context, the Yugoslav crisis was a good reason for NATO to confirm the reason for its existence and additionally reshape its post-Cold War mission, which, along with the increasingly pronounced political component of dialogue and cooperation, does not neglect the demonstration of force and the use of armed forces for the prevention and resolution of crises. . The first three peace support operations were in that territory – in Bosnia and Herzegovina, Kosovo and Macedonia. Operations in the Balkans enabled NATO troops to gain extensive experience in peacekeeping and crisis management missions, as well as in leading multinational coalitions involving partner and non-NATO and Partnership for Peace countries. This engagement strengthened the ambitions to undertake peace operations outside the European area, in accordance with the belief, confirmed at the meeting of foreign ministers of NATO members in Reykjavik, Iceland, in May 2002, that the need for long-term peace is global.

The view was that NATO must be able to mobilize forces that can be deployed very quickly to areas where they are needed, to support operations at a distance over a period of time, and to carry out missions. It was concluded at the ministerial meeting, which opened the possibility for NATO to deploy its forces for the first time outside the Euro-Atlantic area, in Afghanistan since August 2003. Peacekeeping missions have changed significantly since the end of the Cold War, with the alliance's aggressive actions becoming more complex, comprehensive and brutal activities. This was manifested in the aggression against FR Yugoslavia in 1999, euphemistically called „Humanitarian intervention“, as well as through other numerous combat actions in different parts of the world. The war in Ukraine with the Russian Federation's aggression against that country essentially represents a competition between the Russian Federation on one side and the US and NATO on the other. In the context of their national interests, the collateral damage is primarily

²⁷ Ibid, p. 192.

Ukraine, and then all European states as followers of the American triumphalist overseas concept of westernization of the world environment.

CONCLUSION

During and immediately after the end of World War II, relations between the victorious powers were based on the agreements reached at Yalta, Tehran, and Potsdam. However, those relations soon became burdened by mutual mistrust. Western countries, led by the United States of America, faced the ideological and military threat of the Soviet Union, which established regimes of „people’s democracy“ in the countries of Eastern Europe and the Balkans, the essence of which was reflected in communist totalitarianism. The cold war, followed by an arms race, between yesterday’s collaborators, was gaining more and more momentum. Since then, it was not long before the North Atlantic Treaty was formulated and adopted.

The first hint of the ideas on which, somewhat later, NATO will be based, can be found in the Atlantic Charter, by which the President of the United States – Franklin Roosevelt, and the Prime Minister of the British Government–Winston Churchill, the Prime Minister of the British Government, announced the common principles of action of the two countries in arrangement of the world, after the end of the Second World War. The founding of NATO was preceded by the adoption of the UN Charter, the Agreement on Economic, Social and Cultural Cooperation and Collective Self-Defense (Brussels Agreement) and the Vandenberg Resolution.

NATO took a significant step at the summit in Brussels in 1994, launching the Partnership for Peace program and inviting all the countries of the North Atlantic Cooperation Council and the Conference on Security and Cooperation in Europe to join the emerging program. This new program established a framework for bilateral cooperation between each partner country individually and NATO as a whole, which was primarily implemented through the Individual Partnership Program, adapted to the circumstances and requirements of each of those countries. In addition, the Partnership for Peace provided the framework for the necessary institutional and military preparation of many European states, which expressed clear aspirations for full membership in the Alliance.

Regardless of the fact that the EU is intensifying its efforts to realize its own security and defense identity, some European countries see NATO as a key organization for their security. However, the question of the meaning of the organization’s survival should not be ignored if the partnership becomes dysfunctional and ineffective. NATO is a military, but increasingly also a political organization, which evaluates the correctness of the democratic-political course of countries outside its borders. The survival of NATO and its future role will certainly be most influenced by the opinion of the United States on whether they want to maintain NATO, regardless of the attitude of the largest European member states towards the organization. Whether NATO will survive in the future is a factor of the moment, but it is certainly an evolution ahead.

NATO faced its first post-Cold War challenge immediately after the fall of the Berlin Wall in November 1989. As East Germany fell into disorganization, it became increasingly clear that the only way to stabilize the state was for West Germany to annex former communist territory. However, one of the main points of reunification was that if East Germany joined the Federal Republic, it would become part of NATO. The Soviet Union objected to that. In the first meetings after the fall of the Berlin Wall, American leaders tried to ease Soviet concerns by assuring them that NATO forces would not expand eastward into Germany. This helped smooth the negotiations for German reunification a year later.

However, American and West German officials soon realized that it would not be possible to reunify Germany without East German territory becoming part of NATO. If NATO could not operate in the east, that territory would be difficult to defend, and the citizens of East Germany would not accept less protection than their new German compatriots in the west. So the American position in the negotiations changed at a very early stage, from an assurance that NATO forces would not expand eastward in Germany, to a demand that East Germany be allowed to join NATO with few restrictions, if any.

Although initially opposed to these terms, Soviet and East German officials accepted them. They realized that, as the situation in East Germany worsened, and the citizens of East Germany expressed their desire to join West Germany, and if they joined NATO, it would be better to negotiate concessions for the USSR than to lose East Germany completely. agreements, both between East and West Germany and multilateral between other actors, recognized that the territory of East Germany would become part of NATO. In return, the West agreed to a more flexible timeline for the removal of Soviet forces and provided billions of dollars in aid to help relocate these troops to Russia.

During and immediately after the end of World War II, relations between the victorious powers were based on the agreements reached at Yalta, Tehran, and Potsdam. However, those relations soon became burdened by mutual mistrust. Western countries, led by the United States of America, faced the ideological and military threat of the Soviet Union, which established regimes of „people’s democracy“ in the countries of Eastern Europe and the Balkans, the essence of which was reflected in communist totalitarianism. The cold war, followed by an arms race, between yesterday’s collaborators, was gaining more and more momentum. Since then, it was not long before the North Atlantic Treaty was formulated and adopted.

The first hint of the ideas on which, somewhat later, NATO will be based, can be found in the Atlantic Charter, by which the President of the United States – Franklin Roosevelt, and the Prime Minister of the British Government–Winston Churchill, the Prime Minister of the British Government, announced the common principles of action of the two countries in arrangement of the world, after the end of the Second World War. The founding of NATO was preceded by the adoption of the UN Charter, the Agreement on Economic, Social and Cultural Cooperation and Collective Self-Defense (Brussels Agreement) and the Vandenberg Resolution.

NATO took a significant step at the summit in Brussels in 1994, launching the Partnership for Peace program and inviting all the countries of the North Atlantic Cooperation Council and the Conference on Security and Cooperation in Europe to join the emerging program. This new program established a framework for bilateral cooperation between each partner country individually and NATO as a whole, which was primarily implemented through the Individual Partnership Program, adapted to the circumstances and requirements of each of those countries. In addition, the Partnership for Peace provided the framework for the necessary institutional and military preparation of many European states, which expressed clear aspirations for full membership in the Alliance.

Regardless of the fact that the EU is intensifying its efforts to realize its own security and defense identity, some European countries see NATO as a key organization for their security. However, the question of the meaning of the organization's survival should not be ignored if the partnership becomes dysfunctional and ineffective. NATO is a military, but increasingly also a political organization, which evaluates the correctness of the democratic-political course of countries outside its borders. The survival of NATO and its future role will certainly be most influenced by the opinion of the United States on whether they want to maintain NATO, regardless of the attitude of the largest European member states towards the organization. Whether NATO will survive in the future is a factor of the moment, but it is certainly an evolution ahead.

NATO faced its first post-Cold War challenge immediately after the fall of the Berlin Wall in November 1989. As East Germany fell into disorganization, it became increasingly clear that the only way to stabilize the state was for West Germany to annex former communist territory. However, one of the main points of reunification was that if East Germany joined the Federal Republic, it would become part of NATO. The Soviet Union objected to that. In the first meetings after the fall of the Berlin Wall, American leaders tried to ease Soviet concerns by assuring them that NATO forces would not expand eastward into Germany. This helped smooth the negotiations for German reunification a year later.

However, American and West German officials soon realized that it would not be possible to reunify Germany without East German territory becoming part of NATO. If NATO could not operate in the east, that territory would be difficult to defend, and the citizens of East Germany would not accept less protection than their new German compatriots in the west. So the American position in the negotiations changed at a very early stage, from an assurance that NATO forces would not expand eastward in Germany, to a demand that East Germany be allowed to join NATO with few restrictions, if any.

Although initially opposed to these terms, Soviet and East German officials accepted them. They realized that, as the situation in East Germany worsened, and the citizens of East Germany expressed their desire to join West Germany, and if they joined NATO, it would be better to negotiate concessions for the USSR than to lose East Germany completely. agreements, both between East and West Germany

and multilateral between other actors, recognized that the territory of East Germany would become part of NATO. In return, the West agreed to a more flexible timeline for the removal of Soviet forces and provided billions of dollars in aid to help relocate these troops to Russia.

REFERENCES

Cera, A., Beriša, H. (2019) Adapting the NATO chain of command to new challenges, risks and threats, Belgrade: University of Defense, School of National Defense, Military Affairs, No 4/2019.

Jerotijević, D., Spalević, Ž., Jerotijević, Z. (2018) NATO at the beginning of the 21st century, Belgrade: „Union – Nikola Tesla“ University, Faculty of Business and Law, Vojno delo, No 3/2018.

Kekić, D., Subošić, D. (2015) NATO and the Partnership for Peace, Belgrade: Criminal and Police Academy, Military Work, Winter.

Mearsheimer, J. (1990) Back to the Future: Instability in Europe after the Cold War. *International Security*, No. 1 (Summer).

Mutavdžić, R. (2016) Constituting the identity of NATO after the Cold War, doctoral dissertation, Belgrade: Faculty of Political Sciences.

Mutavdžić, R., Čehulić, L., Vukadinović, R., Božinović, D. (2007) NATO Euro-Atlantic Integration, Zagreb: Topical.

Nešković, S., Đelić, T. A., and oth. (2018) International Politics and Ecology: Special Focus to the Protection of Air, *Fresenius Environmental Bulletin – FEB*, Vol. 27, Germany.

Nešković, S. and oth. (2020) Incorporation Information – Communication Technologies in Economic and Environmental Espionage, *Fresenius Environmental Bulletin – FEB*, Vol. 29 – No. 05, Germany.

Nešković, S., Đelić T. A. (2021) Social Challenges and European Integration of the Western Balkans, *Research result Sociology and Management*, Vol. 7, No 1, *Online Scholarly Peer – Reviewed Journal*, Belgorod State National Research University, Russia, 2021.

Nešković, S. (2021) Socio – economic and media contradictions of the COVID-19 pandemic with emphasis on repercussions in the Western Balkans, *Proceedings No 21*, International conference “The Impact of the COVID-19 Pandemic on Global and World Economic /Legal/ Media Flows with Review of the Countries of the Western Balkans”, International University of Travnik, Travnik, Bosnia and Herzegovina.

Nešković, S. (2021) Reconceptualization of the higher education system in the countries of Southeast Europe in the processes of European Union integration and the impact of the pandemic COVID-19, *Thematic papers, Philosophy During the Time of Pandemic*, Third International scientific conference “Geopolitics in the Black Sea Region”, *Proceedings*, Bulgarian Academy of Sciences – Institute for the study of societies and knowledge, Sofia and Center for strategic research on national security – CESNA B, Belgrade.

Nešković, S. (2021) Security crisis management with socio-economic implications of global pandemic, *Book series “Problems and Economic Security” Vol. 1, The World After / in Global Pandemic*, St. Cyril and St. Methodius University, Veliko Tarnovo, Bulgaria.

Nešković, S. (2021) The Danube Region and Postmodern Economic Coexistence of the Countries of Southeast Europe, Thematic collection of works of leading national importance “Contradictions in the postmodern environment”, Edition “Security in the postmodern environment”, book 33, Proceedings, International Scientific Conference, Belgrade: Center for Strategic Research of National Security – CESNA B, “St. Cyril and Methodius” University Veliko Trnovo Republic of Bulgaria, Travnik International University in Travnik BiH and International Academy of Sciences, Arts and Security – MANUB Republic of Serbia.

Nešković, S. (2021) Countries of Southeast Europe and the Republic of Serbia in the Processes of Regional Cooperation, Thematic Proceedings of Leading National Importance “The State and Global Security Challenges”, “Security in the Postmodern Environment” Edition, Book 32, Proceedings, International Scientific Conference, Belgrade: Center for Strategic Research of National Security – CESNA B, “St. Cyril and Methodius” University Veliko Trnovo Republic of Bulgaria, Faculty of Law, Security and Management “Konstantin the Great” Niš and International Academy of Arts and Security Sciences – MANUB.

Nešković, S. (2021) Digital Transformation, Information Security and Logistics in the Context of Social Development, Thematic papers, PHILOSOPHY DURING THE TIME OF PANDEMIC, Fourth International scientific conference “Reflections on Education and the Digital Transformation of Knowledge”, Proceedings, Belgrade, Sofia: Bulgarian Academy of Sciences – Institute for the study of societies and knowledge and Center for strategic research on national security – CESNA B Belgrade Serbia.

Nešković, S. (2022) Global economic implications and media contradictions with reference to the countries of the subregion Western Balkans, Proceedings No 23, International conference, “Resistance of economy, law and media in contradictions of uncertainty globally and regionally with special reference to the countries of the Western Balkans”, Inzernacional University of Travnik, Travnik, Bosnia and Herzegovina.

Nešković, S. (2022) Institutional positioning of European Union, European legislation, No 77–78/22, Institute for International Politics and Economy, Belgrade.

Nešković, S. (2022) Post – Soviet Black Sea Region Between the Foreign Policy of the European Union and the Primary Interests of the Russian Federation, Proceedings, No 37, CESNA B, St. Cyril and St. Methodius University Veliko Tarnovo, Bulgaria and International of Sciences, Arts and Security – MANUB, Belgrade, Serbia.

Nešković, S. (2022) Digital Modernization of Agricultural Holdings and Safety Production in the Context of Economic Development of Society, Proceedings, 10th International conference “Food Safety and Quality”, European University Brčko, Brčko District, Bosnia and Herzegovina.

Nešković, S. (2022) Interest Groups and Lobbying in the Institutions of the European Union, European legislation, No 79/22, Institute for International Politics and Economy, Belgrade.

Nešković, S. (2022) State Administration Reform – a Paradigm of Modern Social Development and Service to Citizens, Proceedings, No 38, CESNA B, St. Cyril and St. Methodius University Veliko Tarnovo, Bulgaria and International of Sciences, Arts and Security – MANUB, Belgrade.

Nešković, S. (2022) Institutionalization of the Regionalization Model in the Context of the Development of the States of the European Union and the Republic of Serbia, Proceedings, University of Kragujevac, Faculty of Economics, Kragujevac, Serbia.

Nešković, S. (2022) Democratic Development Trends in the Countries of the South Caucasus Region, Dialogue and Universalism, Journal of the International Society for Uni-

versal Dialogue, Vol. XXXII, No. 3/2022, "New Faces of Democracy, In Searching of the Global Health of Democracy", Polish Academy of Sciences, Warsaw, Poland, 2022.

Novaković, I., Savković, M. (2019) Serbia and NATO – Partnership for Peace, Belgrade: Center for International and Security Affairs.

Waltz, K. (2010) The Emerging Structure of International Politics“ International Security 18, no. 2 (Fall), New York, USA.

NATO Handbook. NATO u XXI veku, Brussels: NATO Public Diplomacy Division, 2016. https://www.nato.int/nato_static/assets/pdf/pdf_publications/20120117_21st_serb.pdf

Anonim, (2021). Partnership for Peace programme, dostupno na: https://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_50349.htm

Vojska Srbije, Partnerstvo za mir, dostupno na: https://www.vs.rs/sr_lat/medjunarodna-saradnja/partnerstvo-za-mir/partnerstvo-za-mir

POLICY OF REPUBLIC OF TURKEY IN THE CAUCASUS AND RELATIONS WITH AZERBAIJAN

Birsena Duljević

Abstract: Since the breakdown of the Soviet Union and forming of the new Caucasian countries and in particular after Justice and Development Party won elections which was followed by more active performance on the international scene and adopting and applying the Neo-ottoman ideology, the Caucasus represents one of Turkey's foreign policy priorities. Turkey seeks to become a central regional figure and factor of stability and peace.

Witnesses of the importance of this region in Turkey's foreign policy are increasingly developed political, economic, and energetic relations with the neighboring countries, Military Alliance with Azerbaijan and an increasingly stronger cooperation with Georgia, many realized regional infrastructural and, above all, energetic projects, and pronounced diplomatic and military role in the recently completed war in Nagorno-Karabakh, as well as Syria, that testify in a direct way about importance of this region in Turkish foreign policy.

Keywords: Turkey; Armenia; Georgia; Azerbaijan; Nagorno – Karabakh; Caucasian region; International Relations.

Introduction

The area of the Caucasus is a geopolitical region between the Black Sea and Caspian Lake on the border of Europe and Asia. In this area, a total of six national states – Turkey, Russia, Iran, as well as three unrecognized states incurred at the end of 1991 by the disintegration of the Soviet Union – Azerbaijan, Georgia and Armenia. After the disintegration of the Soviet Union and the origin of new independent states in this region, it became unstable with relatively frequent territorial disputes. In the period from the disintegration of the Soviet Union, two conflicts in the region of Nagorno-Karabakh took place between Armenia and Azerbaijan, two wars in Chechnya, Russian-Georgian war, as well as wars in Abkhazia and South Ossetia. Doubtful are internationally recognized Georgian borders (due to separation of the territories of Abkhazia and South Ossetia), and Azerbaijan (due to the controversial status of the territory in the Nagorno-Karabakh region). The situation in Nagorno Karabakh is the most sensitive, where the armed conflict was held in 2020, which was still not received by the final epilogue. This post-Soviet period and political circumstances have created a lot of space for Turkey to spread her influence on new countries and regional geopolitical relations, which she tried to use as one of the central figures of the entire region. Modern Turkey, as a state of a region that is strongly supported by the United States, is trying to significantly expand its influence on the

narrow, but also a wider region. Among other things, in the light of these ambitions, an international organization was established, which brings together Turkophonic countries, called Turkophonic State Council. The Council consists of Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan and Kyrgyzstan, as well as Uzbekistan and Turkmenistan, and from this year the Turkish Republic North Cyprus as a state observer. Members of this organization have almost 137 000 000 inhabitants, with a tendency to expand the impact to the Russian Turkophone republics that count around 11 500 000 inhabitants. The aim of this organization is rapprochement of these countries, strengthening positions at the international level, cooperation in the areas of safety, economy and investment, cultural and scientific cooperation, etc. The organization rests on similar principles as Commonwealth. By establishing this organization, Turkey clearly manifests its intent to strengthen the impact in the Caucasus region, but also Central Asia, Russia, and even in the Mediterranean.

Word text Furthermore, in this Essay, we will be largely limited to the acts of Turkey in the Caucasus region. The strategic importance of this region for Turkey, reflected in political terms, is in her aspiration of providing energy security for herself, and to diversify energy sources, and as well as cultural and historical terms. The declaration of independence of Azerbaijan, Georgia and Armenia at the end of 1991, Turkey welcomed with high expectations that she will quickly establish closely cooperation with the newly developed states. Turkey is the first country to recognize these new states and establish diplomatic relations with Azerbaijan and Georgia. These events also encouraged Turkish globalism, respectively Neo-Ottomanism, which has been more expressed in particular since 2002 to the day, with coming to the power of Party of justice and development. Among the Turkish elite, the idea of Turkish globalism came across positive reactions, and among Turkish companies that rushed to enter new markets as soon as possible. In this way, Turkey has spread its influences “in a soft”, with economic and trade. The support for strengthening its influence Turkey has received from Western countries that were in fear of strengthening Iranian influence and power. While she succeed to establish a wide range of cooperation with Azerbaijan and Georgia from the very beginning, and further to develop relations with them to this day, on the opposite side this is not the case with Armenia¹. On the contrary, with Armenia she is in hostile relations from its own establishment, and one of the reasons for this goes more than a hundred years in the past. Most historians agree that during the First World War, and the invasion of the Ottoman Empire on Russian Caucasian territory, Ottomans made the genocide of Armenian population in the period 1915–1916, and killed between 800,000 and 1,500,000 people of Armenian nationality². Although the leading international organizations, as well as the United Kingdom, Russia, Germany and other major world countries have recognized the mass killings of the Armenian popu-

¹ **Arshaev, A.** (2015) Turkey's Policies in the Southern Causcus and Regional Security Mechanisms. *Review of Armeniaian Studies*, No. 32, p. 171–174.

² **Morris, B., Ze'evi, D.** (2019) *The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894–1924*. Harvard University Press, p. 1.

lation as genocide, Turkey as a legal successor of the Ottoman Empire denies the existence of genocide over Armenians. Turkey has been investing enormous efforts in spreading propaganda of denial of this genocide for over 100 years. This attitude is one of the basic reasons why there has been no normalization of the relationship between these two countries, which is hostile practically from the independence of Armenia. In addition to the Republic of Turkey, Azerbaijan is the only state that doesn't recognize the genocide of Armenians. Azerbaijan is also the state that proclaimed independence from the Soviet Union, but which established very close relations with Turkey. Relationships are so close that officials of these countries often describe their mutual relations as "one nation, two countries".

From the beginning of the 1980s to the present days in the Turkish political scene, only right-wing parties are ruling. In the last twenty years, since 2002, the strongest political party is a Party of justice and development with Recep Tayyip Erdogan as the ruler. He is the current president of the Republic of Turkey. In addition to the Party of Justice and Development, a significant role in Turkey's political life also had a right-winged Motherland party. From the left-wing parties, the Social Democratic People's Party and the Republican People's Party played a significant role in this period.

The current ruling Party of justice and development is the first in Turkey's history after the introduction of multi-party after the Second World War, which has won most in Turkish parliament six times in a row. According to the number of members, it ranks among the top ten major political parties in the world according to the proclaimed number of members – over 11,000,000 people, which represents over 13% of Turkey's total population. The Party describes itself as conservatively democratic, and its main stronghold lays with conservative and traditionally oriented people. In the Western media and political circles, the party is called Islamist, but it is denied by it itself, although in one period it supported the Muslim fraternity, however, these relations were cooled^{3,4}. In addition, in terms of foreign policy, it is described as Neo-ottoman.

1. Politics of the Republic of Turkey in the Caucasus Region and Political Partys in Turkey

The Caucasian Region includes the area of southern Russia, Azerbaijan, Georgia and Armenia in the central part of the region, and in the south covers the space of Northern Iran. Politically significant is the existence of three unrecognized countries that emphasize their independence, and these are the Republic Arcah, which is in

³ **Drechselova, L.** Turkey: AKP's Hidden Agenda or a Different Vision of Secularism?. 07.04.2011. <http://www.nouvelle-europe.eu/en/turkey-akp-s-hidden-agenda-or-different-vision-secularism>

⁴ **Senem, A.** The Seesaw Friendship Between Turkey's AKP and Egypt's Muslim Brotherhood. 24.07.2014. <https://carnegieendowment.org/2014/07/24/seesaw-friendship-between-turkey-s-akp-and-egypt-s-muslim-brotherhood-pub-56243>

the disputed part of Azerbaijan, Republic of Abkhazia and the Republic of South Ossetia, which are located on the disputed part of the territory of Georgia.

Turkey seeks to set itself as the most important factor of this region with its foreign policy. The disintegration of the Soviet Union and the emergence of new countries in the region, which also meant the weakening of the Soviet / Russian influence in that area, Turkey has seen as a great opportunity to achieve that goal. Of course, this creation of new countries in the Caucasus region was a challenge for the region itself because it became one of the most unstable regions in the post Soviet world. While Turkey managed to establish a relatively high level of cooperation and good relations with Azerbaijan and Georgia, with Armenia on the other side didn't succeed. In addition, the relationship with Armenia, and the relationship of Armenia with Azerbaijan are factors of instability and uncertainty of this region. Precisely, improving relations with Armenia and finally solving the issue of regions Nagorno Karabakh would calm tensions in the region of the South Caucasus. The current development of events, unfolds the opposite of required to reduce tensions.

The importance of the Caucasian region for Turkey is explained by a combination of economic (energy-related), political, cultural and historical and ethnic factors. Although Turkey began to be more interested in the processes in the Middle East, the Caucasus remains in its primary focus, not only in military and economic, higher in establishing regional cooperation with the surrounding countries in the fields of science, education, humanitarian work. Since 2004, the strategy for zero problems with neighbors is in force. This strategy is closely related to the rule of Party of justice and development, for the last 20 years, since 2002. This strategy has given serious results in improving relations in the region. Turkey has shown significant will to show that the strategy is honest, even agreed to the United Nations plan for the dismissal of the Cyprus issue. By applying this strategy, it has been to preserve good relations with Russia, a special high advice of two countries was established in order to improve bilateral relations and "multidimensional partnership". Relations with Syria and Iran are significantly improved. An American invasion on Iraq had significant impact on this, and the fear of these two countries that they could be next attacked. The good relations of Turkey and the United States of America supported this fear. With the membership in NATO alliance relations with Bulgaria were also improved. Through, "soft power", Turkey strived for the improvement of peace and stability in the region, through the enhancement of regional cooperation. In this context, she adopted a platform on Caucasian Stability and Cooperation. All of this meant the maintenance of good relations with Azerbaijan and Georgia, but it could still have not been reflected in the development of relations with Armenia. To improve relations with Armenia, it was necessary to engage the Russian Federation, the Turkish initiative itself shows itself as insufficient⁵.

The "zero problem" strategy has changed Turkey foreign policy. From a state that is exclusively western oriented, the adoption of the mentioned strategy focus

⁵ **Özcan, G.** (2012) Policy of Zero Problems with the Neighbours. IEMed Mediterranean Yearbook 2012, Istanbul Bilgi University, Istanbul, p. 31.

was turned to the east. With that policy, Turkey has managed to become the most important regional player, trying to mediate Western and Iran, improving trade relations with Iraq, Syria, Lebanon, Jordan, North Africa and countries of Gulf Persian Gulf.

However, the policy of the “soft influence”, respectively the strategy of “zero problem” came to the test during and after the Arab Spring. Turkey, with the aim of protecting its interests and allies in this period, took a firmer and more aggressive attitude. She took part in the war in Syria, and this new aggressive policy has deteriorated relations with the countries of the Middle East and Persian Gulf. In a few years, the policy of zero problems was brought to state defined as valuable loneliness. Another event that significantly changed the relations of Turkey, both internal and internationally was an attempt of the coup at the 2016. The coup was prevented, but he led to comforming in the ruling structure of the country, valid for authoritarian and nationalist. The ruling party further approached ultra-nationalists – The Nationalist movement, which led to a constitutional referendum in 2017 and changes in the political system of the Republic of Turkey, from parliamentary to the presidential system. This new system entered into force in 2018 in parallel with the presidential election. Consignment with the nationalist movement and the formation of the Joint People’s Alliance has led to normalization and rapprochement of relations with Russia. In the first energetics and economics were the ones that connected two countries, with Turkey as the second largest buyer of Russian gas after Germany. Later it was extended to the security field. Turkey has obtained the most modern Russian weapons (S400 system), although it is a member of NATO alliance.

1.1. Turkish-Russian relations

In the period before the Cold War, these two countries shared joint concern about how to parry Western domination globally. Often, one for the other was a strategic choice in balancing with the West. During this period, they had developed economic and commercial cooperation, but a common goal was also a common goal of taking a better place in the international force setting. As two strong states, they did not want to stay in the shadow. Russia wants to be placed as a key figure in the Caucasus region, while Turkey has designed itself in the Middle East Region. The foundation of their connection were strong interconnections at the economic plan.

During the Cold War, maintaining common goals has become a serious challenge. The Soviet Union with the end of World War II withdraw from the neutrality agreement and non-aggression agreement with Turkey. This was from the desire that the Soviet Union shows its dominance and aspirations to take control of Turkish states, Ardahan and Karsu. This move sent extremely negative signals to Turkey that it is under an endangered security by Soviet expansionism. This turned Turkey towards searching for protection at the United States. Their protection provided the Truman’s doctrine was made in 1947. The goal of the doctrine was to oppose the spread of Soviet communism without military interfering. The American Congress

provided significant financial and military assistance to Turkey and Greece with the aim of preventing the spread of communism to their territories.

The peak of the tensions in Turkey- Russian relations was Turkish accession to NATO in 1952. With Approaching to this organization, Turkey has received protection against the eventual attack of the Soviet. In case of any attack, it would be treated as an attack on any NATO member, and it was not something that the Soviet Union was ready to participate in that moment. Therefore, Turkey turned very fast from anti-western rhetoric and politics together with the Soviet Union as an allied in that policy, with an anti-communist attitude and a clear policy against Soviet expansionism.

However, Turkey was relatively quickly felled betrayed, during the 1960s, by their Western allies and began re-examining their attitudes related to security and reliance on partnership exclusively with one side. This crisis was caused by the secret negotiations of the Soviet Union and Russia around the Cuban crisis, which also applied to Turkey, which was not informed about it. Negotiations referred to the withdrawal of American ballistic rockets stationed in their base in Turkey in exchange for the Soviet withdrawal of nuclear weapons from Cuba. Additionally, the United States and NATO did not support Turkey during the Cypriot crisis in 1963. Turkey has performed a unilateral intervention in Cyprus without support, which is why America introduced embargo on weapons to her. The aim of this measure was to limit the growth and development of the Turkish army, but Turkey turned to the Soviet Union and the purchase of weapons on that side. These two events took to strengthen mistrust in Turkey to the west and feel that West betrayed them. As a result, Turkey reiterated relations with Russia, but did not interrupt its partnership in the NATO pact or interrupted relations with the West. Turkey watched that the Soviet Union develops and stronger which tried to receive support and money from the West for its economic, military, infrastructural and technical-technological development, but in that Western countries did not support her. As a result, although still with an anti-communist attitude, Turkey approached the Soviet Union that provided her a loan of 200 million dollars, in the mentioned purposes. This loan was a significant flywheel for Turkey's economic growth. This money was used to launch and the strengthen energy sector together with the metallurgical industry. Today's economic cooperation between the two countries is based on the foundations of this time. So despite different views and crises that went through these two countries, they managed to maintain close economic cooperation. In 1978, two countries signed a Pact about friendship, and during the 1980s, the cooperation of these countries continued in the domains of trade and energy. There has been cooperation and starting of representative offices of Soviet companies in Turkey and Turkish companies in the Soviet Union.

The decay of the Soviet Union and the end of the Cold War brought a new twist in Russia and Turkey relations. The two countries entered a period of significant deterioration of relations that were frozen at the time. The reason for this is their geostrategic rivalry for the primacy in the Caucasus and the Central Asian re-

gion. Russia, although the Soviet Union fell apart, and as a result, new states in the mentioned region, sought to maintain strong strategic and economic ties with these newly developed countries. In parallel, Turkey has seen its possibility of expanding and strengthening the impact to the new countries. Turkey immediately officially recognized the all the new countries and headed to build bilateral relations with each. At that time, Russia arranged its military forces along the Turkish northern border, which interpreted Turkey as an immediate threat and danger to her. Another very important thing was set apart Turkey and Russia, and these are treating Azerbaijan and Armenia and attitudes around their conflict on the controversy territory of Nagorno-Karabakh. Russia supported the Armenian side in this conflict, while Turkey firmly supported Azerbaijan. However, further during the 1990s, Russia's and Turkey's related relations improved, growing into more and more friendly relations.

At the beginning of the 21st century, the rise of the two main political figures of these two countries went in parallel – Vladimir Putin and Recep Tayyip Erdogan. During their rule, relations of the Republic of Turkey and the Russian Federation have advanced, and their cooperation was intensified. Economic cooperation has developed significantly and intensified, as an indicator, it can serve the fact that in 2019, the trade exchange of Turkey and Russia was worth \$ 26.3 billion⁶. The largest share in this certainly represents the export of processed oil to Turkey, while in the opposite direction the largest share has the export of citrus and dry fruit to Russia. In one of the economically the most important sectors in Turkey, tourism, Russian tourists occupy a very significant position. In 2019, over 7 million Russian tourists stayed in Turkey, which made them revenue of over \$ 3 billion alone during their stay⁷. The relations between the two countries were brought to the level of strategic partnership. However, their interests are not always directed in the same direction. There are different views of conflicts in Nagorno-Karabakh, according to the Civil War in Syria, Kosovo issue. In the Syrian Civil War, Russia took an active participation by helping Asad units, while the Turkish side in that war supported the rebels. Turkish interest was replacement of Bashar Al Asada. She was trying to implement that, aware of her important position in politics in the Middle East. These opposing views did not benefit from Turkey and Russia relations, but they did not even erupt their deterioration.

In 2015, there has been an exceptional aggravation of Turkey and Russia relations. Quietly reflecting attitudes and approaches in the Middle East, received a sudden subsequent submission when the Turkish army downed a Russian military aircraft that was engaged in war in Syria, which entered Turkish airspace. One pilot was wounded on that occasion and the other was killed. The Russian side denied the endangerment of Turkey's airspace, Putin sad that the downing of the Russian

⁶ Relations between Türkiye and the Russian Federation, <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-the-russian-federation.en.mfa>

⁷ **Numanović, Duljević, B.** (2022) The Agreement and European Integration of the Western Balkan Countries, European legislation, No 77–78, Institute for International Politics and Economy, Belgrade, p. 411.

aircraft by Turkey is stabbing the knife in the back. He accused Turkey to support the Islamic State, while the Minister of Foreign Affairs stated that it was the planned act Turkish side, called the Russians to give up the trip to Turkey, and he canceled the previously planned visit. On the other hand, the President of the Republic of Turkey Erdogan expressed regret due to downing of the airplane of the critical Turkish partner – Russia. This event has led to an interruption of cooperation between Russia and Turkey. Additionally, NATO support Turkey has not helped overcome problems during this crisis, only deepened tensions on the route of the two countries.

The number of Russian tourists in Turkey significantly dropped, from 4.5 million in 2014, over 2.6 million in 2015, until 870 000 in 2016. This was a consequence of the sudden introduction of economic, as well as tourist sanctions to Turkey, only four days after the crashing aircraft. In this way, Russia used its dominant position in terms of size and importance of its market. All charter flights to Turkey were banned. Sanctions on the import of Turkish fruits and vegetables were introduced (the most common items that Turkey exports to Russia). The estimated losses of Turkey caused by these measures are about \$ 9 billion⁸. Despite everything, the Turkish public was on the side of the Turkish authorities and considered the right decision to crash the Russian aircraft.

With the aim of improving the relations between the two countries, Erdogan in June 2016 sent a letter to Putin in which he expressed regret due to the crash of aircraft, and hope to repair relations. Preparations for their meeting began, however, the coup attempting in Turkey has stopped it. Still, Putin was the first political leader who supported Erdogan after the end of this Turkish internal crisis. It was a clear sign that the two countries would go ascending. As early as August, two presidents meets in St. Petersburg, where the strategy on regional issues and war in Syria was agreed. An agreement on communication improvement is also achieved to prevent possible future incidents. A few days later, Turkey has launched a military attack in the border zone with Syria, to ensure the disturbed territorial integrity of its state, and all in cooperation with Russia. However, as the Asad did not support this action, Russia, however, directed criticism to Turkey for that action. Vladimir Putin still withdrew these criticisms and supported the conducted joint action. Already October of the same year, Putin visited Ankara. The two countries signed an agreement on the construction of the Turkish stream, which would be transported Russian natural gas to Europe. In addition, in order to enhance its security, Turkey has agreed to buy the Russian defense system of S400.

In the December of the same year, the Russian ambassador was killed in Ankara. After the assassination, there were the expectations of a new trial of Turkey and Russia relations, however, it did not occur, on the contrary, the reaction of both sides were mild. Only a day after this assassination, a strategic meeting of repre-

⁸ Turkish economy risks losing \$9 billion over Russia crisis: Deputy PM, 08.12.2015, <https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-economy-risks-losing-9-billion-over-russia-crisis-deputy-pm-92187>

representatives of Russia, Turkey and Iran was held in Russia, with the aim of finding a joint solution to the Syrian crisis. The agreement was reached and the Moscow declaration was signed, and all three countries have been equally made an effort to be guarantor to Syrian Territorial Integrity. Since earlier, Iran and Russia supported Syria, and the agreement reached was strategic importance for its stabilization. Turkey has shown the determination in the turn its stand of Syria question, which she considered hostile. In any case, this deal approached Turkey and Russia.

In May 2017 was signed an agreement of cancellation of sanctions, with aim to improve bilateral relations. However, the ban on the import of tomatoes stayed in force.

The Covid-19 virus pandemic brought negative effects throughout the world, including Russia and Turkey. After the abolition of sanctions and return of Russian tourists in Turkey, Covid-19 cut the number of Russian guests during 2020 for as much as 70% compared to 2019. However, this pandemic served for Russia and Turkey in favor for one segment. Russia signed a contract for the production of vaccine against Covid-19 Virus, Sputnik V. It envisions Turkey is first gaining this vaccine, before exports to the rest of the world. This way there was an intention to transfer knowledge and experience, as well as vaccine production technologies.

Regarding the energy sector, Turkey has worked on the diversification of energy sources in years so that it would not only depend on one country as source, to have alternatives. Turkey worked on this especially at the time of the crisis of relations with Russia after the crash of her military aircraft in 2015. In addition to Russia, from which it imports the most natural gas (50% of the total necessary quantities), Turkey imports emergent from Azerbaijan, Iran, but also some north African countries. During 2020, there was a decline in Russian gas imports by 41%. Before 2020, in the period 2016–2020, there was a reduction in gas imports from Russia by 14%. The reduction of Turkey's dependencies from Russian energy enacts more peace and smaller dependence to this country. Since Russia has already shown that and in times of exceptional relationships can very easily introduce sanctions, in this Turkey has provided itself in case of any possible similar event⁹.

During 2020, another very important event per relationship was taken place, there was escalation of conflict in Nagorno-Karabakh between Azerbaijan and Armenia. The Minsk group consisting of the United States, France and Russia has failed in the attempts to influence the suspension of the fire of two warring parties. Armenia neither did the Azerbaijan adhere to the call for a truce. In realizing that the Minsk group has no success in mediation, Putin called for a meeting Presidents of Armenia and Azerbaijan to negotiate the truce and suspend the armed conflict. In this way, Putin demonstrated the strength and influence of Russia in the region. During the negotiations, Putin recognized that Erdogan was also a significant factor for achieving peace and involved him in mediation. Although, during this, as well as

⁹ **Ndzamangwi, I.** (2021) Reimagining Turkey-Russia Relations: An Analysis of the Plane Crisis, Phd Research Fellow, Uludag University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,, p. 429.

all previous conflicts, Russia supported and helped Armenia, and Turkey supported the Azerbaijan, the two after joint negotiations, signed the peace agreement together with the warring parties. On this occasion, Russia showed that she is the key stability player in the region, and is able to hold on the US and the European Union who did not participated in peace negotiations. Turkey has shown maturity, in the eyes of Azerbaijan, she is a regional force and a friendly state. Erdogan also collected political points in the internal plan, taking into account the good relations of the people of Turkey and Azerbaijan who celebrated the victory of Azerbaijan¹⁰.

Although Russia and Turkey have jointly managed to contribute to the truce, it does not mean that they approached and harmonized views around some other issues. Turkey still does not support Russian Annexes of Crimea 2014. However, this disagreement does not go beyond the conviction itself. Namely, although Turkey is a member of NATO, she remained indefinite in terms of sanctions towards Russia.

In the wake of the current Ukrainian crisis, when Russia is under Western sanctions, she is closely working with Turkey. Many goods arrive in Russia through Turkey. An agreement was reached by two countries on the construction of the first nuclear power plant in Turkey, which will be built by the Russian state company. Also an agreement was reached that Turkey pays part of the imported Russian gas in Rouble, and it is noticeable a significant influence of Russian capital on the Turkish market due to sanctions and insulation in which Russia is located. Both countries invest efforts to implement a Russian payment system, a counterpart card system to Visa and MasterCard, Mir, and introduce it in Turkey. Russian tourists are the one who would have great benefits of this¹¹.

Thus, Turkey and Russia relations passed through the cycles of conflict and cooperation from the era of the Ottoman Empire, which is conditioned by their geopolitical position and rivalry.

1.2. Turkish-Georgian relations

Turkey and Georgia established mutual diplomatic relations in 1992. Turkey was one of the first countries that recognized Georgia after its independence from the Soviet Union. After the declaration of independence, Georgia joined regional cooperation projects – the Community of Independent States and the organization of the Collective Security Agreement – Georgia left this organization in 1999. In 1995, Georgia and Russia signed an agreement on the Russian lease of three military base on the territory of Georgia. However, after the Pink revolution in 2003, Russia slowly began to leave these military bases, and the process was completed in 2007. After the outbreak of the Georgian-Russian war in 2008, Georgia left membership in the organization of the Community of Independent States.

¹⁰ **Abilov, Sh.** (2018) OSCE Minsk Group: Proposals and Failure, the View from Azerbaijan, *Insight Turkey*, Vol. 20, No. 1, p. 143–153.

¹¹ Russia offers Erdogan economic lifeline, 10.08.2022, <https://www.al-monitor.com/originals/2022/08/erdogan-offers-russia-economic-lifeline-paying-rubles>

As it slowly left the Russian way of international regional cooperation, Georgia needed the new economic and security partners that tried to find in the West. Turkey seemed like a good choice that can bring it closer to the European Union and the NATO pact. After the already mentioned Pink revolution, when Mikheil Saakashvili came to power, a politician educated in the West, this transition from Russia to the west is significantly accelerated.

In cooperation both parties had their goals for its deepening. It was important for Turkey to be present in the Caucasus region and to participate in Azerbaijani energy projects, which included Georgia. Moreover, for Georgia, it was an opportunity to set up in the region, participating in regional projects and to implement her aspiration to join the European Union and NATO.

Since its arrival, Mikhail Saakashvili advocated more active Turkish commitment in the Caucasus region. In 2013, he stated that for Georgia is opportunity its geographic position to become a gate of European influence to Asia, but also an important corridor from east to west which is crucial for Europe in terms of energy transit. Its idea was that the entire region, especially Georgia turn into a corridor to connect the East with the West, and in Turkey, he saw a partner for the implementation of this. This ambitious plan coincided with era of Ahmet Davutoglu, Turkey's Foreign Minister, who was the creator of zero problems with the neighbors strategy. This strategy contained in the doctrine known as "strategic depth". This doctrine involved that Turkey takes a greater role in the region, and based on its Ottoman past and a geographical position that allowed her to connect Europe and the Middle East. The policy "zero problem" assumed that Turkey is working to improve mutual relations with neighboring countries, but also countries that play an important role in the region. Improving relations would be based on "soft power" and economic cooperation. With such a formed foreign policy, Turkey also sought further into integration with the European Union and to strengthen its position within NATO. In parallel with Saakashvili's plan, Georgia began to offer favorable opportunities for investing to Turkish companies. As a result, the economic bonds of Georgia and Turkey intensified and strengthened. Turkish companies have invested in large construction projects and projects to build hydropower plants in Georgia. Turkish investments in Georgia are the second largest, right behind Azerbaijani.

Regional energy projects are a field where the cooperation between Georgia and Turkey is strongest. Two most important oil pipelines and gas pipelines that flow on oil and natural gas from Azerbaijan to Europe are running through Georgia and Turkey. Between Baku, Tbilisi and Karas in Turkey is running a regional train. This train, respectively this track has the potential to become a very important traffic connection between China and Europe. With these project Georgia strengthens its regional impact, but also collects significant revenues from transit.

At the bilateral level, Georgia and Turkey also have solid connections, not only in the regional. A year before the revolution, in 2002, the main imported and export partner of Georgia was Russia. Fifteen percent of the total import of Georgia came from Russia, and 17.6% of total exports ended in Russia. In second place was

Turkey with 11.2% shares for imports and 15.5% for Georgia exports. Five years after arrival at Saakashvili's power, in 2008, Turkey overthrown Russia from that throne - export to Turkey was 17.5%, and the import of goods from Turkey was 15% of total imports. In the time after the shift of Saakashvili from power in 2013, Turkey remained the largest import partner of Georgia, while most of the total Georgia exports went to Azerbaijan. The total trade exchange of Georgia and Turkey in 2019 was 1.85 billion dollars¹². Turkey is the biggest foreign investor in Georgia, whose investment reached \$ 21 billion. Turkish investments in the wind and hydro power plants in Georgia are significant. The part of the electricity produced is sold back to Turkey. Compared to 2016, the leap of electricity exports in Turkey in 2018 was recorded for 61.4%¹³. Georgia is largely dependent on Turkey from which he imports machines, iron, steel, electrical and electronic equipment.

After deepening the relationship between Turkey and Georgia in 2004 and the reinforcements of the Turkish presence in the Georgian economy, Georgia workers began looking for jobs in Turkey. This was especially intensified after the abolition of visas for entering Turkey for Georgia citizens in 2006. Although Turkey is not the first choice of Georgian workers, Georgia received from remittance from Turkey significant money, 2017. it amounted to \$ 23 million, while in 2021, this amount increased to \$ 69 million.

Turkey has failed to strengthen its presence in Georgia significantly with a soft power. The main target group of this Turkish action is the Muslim population, which is represented only about 10% in Georgia. However, Turkey was financed the renovation of about 300 mosques on the ground of Georgia, and 10 Islam schools were funded by Islamic organizations from Turkey. During the Russian-Georgian war, Erdogan openly said Turkey would not take any side – explaining that attitude to the fact that one of the Turkish greatest allies – the United States is on the one side, and on the other side is Russia, the country with which Turkey has significant trade.

1.3. Turkish-Iranian relations

Relations of Iran and Turkey are extremely complex, and are marked by periods of hostility and tensions and periods of close cooperation and connection. Both countries want to take primacy in the Caucasian region. At the same time, not only they have a developed economic partnership, but sometimes cooperate against common enemies, such as Saudi Arabia, for example. In addition to cooperation against common enemies, common priorities of these two countries represent both stability and security along their border, which has been identical for almost 400 years, as well as economic cooperation.

¹² Economic Relations between Türkiye and Georgia, <https://www.mfa.gov.tr/economic-relations-between-turkiye-and-georgia.en.mfa>

¹³ Export of Georgian electricity to Turkey increases 61.4% <https://agenda.ge/en/news/2018/1013>

Topics causing mutual tensions and distrust of these two states include religious differences and foreign policy towards Iraq, Syria and Caucasus Region, where both states want to strengthen their influence and present themselves as a decisive region factor.

In terms of cooperation against joint enemies, Iran and Turkey have signed the first agreement on friendship in 1926. By this agreement, it was agreed with mutual non-aggression, as well as actions against those who would try to disrupt peace and security or crash the government of one of the two signatories. This referred to a joint threat of Kurdish separatism. This means that Iran and Turkey have recognized the necessity of harmonized security policy due to the Kurdish issue in the early 20th century. In addition to terms of internal policy, the Kurds represent a serious threat in the region, primarily in Iraq and Syria. Kurds are Iranian people representing about 20% of the population in Turkey and Iraq, and about 10% in Iran and Syria. The authorities of these countries strive to suppress their identity and separatist aspirations for fear that they could rebel and form an independent state with the Mediterranean.

The American withdrawal from Iraq will leave Iran and Turkey a larger maneuverability on the Iraqi authorities, and is unlikely that their attitude towards the Kurds will change. Iraq for Iran is a buffer zone to Saudi Arabia, and Turkey will not change her position, taking into account that on its own territory, they have been in war with Kurdish separatists for 40 years. In addition, the Kurds control part of Syria in a stretch with the Turkish border.

Due to the long-standing Iranian isolation, Iran is forced to cooperate with a small number of countries that did not introduce sanctions. Thus, Turkey became one of the key countries for the trade of Iran. On the economic plan, these two countries have a high level of interdependence from each other, primarily at the energy level. After Russia, Iran is the next highest exporter of energent to Turkey.

The trade value between these two countries in 2020. was \$ 3.4 billion, of which about 1.16 billion dollars Iranian exports to Turkey, and about 2.14 billion dollars is the amount of Turkish exports in Iran¹⁴. During the 27th meeting of the Joint Economic Committee of Iran and Turkey in 2021, both parties expressed a desire to reach a \$ 30 billion trade and emphasized that they believe that achieving this figure is possible despite sanctions. Therefore, it is clear that Iranian and Turkish authorities intend to continue developing economic partnership and in the future.

After the Arab Spring, there was great geopolitical changes in the Middle East. Both countries have sought to take advantage of the new situation in the region to achieve their goals. In these endeavors, they found themselves on the same side, mostly defending the policies of Saudi Arabia, which also strives to dominance in the region. The two best examples of Iranian-Turkish cooperation are the shift of the authorities in Egypt 2011, when they supported Mohamed Morsi, as well as the Qatar diplomatic crisis (2017–2021).

¹⁴ Iran-Turkey bilateral trade level, <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/irn/partner/tur>

Rivalry with Saudi Arabia is not the only reason to support Morsi and Qatar. Turkish President Recep Tayyip Erdogan openly supports Muslim Brotherhood. So in addition to providing the support to Morsi, it should not be surprised even that Ankara was first to help to Doha, which is the greatest sponsor of the Muslim Brotherhood. On the other hand, Iran, in addition to the desire to expand its influence, due to the already mentioned isolation, was also led by economic interests, and cooperated with Qatar before in the field of energy.

Considering all this, it is evident that Iran and Turkey primarily make cooperation out of necessity, not the choice. Therefore, in the current circumstances in the region will not allow something to endanger their diplomatic relations or challenges complete interruption of them. According to this, it is interesting to look back at all the topics everything that actually makes them rivals. It is generally known that religious intolerance is very widespread in the region and that religion is inseparable from the internal and external policy of all countries and areas. Because of fact that Islamic Republic of Iran is Shiite and the Republic of Turkish is a Sunni country, there is competition between them at the religious plan.

Both states consider themselves to the leader in their version of Islam and choose allies based on religious commitment, and they found themselves on opposing parties in the attitudes of civil war in Syria. For the same reason, there are tensions between Iran and Turkey around the situation in Iraq. Namely, Turkey is militarily present in Iraqi territory because she fights against the Kurdistan's workers' party. Turkey declared the mentioned party as terrorist organization. Turkey has actually accused Tehran for a double game with the working parties of Kurdistan and secretly supports this party despite being officially against the competition recognition. This should not surprise, because it is clear that Iran considers Iraq exclusively with his interest sphere, and the presence of any other force does not suit, even if the goals match them. On the other hand, Iran did not refrain from criticizing Turkey in similar manner, due to the alleged contribution to the anti-regime movement in Iran through Iranian Azer, who are the second largest ethnic minority in the state. In addition to all this, another rival area is a conflict for Nagorno-Karabakh, especially after the Azerbaijan and Armenian armies conflict in 2020. Iran tends to favor Armenia against Azerbaijani forces supported by Turkey and Israel.

As policy about the situation in Syria, two states are at the different sides, Iran supported Asad, as well as Russia, and Turkey wanted to overthrow it. However, Turkey has changed its course in 2016, and found itself on the same side with Iran and Russia. The Syrian peace process has led to a common action of three states on the same side, however, slowly Turkey and Russia take a greater role in the process, leaving Iran aside.

At this moment, the most critical area in terms of conflict in foreign policy of the two countries is Iraq. This situation is destined for the demographic and religious composition of Iraqi society. Namely, historically both countries are present in Iraq, Iran is close to Iraqi Shiites, while Turkey supports Sunnite. This religious dimension received in addition to any significance after which is adopted Shiism as

an official Iranian doctrine, after the dominance of Sunnism. Additionally, since in Iraq Arabs ceased to be decision-makers, Iran and Turkey became leading players in terms of creating the political maps of Iraq. This dynamics is further intensified with the withdrawal of the United States from the soil Iraq. While American and Iranian interests in Iraq were harmonized, Iranian politics overrides Turkey, primarily due to the composition of Iraqi society. While Turkey focused on the Kurds control and the presence of the Workers' Party of Kurdistan in northern Iraq, Iran was penetrated deep in Iraq politics. This influence came primarily through the parties that came from Iran. Turkey relies on Sunni parties and invested an effort to unite them in the 1922 election. The alliances among the parties were achieved in coordination with Turkey, especially with its President Erdogan. Niniva province is currently the main field of Iran and Turkey. Turkey finds this region closest to itself, both geographically and demographically. The largest population is Turkmen, Sunni. The province borders Iraqi Kurdistan, and is in a more critical area. On the other hand, this province borders Syria and forms one region that is of particular importance for Iran's interests. In April 2022, Turkey launched military action in this province with the aim of suppressing the Kurdish workers' party. This action coincided with the restored efforts of the Turkish and Kurdistan Democratic Party on reaching an agreement on the construction of the gas pipeline, which would be deliver natural gas from Iraqi Kurdistan. Turkish interests for this initiative, and the extension of the already agreed path of gas pipeline through Turkey is to reduce Turkey's addiction from Iran's natural gas imports. Iran reaction to these agreements was not absent. It is suspected that last winter's sudden suspension of natural gas was not a technical problem like Iran was trying to present, it was a message to Turkey that she could not use his geographical position for gas transportation Europe without consulting Iran. Of course, this reaction is in the light of potential losses that the new gas pipeline of Iran could be passed due to the circumference of its territory. At the same time, Iran sent a message to the Iraqi Kurdistan and started the action of bombing the part of his territory.

1.4. Turkish-Armenian relations

Turkey and Armenia have been in conflict since the end of the Ottoman Empire. Namely, during the First World War, the Ottoman Empire killed between 800 thousand and 1.5 million Armenians. This event itself plays a big role in the relations between the two countries. And relationships, or attempts to establish relationships, are additionally complicated by different views and attitudes towards these events. According to the Armenian side, this represented the genocide of the Ottoman Empire against the Armenians. On the other hand, Turkey denies the existence of the genocide, and for more than 100 years these opposing views on this event have prevented the two countries from coming closer together. During the same period, the two countries work on propaganda that denies the position of the opposite side and glorifies their own position towards the event. It should be noted that the international community generally recognized this suffering as genocide. In 2019, Turkey's

long-time ally, the United States of America, recognized the Armenian Genocide¹⁵. The official website of the Ministry of Foreign Affairs of Turkey states the following position: “Turkey does not deny the suffering of Armenians, including the loss of many innocent lives, during the First World War”. Turkey opposes the unilateral presentation of this tragedy as genocide by one group over another”.

Relations between Armenia and Turkey have been largely conflictual since the declaration of Armenia’s independence from the Soviet Union in 1991. Although Turkey was one of the first countries to recognize Armenia’s independence, efforts to establish diplomatic relations between the two countries have been unsuccessful since then. The border they share has been closed since 1993 and the First Nagorno-Karabakh War between Armenia and Azerbaijan, where Turkey supported Azerbaijan and closed the border with Armenia for those reasons.

The most significant attempt to normalize relations between the two states was the signing of the Zurich Protocols by the governments of the two states in October 2009. The signing of these protocols followed a process known as “football diplomacy”. At the invitation of the Armenian president, the Turkish president arrived in Yerevan to watch the qualifying football match between Armenia and Turkey. In the rematch, the President of the Republic of Armenia paid a return visit to Bursa, the venue of the match. These bilateral contacts raised the trust between the two countries to a higher level, which led to the signing of the Zurich Protocols, which provided for the opening of borders and the establishment of bilateral relations between the two countries. However, the Protocols never entered procedures because neither parliament of the two countries ratified them in the end. Nevertheless, the signing of the protocol represented an important turning point in the construction of relations between Armenia and Turkey. Even though they were not ratified, the diplomatic agreement itself stimulated the efforts of civil society in the following years to improve the cross-border mobility and cooperation of the people of the two countries¹⁶. The civil society of both countries has been intensively promoting cross-border contacts in recent years, and it is up to the states to take significant steps in enabling and facilitating this. Among the most important efforts of civil society was the establishment of the Consortium for the implementation of the support program for the Armenian-Turkish normalization process, financed by the European Union. The goal of this Consortium was to intensify cooperation through large cross-border programs, including professional scholarships, grants for travel and exchange in the period 2014–2017. Based on the success of these programs, an Armenian-Turkish expert group was formed, consisting of 5 members from the Armenian side and 5 members from the Turkish side. This expert group in the period 2016–2018. held over 60 meetings with topics related to remove obstacles and further research into

¹⁵ Statement by President Joe Biden on Armenian Remembrance Day, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/24/statement-by-president-joe-biden-on-armenian-remembrance-day>.

¹⁶ **Aras, B.** (2018) Turkey and Armenia: Facing the Challenge of Historic Opportunity, *IEMed Mediterranean Yearbook*, p. 22.

the possibilities of cooperation in the fields of trade and business, transport, migration, culture, tourism, education, health and consular affairs between the two countries. Based on all this, the Expert Group presented recommendations for the normalization of relations between the two neighboring countries. Although this is an informal group whose members do not have a mandate for official negotiations between the two countries, the sponsor of this initiative reported to the ministries of foreign affairs of both countries with the aim of introducing them to the nature and goals of the Expert Group initiative.

In the period 2016–2018, many events affected the relations between Turkey and Armenia. Although diplomatic relations did not exist, there was an increased need for normalization and increased mobility of civil society. The indicator for this is the fact that the number of direct flights on the Istanbul-Yerevan route has doubled. This was certainly an indicator that the policy of isolation of Armenia should be at least partially reconsidered¹⁷.

The tightening of relations between Turkey-Russia and Azerbaijan-Armenia certainly had an impact on the dynamics of relations between Turkey and Armenia. In April 2016, the Four-Day War broke out in Nagorno-Karabakh between Armenia and Azerbaijan. Immediately after the outbreak of the conflict, Turkey expressed support for Azerbaijan, and anti-Armenian attitudes could often be heard in the media – which caused anti-Turkish rhetoric in Armenia. In July of the same year, a failed coup was attempted in Turkey. In the following two years, a state of emergency was in effect in Turkey, and the focus was on internal politics and the consolidation of the state apparatus.

In Armenia, almost parallel to the crisis in Turkey, there were internal changes. In December 2015, the state system was changed from a semi-presidential republic to a parliamentary republic. The move was seen as a tool for President Sargsyan to strengthen his power. In April 2018, just seven days after being elected as Prime Minister, Sargsyan resigned, due to mass protests in Armenia against his election as Prime Minister.

During 2022, there was a re-intensification of negotiations regarding the establishment and improvement of relations between Turkey and Armenia. Last time, relations were not established, although there was a will, partly due to Azerbaijan's pressure on Turkey. Azerbaijan and Turkey have always had good relations, and as Azerbaijan and Armenia were at that time in a frozen conflict, Azerbaijan saw the establishment of relations between Turkey and Armenia as stabbing a knife Azerbaijan's back by Turkey. This time, there shouldn't be those obstacles, or at least not to the extent it was in 2009–2010. years. Namely, compared to the period at that time, in 2020, in the Second Nagorno-Karabakh War, Azerbaijan gained the desired territories that were under Armenian control. Turkey now has no reason to keep its borders with Armenia closed. The first negotiations took place during January in Moscow, and the thing that many surprised was the fact that the two delegations

¹⁷ Köse, T., Ayunts, A. (2019) Armenia and Turkey an Overview of Relations and Prospects for Normalisation, p. 7–19.

could conduct negotiations on their own, without the mediation of Russia. Negotiations are being conducted at a high level between the presidents and prime ministers of the two countries. The first result of the negotiations was the re-establishment of direct flights between the two countries, and the possibility of introducing charter flights was also left open. Two more rounds of negotiations took place later in the year, but without concrete agreements. Recently, Erdogan and Armenian Prime Minister Nikol Pashinyan met at a summit in Prague¹⁸. Therefore, relations between the two countries are slowly being established.

1.5. Relations between Turkey and the unrecognized states of the Caucasus region

Officially, the Republic of Abkhazia is an unrecognized country in the South Caucasus, located on the territory of Georgia. It declared its independence in 1999. Although Georgia has no control over this territory, most members of the United Nations see Abkhazia as part of Georgia, as its autonomous republic. Although it has been officially recognized by only seven countries in the world, two of those seven are from the Caucasus and the Middle East – Russia, with which it borders, and Syria. Russia recognized Abkhazia as an independent state in 2008, after the Russian-Georgian war that spread to the territory of Abkhazia where rebels and Russian military forces expelled Georgian troops from this territory.

Thus, Turkey has not officially recognized Abkhazia and these two states have not established official relations. However, in 2009 there were indications that diplomatic relations between the two states would be established¹⁹. Officially, Turkey did not want to jeopardize its good relations with Georgia, which is an important trading partner, and did not establish diplomatic relations with Abkhazia.

Georgia imposed trade sanctions on Abkhazia, and several times intercepted Turkish ships transporting goods to that territory via the Black Sea. Abkhazia is largely dependent on imports of products from Turkey, regardless of sanctions, as 45% of Abkhazia's total imports come from Turkey. In 2013, trade between Turkey and Abkhazia amounted to about \$600 million. Most of these goods come by ships from Turkish ports on the Black Sea, which are officially headed for Russia, but turn around at some point and enter Abkhazia. Also, regardless of the risks involved in doing business in the occupied territories, many Turkish companies have shown interest in investing in Abkhazia, some have even started their own businesses. These are mostly companies from the logistics, construction, recycling and tourism sectors. Turkey's motive for taking this risk is not to leave the entire market of Abkhazia to Russia and its influence²⁰. So, Turkey still has some unofficial relations with Abkhazia.

¹⁸ Third Time Lucky for Armenia and Turkey?, 20.01.2022, <https://carnegieeurope.eu/strategieurope/86221>

¹⁹ Abkhazia hopes swift recognition from Turkey, <https://abkhazworld.com/aw/diaspora/169-abkhazia-hopes-swift-recognition-from-turkey>

²⁰ **Kapanadze, S.** (2014) Turkish trade with Abkhazia: An apple of discord for Georgia,

Officially the Republic of South Ossetia – the State of Alania is an unrecognized state in the South Caucasus, located on the territory of Georgia. It declared its independence in 1992. Although Georgia has no control over this territory, most members of the United Nations see South Ossetia as part of Georgia, as its autonomous republic. Although it has been officially recognized by only five countries in the world, two of those seven are from the Caucasus and the Middle East – Russia, with which it borders, and Syria. Russia recognized Abkhazia as an independent state in 2008, after the Russian-Georgian war. In March 2022, the president of South Ossetia announced the start of procedural preparations for the integration of South Ossetia into the Russian Federation. Turkey has not recognized South Ossetia, and these two states have not established official relations.

Officially, the Republic of Artsakh is an unrecognized country in the South Caucasus, located on the territory of Azerbaijan. It declared its independence in 1991 in a referendum. Although Azerbaijan has no control over this territory, most members of the United Nations see Artsakh as part of Azerbaijan. Artsakh is located on the territory of Nagorno-Karabakh, a disputed region between Azerbaijan and Armenia. Two official wars were fought in this area from 1991 until today.

Turkey has not recognized Artsakh and has not established official relations with it. For Turkey, Artsakh is a disputed territory because in the conflict over Nagorno-Karabakh, Turkey supports Azerbaijan and its aspirations.

1.6. Neo-Ottomanism and political parties in Turkey

Neo-Ottomanism is Turkish nationalist, Islamist and imperialist political ideology, which advocates a higher engagement of Turkey in the former Ottoman Empire, as her heir. This ideology occurs in the Republic of Turkey at the end of the twentieth century, and represents the opposite of Kemalism. Islamists criticize secularism and consider it to be the main obstacle to (re) Islamizing Turkish society. They believe that Turkey for its secularism has a smaller political impact than an Ottoman empire based on Islam.

This term was used for the Turkish invasion for the first time in Cyprus in 1974. At the beginning of the 21st century and coming to the power of Justice and Development, this term became increasingly frequent used. The most binds for Erdogan, a longtime prime minister and President of Turkey as central political figure in this century, and Ahmet Davutoglu, former Turkey's foreign minister, although they also deny their connection with the idea of Neo-Ottomanism²¹. However, Erdogan said the Turkey is hereditary of Ottoman Empire²².

One of the reasons for intensification and increasingly stronger strongholds of this idea in Turkey certainly is lying in close history. In the past, she turned to west-

Turkish Policy Quarterly, Vol 13, No. 13, p. 59–60.

²¹ **Davutoglu:** 'I'm Not a Neo-Ottoman', <https://balkaninsight.com/2011/04/26/davutoglu-i-m-not-a-neo-ottoman/>

²² Turkey opens the door to exiled Ottoman royals, 2018, <https://www.thetimes.co.uk/article/turkey-brings-ottoman-heirs-in-from-the-cold-n0ddzqsh2>

ern values, weighed Western integration, became a secular state and adopted the European legal system. Accordingly, one of Turkey's largest ideological goals, not only geopolitical is accession to the European Union. However, as this process lasts too long (Turkey has applied for membership in 1987, and negotiations on membership were opened in 2004, and today is not any close to membership), the interest of Turkey's citizens for EU accession to the European Union weak. In 2004. 73% of citizens were for entering of Turkey in the EU, and 2014 that number fell to 44%. Looking at these facts, it is clear that it has been saturated and that they have tried to find a new ideology around which they would gather, which would be in economic and geopolitical sphere. According to the old imperialist doctrine of Turkey, and disappointment in Western integration it was understandable to recover this idea of Osmanism – Neo-Ottomanism. Turkey is trying to adapt the ideas of Neo-Ottomanism to the modern time and circumstances. Davutoglu, which is a supporter of Neo-Ottomanism, was also the creator of “zero problems with neighbors”, and thus tried to implement Neo-Ottomanist ideas. He was trying to spread the influence of Turkey “softly” and with “soft politics”, with economic and political cooperation, to expand Turkey in the region, membership in international organizations and participation in international projects. However, by the time, the more aggressive strategies of Neo-Ottomanism ideology are coming, such as land invasion to Syria and taking actively participation in another war for Nagorno-Karabakh. Some theorists noted a tendency, from coming to the rule Party of justice and development, that the Turkey's internal policy had the characteristics of Neo-Ottomanism²³.

As one of the elements of Neo-Ottomanism is Islam. Turkey, especially Erdogan, provided support to Muslim fraternity, which after the overthrow of Egyptian authorities was also haven at Turkey. The common idea of the Muslim fraternity and Party of justice and development is that both sides have seen Turkey as the leader of the Islamic world. Furthermore, as part of foreign policy activities, Turkey took part in wars in Syria and Libya, conflicts for Nagorno-Karabakh between Armenia and Azerbaijan, she achieves secret trade with Abkhazia, often provoking Greece by breaking her airspace. All this with the aim of imposed as a regional force. In this sense, the impact of influence in countries that are ethnically similar to its intention was to work through pan-Turcism to bring these countries through similarities in language, culture, joint history. This influence tried to perform primarily towards the countries of the Caucasus region and Turkophonous countries of Central Asia. Observing elements of pan-Turcism, and that they mainly relate to joint history, and in close languages, culture and customs, in this context in evoking Ottoman values and common elements that come from that time.

Turkey, which took the active participation in Syrian conflict, supported Islamist opposition and terrorist forces. She provided logistical support to those forces, and participated in their training on her territory. However, as already mentioned, in order to protect her other interests, when it was certain that the party she supports

²³ **Wastnifge, E.** (2019) Imperial Grandeur and Selective Memory: Re-assessing Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics, V. 28.

will not take the victory, turned to the other side and participated together with Iran and Russia in peace negotiations.

The interference of Turkey into the conflicts of Armenia and Azerbaijan can be viewed through the prism of Neo-Ottomanist ideology. It can also view this region as a region over which the Ottoman state in history had power. Turkey wanted to strengthen her presence and significance in this region, and provided to Azerbaijan more modern weapons for these conflicts. In addition to weapons, through corridor Azerbaijan's exclave inserted Islamic fighters that fought on the side of Azerbaijan. All this complicated its relations with Russia, because both countries have interest in this region. After the end of the fight, peace agreements have been reached, but Russia has a major role in its achievement. Russia has increased its influence in this region in this situation, because it increased its military presence in border disputed areas in order to preserve peace. In these circumstances, Turkey remains to expand its economic impact with Azerbaijan, with which he has close cooperation.

Internally is dominating a crisis that is best noticed through finances. Turkish Lira is weak due to distrust of foreign investors in Turkey's stability – a partly induced with attempted of the coup in 2016, but also to state reforms. The instability of the economy has led to that the ruling party lost two most important cities – Ankara and Istanbul in the local elections in 2019.

The next problem in the internal plan is a demographic crisis. And Neo-Ottomanism ideology can be identified here also in its proclaimed solutions. Nation is getting older, and in relation to 70 years ago, when one woman was born on average of seven children, today that number decreased to 1.9 in 2021. At the same time, about 20% of the population consists of Kurds who have 3.4 newborns per one women, which is significantly more than in Turks. In that light, Erdogan called for Muslim women to give birth to more babies, given that terrorists have more born. In this statement, we can see the Neo-Ottomanism propaganda.

The Neo-Ottomanism may lead to the weakening of the Turkish identity, because according to the ideology of the spheres of Turkey's interests are in Central Asia, the Caucasus, and the Balkans. In these areas don't leave just Turks, and it's not realistic to expect that all peoples that inhabit these spaces would agree to a change of own identity, nor would it be possible, because in modern political relations and power relations, Turkey cannot start achieving of such ambitions by conquering. The only possible path that can possibly bring some results in terms of the Neo-Ottomanism idea is the establishment of a "soft power" in these regions²⁴.

The development of the first political parties in Turkey began during the Ottoman Empire. However, these ideas failed and the political parties did not existed until 1923 and the establishment of a modern Turkish Republic. This is considered the beginning of modern Turkish parliamentary, although there was a one-party system. It was a National republic party, active and today on Turkey's political scene. In the

²⁴ **Numanović, Duljević, B.** (2022) Corporate Security Management and Crisis Management in the Western Balkans, European legislation, No 79, Institute for International Politics and Economy, p. 237.

following years, a Progressive republican party and a Free republican parties were established, which represented the opposition to the National Republican party. In 1939, due to the lack of an opposition party, a group of People's Republican parties was separated, to have an opposition role. After 1945, this lack of true opposition was called the abnormality of the birth of Turkish parliamentary.

The National Development Party and the Democratic Party were established after that period and in the 1950. parliamentary elections, they won most, which ended the political monopoly of the National Republican Party.

The National Republican Party and the Democratic Party are the parties of the Center, which emphasize traditional values and show tendencies of liberalization of religious understandings. From this policy and minority non-Islamic faiths had benefits – the Greek Orthodox Patriarch visited Aja Sofia.

In the period between 1960–1980, Turkish parliamentarianism was unstable, 20 governments were removed 20 times, and the army had to intervene three times. Turkey's Constitution from 1961 spoke of political parties as necessary elements for the existence of democracy. In that period, many were established. The Democratic Party inherited the Justice Party, which in 1961 formed the First Coalition Government of Turkey. Until 1964, three more governments were formed, when the Suleiman's Demirel Party of Justice again won more than half of the votes and stayed in power until 1974.

In the 1970s, some more radical parties began to occur, specifically the Islamic National Order, which was immediately banned. Until 1983, the shift of the authorities were regular and the political situation is unstable. In 1983, a Homeland party was established, which proclaimed many different ideologies, and that helped her to stay in power until 1990. A year earlier leader of the Homeland party Turgut Ozal became the President of Turkey.

The 1990s led to ideological fights of Mesut Jilmaz from the Homeland party and a Tansu Ciller representative of the Party of right way. These fights of two representatives prevented the expected merge of their parties. Prosperity party took advantage of this, which was led by Necmettin Erbakan, who became Prime Minister in 1996. However, this party is forbidden next year and he lost the position of Prime Minister. The Party of Virtues is also forbidden in 2001 due to violation of the Turkey Constitution. The traditionalists of this Party were joined to the the Party of bliss, and the reform-oriented gathered around the central right-oriented spectrum under the guidance of Recep Tayyip Erdogan and founded the Party of justice and development. Their victory in 2002 and arrival at the government stabilized the period of parliamentary in Turkey. In the last twenty years, this is the strongest political party. Recep Tayyip Erdogan is the current president of the Republic of Turkey. The Party of justice and development is the first in the history of multi-party in Turkey, which has won most in parliament six times in a row. According to the number of members, it ranks among the top ten major political parties in the world according to the proclaimed number of members – over 11 000 000 people, represent over 13% of Turkey's total population. The Party describes itself as conserv-

actively democratic, and its main stronghold in the people have in conservative and traditionally oriented people. In the Western media and political circles, the party is called Islamist, but it negates it itself, although in one period supported the Muslim fraternity, however, these relations were cooled. Also, in terms of foreign policy, the party describes as Neo-Ottomanic.

In addition to the Party of Justice and Development, a significant role in Turkey's political life also had a right-winged Motherland party. From the left-wing parties, the Social Democratic People's Party and the Republican People's Party played a significant role in this period.

2. Relations of the Republic of Turkey and the Republic of Azerbaijan

Relations of these two countries are from the very start of the existence of independent Azerbaijan, in the case of both independents, at a high level. Turkey was among the first states that recognized the independence of Azerbaijan in 1918. After secession of Azerbaijan from the Soviet Union in 1991, Turkey was the first country to admit its independence. Since the declaration of independence, Turkey is one of the main allies of Azerbaijan, which supports territorial integrity and efforts to strengthen his independence. Soon after the declaration of independence Turkey and Azerbaijan signed several economic and commercial agreements. The Turkish TV channels began to be shown in Azerbaijan and Turkish newspapers are distributed and sold. Turkey offered Azerbaijan intensive cultural cooperation, offered help in transition to the use of the Latin letter and sent large amounts of books with that idea. Direct air flights, increased traffic connections between two countries have been introduced. Already at this time, the energy potential of Azerbaijan was recognized by Turkey and the first proposals for the construction of the oil pipeline and the gas pipeline from the Caspian Sea was exited. Turkey has established schools in the entire region, and even in Azerbaijan, and has introduced and scholarships for studying in Turkey. From 1992 to 1998, more than 2,500 Azerbaijani students received scholarships for studying in Turkey²⁵.

The military cooperation of the two countries exists since 1992, when was signed a contract between the governments of these countries in the areas of military education and equipment of Azerbaijan military with military equipment²⁶. In addition, cooperation in the areas of security and the defense only strengthened. The joint training and educational center of the armed forces of these two states was established in 2000, while during 2010 was established cooperation of military companies from both countries in terms of production of military armored vehicles for the needs of Azerbaijan. On that occasion, Minister of Defense of Turkey said Turkey's total military assistance exceeded \$ 200 million. Later the same year, Azerbaijan and Turkey signed the Pact for ten years, with the possibility of extend-

²⁵ Akçal, P. (2012) Cennet Engin-Demir, "Turkey's Educational Policies in Central Asia and Caucasia: Perceptions of Policy Makers and Experts," *International Journal of Educational Development*, No. 32, p. 13.

²⁶ Öztarsu, M. F. *Military Relations of Turkey and Azerbaijan. Strategic Outlook.*

ing the deadline for another ten years, on the mutual support of each other in case of attacking foreign countries to one of them. Many Turkish companies dedicated industry operate in Azerbaijan where established joint companies with Azerbaijani companies in the field of security and defense. As seen, military co-operation is very narrow, Azerbaijan officers are studying in Turkish military schools, and thus Turkey spreads and strengthens its influence on Azerbaijan and sends a clear message and other countries in the region. That message reinforces frequent joint military exercises aimed at raising the operational capacity of the Azerbaijan military. This is especially important for Azerbaijan because of the conflict in which it was involved in the Nagorno-Karabakh region, where he had led two armed conflicts so far and received a major military and diplomatic assistance from Turkey. Region Nagorno Karabakh has been unstable and the territory of dispute between Azerbaijan and Armenia to date.

2.1. First Nagorno-Karabakh War

Nagorno-Karabakh is inhabited by territory predominantly inhabited by Armenians and declared independence from Azerbaijan with the intention of joining Armenia in 1991. Azerbaijan and Armenia are in conflict and bad relations since 1988 due to this territory. On the territory of Nagorno-Karabakh, the Republic of Arcah was declared, which was not recognized by any member of the United Nations. From 1988. to 1994, the First war was led for Nagorno-Karabakh between Azerbaijan and Armenians from this region, with the support of the Republic of Armenia. Azerbaijan had full support and assistance from Turkey, although Turkey tried to act as if completely neutral, in order to impress the mediator in this dispute. Armenia was aware of Turkey's involvement, but it still did not immediately dispute these efforts of neutral mediation. Turkey was ready to attack Armenia after the occupation of Azerbaijani territory and massacre of Azeri in the Nagorno-Karabakh, but after deprecation and pressures of international powers, firstly from the United States and the Russian Federation, Turkey dropped such opportunities and closed their borders towards Armenia in Support Azerbaijan, but only temporarily. After this Armenia began challenging Turkish neutrality, even accusing her for planning new genocide over Armenians. And indeed, Turkey could not set the neutrality to this conflict. The public was fully Pro-Azerbaijan, in the media were presented the pictures of Azerbaijani prisoners, Pro-Azarbaijanic protests held in Ankara, and the government was criticized that it was too mild to the Armenian advance on the front. In addition, the public has begun to reassess Turkey's politics as a leader of the region standing aside without concrete reaction to the Azerbaijan Armenian conflict. The opposition used the opportunity to strongly criticize the government and calls for Turkey to interface in the conflict on the side of Azerbaijan. After these pressures, one of the first decisions of the authorities were to support Azerbaijani Economic Embargo towards Armenia. Turkey refused to give consent to exceed its territory of humanitarian aid intended for Armenia. In addition to this action, Turkey tried to remain neutral, although there were strong pressures from the inside not to

be. Officially, during the Conflict, Turkey did not provide anything to Azerbaijan that could influence the outcome of the war. Although the Armenian side claimed that Turkey has delivered weapons to Azerbaijan, official information is that she did not do it. If she did, the assumption is that these are some insignificant amounts of weapons in relation to what Turkey was actually able to provide if she wanted. In addition, some number of military veterans trained Azerbaijan military. Review of the correlation of forces of the two conflicting sides before the end of the conflict in 1994 is shown in Table 1.

Table 1. Comparative representation of Armenian forces military power and Azerbaijan in 1994^{27,28}

	Armenia and Nagorno-Karabakh	Azerbaijan
Military personel	40 000	42 000
Artillery	Around 180	Around 390
Tanks	Around 170	Around 440
Armored transporters	Around 350	Between 550 and 1250
Armed combat vehicles	Up to 200	Over 400
Combat aircrafts	3	63
Helicopters	12	Around 45

The question is what are the reasons and motives for this Turkish policy and attitude towards the conflict of Azerbaijan and Armenia. In fact, it is possible to isolate at least five factors that could have influence²⁹:

1. Turkish foreign policy relies on the doctrine of Kemalism (according to Kemal Ataturk, the founder of modern Turkey). According to this doctrine, any mixing in foreign countries is forbidden, except in two exceptions – Cyprus and Northern Iraq. In this case, Azerbaijan posed an independent state and any mixing in conflict would be the opposite of the above doctrine. One reason for this attitude is that any mixing in conflicts in the Caucasus region would further violated and destabilized relations in the region, and that was not in Turkish interest.

2. Perhaps the strongest factor of imminent in this conflict is actually the Western Alliance and Turkey connections with the West. The pressure of Western powers towards noninterference in this conflict had several strongholds – Western powers did not want to be involved in the conflict; The assessment was that Turkish interference would only lead to conflict escalation; By Turkish military interference,

²⁷ **Khramchikin, A.** На кавказских фронтах – ситуация патовая. Пока, Nezavisimoye Voennoye Obozreniye, https://nvo.ng.ru/wars/2010-01-15/1_kavkaz.html

²⁸ **Barabanov, M.** Nagorno-Karabakh: Shift in the Military Balance. Moscow Defense Brief. Centre for Analysis of Strategies and Technologies (2/2008).

²⁹ **Cornell, Svante E.** (1999) The Nagorno-Karabakh Conflict. Report no. 46, Department of East European Studies, Uppsala University, p. 66–73.

Russia, and perhaps Iran would potentially enter in the conflict. Knowing the fact that Turkey is not a western state and that it wanted to be turned to west, and recognized and supported by them, Western countries, conditioned Turkey with the abolition of military assistance, thus managed to carry out enough pressure so Turkey does not involve in conflict. Also, a huge influence in this sense had Turkey's desire to approach the European Union, and interference in this conflict would instantly cut off the chance for something like that. That is why Turkey wanted to rise herself as a factor of stability in the region with his neutral official attitudes.

3. The third factor concerns Turkish relations with Russia. These relationships can be interpreted as a awe in Russian power or as a policy that prioritizes the preservation of good relations with Russia³⁰. This latter primarily refers to economic reasons. Russia is a huge market that has had significant trade with Turkey. Many Turkish companies operate in Russian territory. Trading exchange with Russia was 5 times higher than with Azerbaijan, and Turkey had to strive for good relations with Russia in her own interests. An additional motive for the preservation of good relations with Russia was the wish of Turkey to procure Russian weapons, and that for reasons because it wanted to reduce the complete addiction from American weapons. For this reason, she has also deepened cooperation with Israel. After the already mentioned intention by Turkish President to join Azerbaijan in armed conflict and accusing that Russia is helping to Armenians, Russia's defense minister warned Turkey to keep away from Azerbaijan, which was done.

4. The fourth factor is the burden of the past carrying Turkey in relations with Armenia and massacres on Armenians. It is already mentioned that the Ottoman Empire was accused of making genocide against Armenians during 1915. Turkey is aware of the sensitivity of the topic, although it denies that genocide happened. In case of preparation of a new armed conflict with Armenia, as already mentioned, Armenia would accuse Turkey to prepare a new genocide. Taking into account the complete engaged propaganda that worked on denying the previous genocide, this new accusations would not go in Turkey's favor. In addition, Turkey was afraid of lobbying of strong Armenian diaspora in western countries related to the recognition of genocide against Armenians.

5. The fifth factor that had significant influence on Turkey's behavior on this issue is the reaction of the international community after invasion of the Northern Cyprus in 1974.

Thus, a strong pressure was performed on Turkey to refrain from greater interference in the armed conflict in Nagorno-Karabakh.

After the initial euphoria after the establishment of bilateral relations between the two countries in 1991–1992. and signed multiple agreements in various spheres of life, it is interesting to see what the reaction of Azerbaijan and his people on Turkish neutrality and restraint around the Nagorno-Karabakh conflict. Feelings were divided. On the one hand, the people of Azerbaijan felt betrayed, because they saw

³⁰ **Bolukbas, S.** (1997) Ankara's Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has It Failed? *Middle East Journal*, Vol. 50, No. 1 (January), p. 135.

significant support in Turkey, “Big Brother”, and they cultivated expectations that she would help them in military and political terms. What most bothered the Azerbaijani and that they could hardly understand and forgive Turkey is the opening of the borders towards Armenia for the passage of humanitarian aid intended for her. But much more than that they could not understand the agreement that Turkey was signed with Armenia of 300 million kw/h of electricity because the Armenia suffered from a lack of the same, as well as energy for heating in the upcoming winter. In addition to electricity, an agreement on the purchase and sale of 100,000 tons of Turkish grain Armenia was achieved. If the Azerbaijanis could understand why Turkey does not help them directly, they could not understand Turkey’s cooperation with Armenia. The people of Azerbaijan was disappointed by Turkey’s actions, it was clear that their hopes that Turkey would be the greatest and main support will not be achieved, whether the lack of the will on the Turkish side, whether for lack of capacity for such thing. However, due to Azerbaijani pressures, in January next year Turkey has canceled an agreement with Armenia. At the same time, Azerbaijan’s government had understanding for the Turkish position and its moves although it does not mean that they were satisfied with Turkish attitudes³¹.

Turkey fell in the eyes of Azerbaijan people, but they were still aware that Turkey is their only ally, and was the only state they could count on being their ally against Armenia in any sense. This meant only one, continuation and improvement of further cooperation between the two countries. After the agreed interference in 1994, many violations came in next years, which was classified this region unstable with relatively common conflicts. In this circumstance, Turkey wanted to show dominance as a central force in the region, extend its doctrine, seize the weakening of Russia in this time and intensify its presence in the region in relation to the primary US, France and the United Kingdom. Azerbaijan worked on the construction of stronger and firm connections with Turkey, wanting to strengthen its position in the international community through it. Turkey, as a member of many international organizations, including NATO, with good relations with the EU and now could have provided it to them. Azerbaijan never officially asked for Turkish interference in armed conflict, just to present Azerbaijan side of the story to his Western allies.

2.2. The influence of Turkey on Azerbaijan development

Turkey has had significant international support in the implementation of its Turkish model at Azerbaijan, but also other countries in the region and therefore a central place in foreign policy. It was a model as a democratically developed state, unlike the autocratic authorities in the Soviet Union to which it almost belonged. In addition, the model after which Azerbaijan wanted to develop also represented the Western principles that Turkey has been aspiring, as well as secularity, contrary to Iran in the south. The connection of these two countries was solid culturally and

³¹ **Cornell, S.** (1999) *The Nagorno-Karabakh Conflict*, Report no. 46, Department of East European Studies, Uppsala University, p. 74.

demographically, as they share the same letter, and until 1995 and changes in the Constitution, the official language of Azerbaijan was Turkish.

Economic topics have also come in spotlight – several conventions have been signed about investment and tax reliefs, which were enabled by Turkish investors. The aim of these agreements was the empowerment of economic relations of these countries. The Turkish bank gave Azerbaijan loans to rebuild the country. Ankara considers Azerbaijan strategically the best positioned Turkophone land. It sees the gate to Central Asia in Azerbaijan, but a potentially strong economic partner with enormous energy supplies, as well as ally in restraining Russian influence on Caucasian countries. Precisely that resisting to Russia and Armenia, which is also military-economically similar to Azerbaijan-Turkish partnership, was one of the reasons for all signed mutual documents³².

During the years after signing the Fire Suspension Agreement between Azerbaijan and Armenia, as already mentioned, a violation and interruption of the truce and increasing tensions between two states, and in the region of Nagorno-Karabakh, and in the border area of the two countries. Azerbaijan as a young independent state the first task was to stabilize the state both in the internal and foreign policy plan. Regarding that, the first focus was on internal stabilization and improving the economic strength of the state. In terms of external policy, several goals have been given – to take advantage of the state's energy potential, and in that manner to enter to the world market, empowering energy transportation, finding definitely solution of Nagorno-Karabakh conflicts, and the goal that the state is not vassal to any regional forces. During the Armed Conflict, Azerbaijan did not feel any economic benefit from energy potential he possesses, as he directed almost all resources to war. The economic development of the state was resting on oil and natural gas after the end of the conflict.

On the other hand, Turkey also has a very strong motive for preserving and improving relations with Azerbaijan, which is to provide energy security, and partnership with Azerbaijan could provide this to her. Azerbaijan has access to a large basin of Caspian Sea Energy and in this regard is an important player in the world market. He has cooperation with Turkey in the field of energy and construction of common gas pipelines and oil pipelines. In fact, this energy motif is mutual and mutually useful. As early as 1993, the first agreement on the construction of the Azerbaijan-Georgian-Turkish oil pipeline was reached. The construction of another gas pipeline of a similar route was agreed soon. At that time, Azerbaijan has already decided to give the priority to Turkey to distribute its oil and gas to world markets. 4 are reasons for such a decision:

1. Already mentioned the interest and wish of Azerbaijan for Western integrations that Turkey could bring them closer to;

³² **Babiş, A.** (2018) Azerbaijan – Turkey relations (1988–2018) “evaluating ‘One nation two states’ discourse, Middle East Technical University, Department of International Relations, p. 76.

2. Turkey is very suitable for this due its geographical position. Two countries are close to culture, ethnicity and language.

4. There are solid historical connections between these two countries.

Due to the inner crisis in Azerbaijan, this oil-pipeline construction plan has not started immediately in implementation. According to some opinions, it may never be in the realization that the so-called Agreement of the Century for Azerbaijan in 1994 was not signed. This was the time when Azerbaijan was trying to attract foreign investments in his country. First, the focus was going on to the western market and attracting western capital, as well as Turkish. The Contract of the century was signed with 7 foreign petroleum companies and Turkey. The initial Turkish share in the newly established international consortium was 1.75%, in place in 1995, increased to 6.75% for Turkey's insistence. These contracts actually concretized bilateral relations of two countries in the sense that they do not rely only on the cultural and historical closeness of these countries than to transform into strategic investment, specifically in the energy sector. Turkey, of course, wanted to take the opportunity to enter this business, recognizing Azerbaijani energy potential, together with many other international companies. After this Agreement, Azerbaijan signed another 26 contracts with 41 petroleum companies from 19 different countries. With this strategic approach, Azerbaijan began to stand out as one of the key players in the field of energy. For Turkey, such position of Azerbaijan was acceptable, especially in terms of agreements on the construction of the oil pipeline and gas pipeline from Azerbaijan to Turkey and her ports in the Mediterranean, and Turkey has become a significant player in this sector, although they do not have some significant oil reserves and natural gas. The route of the gas pipeline and oil pipeline, together with the share in the exploitation of Azerbaijani reserves, the energy reserves further empowered its position in the region. After the end of the Cold War, the importance of Turkey in the NATO federation as the southern Russian neighbor declined, but participation in energy projects with Azerbaijan again gave it to importance in that organization.

For Turkey, this energy cooperation means multiple benefits – energy security, transit brings her profit, which means enriching comparing to neighbors that do not have the opportunity to enjoy this benefit, and also using its most important geopolitical positions between Asia, Europe, Africa and the Middle East, this way further empower its position. Turkey is the main corridor for the flow of energy sources from Caspian Basin and from the Middle East to Europe. In the light of a modern energy crisis, which currently takes and the induced crisis in Ukraine and sanctions to Russia, said facts only further empower the position of Turkey at the international level. When choosing the oil pipeline route Azerbaijan tried to avoid Russia, because the main idea with oil export was going to the western market, although Russia insisted on the construction of Baku – Novosibirsk pipeline. In addition to the mentioned intention to go to the western market, Azerbaijan refused this route also for reason because for one part of this route, tankers would have to transport oil and they wanted to avoid tankers. On the other hand, the United States

had an idea of building oil pipelines with Baku-Supsa route in Georgia. Azerbaijan didn't want this route, she wasn't predicted to go through through Turkish territory and ended in the port on the Black Sea. Strategically, Azerbaijan wanted to avoid the Black Sea, as well as in the previous proposal and use of tankers, as well as passing through the congested Bosphorus³³. In addition, Iran was also not a desirable route due to its tensioned relations with the West, which was the goal of Azerbaijan. Therefore, it was decided that the oil route flows from Baku via Tbilisi to Ceyhan, Turkish port in the Mediterranean.

In 2001 was agreed the construction of a similar route gas pipeline, with ending in Turkish town Erzurum. The goal of the construction of the gas pipeline is the same as the goal of previously agreed construction of the oil pipeline. The construction of these energy lines was an instrument for reducing dependence on Russia and parallel as a means of integration with the West. The pipeline and gas pipeline brought the same effect and Turkey – reducing energy dependent on Russia.

2.3. Azerbaijan Foreign Policy after the First war for Nagorno-Karabakh

Upon completion of the conflict, politics and rhetoric changed a little in the relationship between Azerbaijan and Turkey. Azerbaijan did not want to rely on Turkey, he tried to build relations with Russia, but with a clear indication that they did not want to return to the ideology of communism, but that they want to protect themselves at every moment. They do not want to depend on the relationship only with one side. Cooperation with Russia had its own goal and in the field of energy also. At the same time, such politics, and the policy of potentiating energy potential, Azerbaijan wanted to draw the United States's attention and the European Union attention. There was also a change and abandonment of the concept of pan-Turcism and turning "Azerbaijanism". When it comes to this, this way are not discarded connections with Turkey. By changing the Constitution in 1995, Turkish was no longer an official language in Azerbaijan, but Azerbaijani was introduced. Turkish history and culture are still the most important for Azerbaijan. One of the reasons for building Azerbaijan's national identity is to reject any ethnic rivalry in everyday and political life. This had an impact on both Azerbaijan's foreign policy, which was determined as a balanced policy, exempt from any ethnic and religious factors. This is greatly relating to relations with Iran, protecting the state from the expansion of the Islamic revolution, and strengthening religious groups.

Regardless of this cultural turn of Azerbaijan, this period was the beginning of the development of strategic development of relations with Turkey. Solid friendliest and partnerships remained in the cultural and historical closeness of these countries. Turkey was a factor for Azerbaijan, which can balance between Russia and Iran. When addressing the Turkish Parliament in 1994, the President of the Azerbaijan said that 70 years of Turkish modern state is a shiny example and an experiment that Azerbaijan will follow is leading to the experience that Turkey has had. During

³³ **Joseph, J.** (1999) Pipeline Diplomacy: The Clinton Administration's Fight for Baku-Ceyhan, Princeton University, p. 7.

his second address to Turkish Parliament in 1997, Aliev reiterated similar words to apostrophizing that Turkish existence as republics, its secularity, democracy and its laws examples for Azerbaijan who want to follow. He also reiterated in his third address to Turkish Parliament in 2001, emphasizing the economic development and financial strengthening of Turkey. In 1997, Aliev received the state medal of the Republic of Turkey, and on that occasion, the words that had already been used many times, but also after, "Turkey and Azerbaijan are one nation, but two countries." In the same year, two states have signed a declaration of deepened strategic cooperation with which bilateral relations between the two countries have been raised to the level of strategic partnerships of critical importance. At first, relationships developed in the areas of education and energy, then political relations, in order to develop bilateral military relations rapidly since 1999. The Turkish attitude towards Armenian occupation 20% of Azerbaijan territory is a statement of the Turkish president that Turkey does not agree to any decision on which Azerbaijan does not agree. Turkey recognizes the increasing importance of the Eurasian region and wants to take clear positions in it together with Azerbaijan. Turkey has become an official candidate for accession to the European Union in 1999, and that status had an impact on its external policy. In the same year, Azerbaijan signed the partnership and cooperation agreement with the European Union, so the European Union was extremely important for both countries.

At the military plan, Turkish NATO membership had an impact on the development of relations on the route NATO – Azerbaijan. Turkey has a significant role in bringing Azerbaijani military schools to NATO standards. Military agreements signed in 1999 influenced an increase in the potential of Azerbaijan military. Turkey also played a role in connecting Azerbaijan with partnership for peace. In 1999, Azerbaijan signed an agreement with Turkey and sent the first troops to the International NATO Mission in Kosovo and Metohija. Azerbaijan troops in this mission served within the Turkish battalion. In this way, attention was drawn to Azerbaijan troops.

In 2003, the president was shift in Azerbaijan, Ilhan Aliev is passed away, and his son Ilham Aliev replaced him at the President's place. This has not brought any changes to the relationship between Azerbaijan and Turkey. During hir first visit to Turkey, he referred to the two countries as fraternal emphasizing that they are still of priority importance for his country. He also stated that the strength of Turkey is strength of Azerbaijan and that the strength of Azerbaijan is strength of Turkey. In other words, the two countries continued to take place in the same direction as before. Even after the next presidential election in 2008, Ilham was elected in Azerbaijan, and addressed the Turkish parliament again, as the tradition had already applied. Namely, his father addressed 3 times after the elections, 1994, 1997 and 2001, and he addressed 2004 and 2008. It is important that only three presidents of foreign countries addressed Turkish Parliament, two of whom were Presidents of Azerbaijan and third was President of the Turkish Republic Northern Cyprus – which in itself talks a lot about the position of Azerbaijan in Turkish foreign policy and the

importance of this country. During the term of office of Ilham Aliev and Erdogan, as presidents of two countries, relations were very close. The closeness rested on the very close, “fraternal” relationship between the two presidents. During this period, hundreds of high visits were performed by the delegations of two countries each other, which in the ministerial, premier and presidential level. Otherwise, during earlier history, the greatest flywheel for the relationships of these two countries gave good relations of their president. Their relationships are further empowered after referendum in Azerbaijan around constitutional amendments and referendums on amending the competencies of President in Turkey.

2.4. Crises in Turkey-Azerbaijan relations

The relations between Azerbaijan and Turkey also had falls. In addition to the already mentioned deterioration in 1993, two trading agreements were reached between Armenia and Turkey who was soon revoked by Turkey to prevent aggravating relations with Azerbaijan, there were several reasons for the mild aggravation of relations of states. In no case of deterioration, that deterioration was not drastically or long-lasting. One of the topics that led to dispute is the recognition of the Turkish Republic of Northern Cyprus. This topic brought to mild tensions twice. The second time, events on this issue took place in international frameworks, and it was a slightly more serious case of tensions between their states. Namely, in 2004, at the session of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe, during the voting on enabling the establishment of the Northern Cyprus, only one Azerbaijani delegate was present at voting. For the Turkish side, this was a scandal, and the Turkish delegation accused Azerbaijan for issuing brothers³⁴. However, in this case, Azerbaijan acted like this because of his problem in the region of Nagorno-Karabakh, not just not to support Turkey’s initiative. They reacted cautiously that in no way would not be given the opportunity to admit the occupied territory of Nagorno-Karabakh at the international level. This relationship crisis was short-lived. Erdogan and Aliev agreed to the steps in establishing the relations between Azerbaijan and North Cyprus, and Azerbaijan introduced charter flights for this country, also Azerbaijan investments in North Cyprus were announced. In addition, this crisis caused by voting eventually led to the improvement of relations, now three countries – primarily Azerbaijan and Northern Cyprus, and then Turkey. The famous proclamation that could often be heard in the past on both sides, “one nation, two countries”, is now often mentioned in the changed form of “one nation, three countries” – relations of these three countries are so higher, above all the relations of Azerbaijan and northern Cyprus.

The second most controversial topic of these two countries is the visa regime between them. The existence of visa for entry into Azerbaijan is an obstacle to a more comfortable business cooperation between the business world of the two countries. While the procedure for obtaining diplomatic visas is significantly facili-

³⁴ **Fariz, I.** (2005) Turkey-Azerbaijan: The HIneymoon Is Over, Turkish Policy Quarterly, Vol. 4, No. 4, Winter, p. 8.

tated for Turkish delegations, for citizens it takes several days to get free visas. One of the reliefs valid only for Turkish citizens is the ability to obtain visas to enter the country at the airport. Turkey was trying on several occasions to press Azerbaijan to abolish visa regime towards Turkey's citizens, but Azerbaijan refuses that possibility. The justification for the visa regime is concerned about the presence of the Islamic State in the region, if the visa regime towards Turkey would be abolished, it is expected to immediately same thing would be requested by Iran. Azerbaijan does not want to strengthen the impact of Iran in his state, especially not in the field of faith. Another argument of Azerbaijan to maintain a visa regime is that Azerbaijan's state is in war and visa relaxation could disrupt his safety. By holding the visa regime, Azerbaijan also wants to protect against the refugees from Syria to whom Turkey is overwhelmed.

The de facto biggest crisis in relations between Turkey and Azerbaijan was caused by the so-called Zurich Protocols in 2009, that is the crisis in relations lasted from September 2008 to December 2010. It all started with the so-called "football diplomacy" and the visit of Turkish President Abdullah Gul to Yerevan and the joint watching of a football match between of Armenia and Turkey together with the Armenian president. This is the highest visit of a Turkish official to Armenia. Already the following month, in October of the same year, the "soccer diplomatic crisis" deepened. That's when the crisis reached its zenith. Namely, the rematch of the football match between Turkey and Armenia was planned to be played in the Turkish province of Bursa this time. The governor of Bursa has banned bringing the Azerbaijani flag into the stadium and displaying it during this match. This decision brought with it extremely harsh reactions from Azerbaijan, but it also caused protests in Turkey. Under pressure, the governor withdrew his original decision, but still under the pressure of the international football federation under whose auspices the match was played, it was forbidden to display the Azerbaijani flag at this match. As a counter reaction to this, Azerbaijan took down the Turkish flag displayed at the memorial center in Baku. After these events, the president of Azerbaijan in his subsequent address mentioned the relations between Turkey and Azerbaijan only in the negative context of attempts to bring Turkey and Armenia closer together, without mentioning joint projects, close ties between the two countries and other topics that are normally emphasized in such addresses. A gas crisis followed and Azerbaijan's demands that Turkey start buying gas from them at the full, market price, and not at a preferential price as was the case until then (Turkey bought gas at a price of 30% of the market price). At the beginning of April of the following year, he canceled his visit to Istanbul, which was a clear indication of tensions between Baku and Ankara. Already at the end of the same month, an official statement was issued by Turkey, Armenia and the Swiss Ministry of Foreign Affairs that the two sides have achieved significant progress and mutual understanding in the process of their rapprochement and normalization of bilateral relations to mutual satisfaction³⁵. In October of the

³⁵ Joint Statement of The Ministries of Foreign Affairs of The Republic of Turkey, The Republic of Armenia and The Swiss Federal Department of Foreign Affairs, 22.04.2009. <https://>

same year, the so-called Zurich Protocols were signed in Zurich. Two protocols were signed, one on the establishment of diplomatic relations between Armenia and Turkey, and the other on the development of relations between the two countries. They included provisions on the formal establishment of diplomatic relations, the opening of the Turkish-Armenian border, which has been closed since 1993, and the establishment of a joint historical commission on the issue of the Armenian Genocide. The protocols were signed with the mediation of the USA, Russia and France. There was no mention of Nagorno-Karabakh in the protocols. The protocols provided for ratification in the parliaments of the two countries, but no deadline was given for that. The signing of these protocols was met with criticism in both countries. In Armenia, some believed that Armenia was being sold to Turkey, and in Turkey, the signing of the protocol was met with sharp opposition from the government opposition. Additionally, sharp reactions towards the Turkish side regarding the signing of the protocol came from Azerbaijan. Soon, the Turkish side began to link the process of normalization of relations with Armenia with the resolution of the Nagorno-Karabakh region issue. The Turkish Prime Minister stated that the borders with Armenia will not be opened until the Armenian armed forces withdraw from the territory of Azerbaijan³⁶. The protocols were never ratified by any parliament, and Armenia officially rejected them in 2015. Azerbaijan exerted pressure on Turkey primarily through energy policy, expressing its disappointment with Turkey's decision to sign the protocol. Baku has started selling natural gas to Russia, and negotiations have begun with Turkey on the market price of gas and oil for it. Under these pressures, which would mean significant financial losses for Turkey, it began to give way in the policy of rapprochement with Armenia. The crisis with the flag was slowly overcome. Both countries worked to rebuild good mutual relations. The Russian intervention in Georgia, as well as the strengthening of its military presence in the military base stationed in Armenia, had a lot of influence on the rapprochement of these two countries, that is, the absence of plans for Azerbaijan. This strengthening of military and security ties between Russia and Armenia has increased the nervousness of Azerbaijan, leading it to reassess its position in relation to its western neighbor and to think about re-strengthening its closeness with Turkey. As a result of all that, in December 2010, an agreement on strategic partnership between Turkey and Azerbaijan was signed, thus revitalizing their relationship.

2.5. Cooperation between the two countries from 2010 until today

After the signing of this agreement, the relations between the two countries went exclusively in the direction of improvement. Already in December, the agreement was ratified in the parliaments of both countries for a period of validity of 10 years, starting in 2011. The agreement included cooperation in several fields, but

www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-april-2009_-press-release-regarding-the-turkish-armenian-relations.en.mfa

³⁶ **Mikhelidze, N.** (2010) *The Turkish-Armenian Rapprochement at the Deadlock*, IAI Istituto Affari Internazionali. p. 5.

the most important was the field of security. In that field, this agreement represented a pact on mutual support in the event of an attack by third countries on one of them, the development of joint troops, military-technical cooperation, holding joint military exercises. Two such large-scale exercises represent one of the biggest steps in the implementation of this agreement. Economic cooperation is at a high level, one of the largest foreign investors in Turkey is Azerbaijan with total investments in the period 1995–2021 of over 20 billion dollars, and one of the largest foreign investors in Azerbaijan in the same period is Turkey with over 13 billion dollars³⁷. Trade between the two countries is at a very high level, Turkey passed an act on the abolition of taxes on products produced in the Azerbaijani exclave of Nakhchivan. Further economic and regional cooperation was ensured by two multilateral agreements – Azerbaijan, Turkey and Georgia, and subsequently Azerbaijan, Turkey and Turkmenistan in 2014. With these agreements, Azerbaijan and Turkey wanted to ensure cooperation with the region, but also to exclude cooperation with Armenia. The goal was certainly to strengthen their position and importance in the region. The need for such an approach arose during 2008 and the attack of Russia on Georgia, and the absence of serious reactions from the West. In this way, the states wanted to strengthen stability in the region through their mutual cooperation and by deepening it. Similar to previous agreements, the foreign ministers of Azerbaijan, Turkey and Pakistan also signed a multilateral agreement between the three countries. This agreement strengthened the front against Armenia – Pakistan is a country that does not officially recognize Armenia. In 2018, a quadrilateral agreement was reached between Azerbaijan, Turkey, Georgia and Iran, with the aim that, in addition to cooperation in the fields of energy, transport of energy sources and regional security, there will be economic cooperation between these countries. As a result of this cooperation, Baku's candidacy for the organization of the Expo in 2025 followed, and the same city was a candidate for the organization of the summit of the Board of Governors of the World Bank and the International Monetary Fund in 2021. With all the unprecedented multilateral agreements in which Turkey and Azerbaijan are the bearers, these countries strengthened their position in the region, but also strengthened their mutual cooperation.

One of the results of this cooperation is the military strengthening of Azerbaijan. Especially in terms of its conflict over the disputed region of Nagorno-Karabakh, the region was destabilized on several occasions, although all signed agreements with the states of the region were aimed at the stability of the region, but in a different sense for Azerbaijan. In April 2016, Azerbaijan launched a military operation in the disputed region under the pretext of protecting the civilian population from constant shelling by Armenia, although no evidence of shelling was found. The background of the attack may be found in the economic and internal issues of Azerbaijan. Namely, in 2015 and 2016, there was a significant impoverishment of this country due to a drastic drop in oil prices. Some believe that this was the reason

³⁷ Embassy of the Republic of Azerbaijan to the Republic of Turkiye, Economic relations, <https://ankara.mfa.gov.az/en/content/99/economic-relations>

to start this conflict, to divert the public’s focus from economic losses to war issues. Another motive may be to test the strength of one’s own army after significant investments in training and equipping it. Also testing international reactions to the ceasefire. The result of the conflict did not show a significant change in the balance of power between the two sides compared to the First Nagorno-Karabakh War, especially taking into account the below-mentioned disproportion of investment in the military of Armenia and Azerbaijan, which is shown in table number 2.

Table 2. Comparative presentation of the military expenditures of Azerbaijan and Armenia for the period 2010–2016 years (in billions of dollars)³⁸

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Azerbaijan	1,48	3,08	3,25	3,37	3,43	2,9	1,4
Armenia	0,39	0,39	0,38	0,44	0,45	0,44	0,43

As it can be seen, Azerbaijan has significantly higher investments in defense than Armenia. It is logical why Azerbaijan would want to test the balance of power with such a difference in investment. The sums shown are a sign of economic, and therefore development in every other sense.

This military action lasted 4 days, and a verbal agreement on a ceasefire was reached in Moscow, after Russia called on both sides to reach a truce. In this action, Azerbaijan used heavy weapons, airstrikes, suicide drones and other modern weapons. According to official data, in these conflicts, which until that moment were the fiercest since the truce was reached in 1994 and the conflict was frozen, about 200 people were killed in total on both sides, and Azerbaijan claims to have occupied a territory of about 8km², which represents the first conquest territories since the truce was reached in 1994³⁹. The Turkish president gave full support to Azerbaijan saying that Turkey supports Azerbaijan to the end in the fight against Armenia⁴⁰. Some Armenian officials believed that Turkey was responsible for the outbreak of these conflicts, but in fact there is no evidence for such claims.

Four years after the end of this four-day conflict, the “July War” began, the first conflict between Azerbaijan and Armenia on the internationally recognized border of the two countries. During these conflicts, Turkey again gave full support to Azerbaijan. During the escalation of the fighting, there was a meeting between the military delegations of the two countries, and a day after the meeting, a military cargo plane landed in Baku, which, according to some reports, contained weapons, and according to others, several hundred mercenaries. This conflict was followed

³⁸ Military Balance 2014–2019, The International Institute for Strategic Studies.

³⁹ Karabakh lost 800 ha that played no strategic role: Armenia <https://www.panarmenian.net/eng/news/212454/>

⁴⁰ Nagorno-Karabakh clash: Turkey backs Azeris ‘to the end’ against Armenia <https://www.bbc.com/news/world-europe-35953358>

by large and intense joint military exercises between Turkey and Azerbaijan. In September 2020, the Second Nagorno-Karabakh War began, which lasted 44 days, in which about 6,000 soldiers died on both sides. According to the Armenian side, after the exercises, Turkey left behind significant weapons for Azerbaijan, including fighter jets. Although it is not known for certain whether the planes used in the fighting during the war were actually Turkish, there is evidence to suggest that Turkey sent a number of Syrian mercenary pilots. Also, certain doubts indicate that the drones purchased from Turkey were actually operated by Turkish soldiers. In the first nine months preceding the start of the war, Azerbaijan bought \$123 million worth of weapons from Turkey. The value of military equipment purchased in August amounted to 36 million dollars, and in September as much as 77 million dollars⁴¹. As you can see, in contrast to only moral support in the four-day war in 2016, Turkish support to Azerbaijan this time was supported by concrete actions, albeit unofficial ones – due to Turkey’s international position. Turkey “dosed” its support in order not to provoke Russia’s entry into this conflict, so the concrete support remained unofficial⁴². Turkish support in strengthening Azerbaijan’s military capacity was one of the decisive factors for its victory in the Second Nagorno-Karabakh War. This time, the difference in the military strength of the two countries was significantly felt. The war ended on November 10, 2020, with a peace agreement that stipulated that Azerbaijan would retain 9 cities and 286 villages it captured during the war, and a total area of 8,810 km². Russia has sent around 2,000 peacekeepers to the border region. Turkey also participates in monitoring the ceasefire. This truce has been violated several times in the last two years, and the last armed conflict between the two sides took place during September 2022, when Armenian forces opened fire on Azerbaijani forces. Turkey strongly condemned the Armenian move, and offered full support to Azerbaijan, and called for a ceasefire.

Conclusion

The Caucasus region remained unstable 30 years after the collapse of the Soviet Union and the creation of new states in the area. This region, even today, is one of the most politically and militarily unstable. The spheres of interest of the great powers are directed towards newly formed states, but local powers of medium strength are also trying to impose themselves in the whole situation. This region is marked by diversity of cultures and goals. While one part of the countries is facing the West and trying to adopt Western values and integrate into Western society and alliances, the other part is facing Russia, which with its size and strength is trying to dominate as the central power of the region. In the south, there are Arab countries, which bring another element of instability and insecurity to the Caucasus, with the

⁴¹ **Toksabay, E.** Turkish arms sales to Azerbaijan surged before Nagorno-Karabakh fighting, Reuters, 14.10.2022, <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-turkey-arms-int-idUSKBN26Z230>

⁴² Armenia-Azerbaijan War: Military Dimensions of the Conflict, 02.10.2022, <https://www.russiamatters.org/analysis/armenia-azerbaijan-war-military-dimensions-conflict>

constant fear that fights and conflicts will move from the Middle East, from Syria and Lebanon to the territory of Turkey and Azerbaijan, and even further north. Due to this fear, Azerbaijan, for example, does not have an agreement on free movement with any country, even citizens of Turkey, with whom they have fraternal relations, need a visa to enter Azerbaijan.

However, it is Azerbaijan that, together with Armenia, directly contributes the most to instability in the entire region. Armed conflicts have been going on intermittently since the beginning of the nineties. The fiercest fighting was during the war in 2020, but it did not end there – and in 2022, two sides clashed over the disputed territory of Nagorno-Karabakh.

Russian influence has come to the fore on several occasions in the last decade. Wise policy and mediation in achieving peace in Syria and Nagorno-Karabakh led Russia to emerge as a guarantor of peace and stability in the region. Its troops are deployed in the Nagorno-Karabakh region and monitor the implementation of the peace agreement.

The geostrategic position of the South Caucasus is of key importance for all the relations that take place there. Azerbaijan, with its access to the Caspian oil and gas basin, strives for stability and mutual cooperation with neighboring countries in order to be able to place its energy products on the European market. An alternative to the existing oil and gas pipelines is export via Russia, which would not be so profitable, and would also put Azerbaijan in a position of being completely dependent on Russia. Along with this fact goes the fraternal relationship with Turkey, and therefore it is Azerbaijan's strategy to market its oil and natural gas through Turkey to Europe. Although Azerbaijani and Turkish ties are extremely strong, Russia's influence on Azerbaijan is increasing. The inflow of Russian capital into the Azerbaijani market is increasing and interstate relations are improving. This does not mean that relations with Turkey are weakening, but they are certainly stagnating. As for the geostrategic position, it is not only important from the aspect of transporting oil and natural gas to Europe, this region is part of China's New Silk Road. Therefore, it represents an important strategic hub of roads east and west, but also south and north.

As for Turkey, it has had a stable government for 20 years. The current government has overtones of authoritarian rule and has a tendency to abandon Kemalism and certainly implements the ideology of neo-Ottomanism. The modern Turkish state was formed as a secular state, facing the west. However, in the last few decades, especially since the end of the Cold War, Turkey has been trying to be its own, turning to the West when necessary, and to Russia, cooperating with the Islamic States, and when necessary acting independently when it is in its interest and does not have support neither side. And facing the west, it is still a member of the NATO pact and wants to join the European Union, although this has slowed down significantly in recent years and is currently only 3% of the fulfillment of the conditions for joining the Union. On the other hand, after a strongly anti-Iranian position, when the need arose, it found a way to work together with Iran and find a common under-

standing on issues of common importance. Similarly important for relations with Russia. As she did not always find understanding and approval of her moves in the West, on several occasions in such situations she turned to Russia for help. Although they are the two biggest powers, with often opposing interests, they manage to find a common field of action, such as the Syrian issue.

Turkey has tried for long time to exert only a soft influence, but in the last decade it has started to take part in some conflicts. It has a pronounced fear that the instability of the Middle East region will be transferred to its territory. It tries to establish and maintain a high level of economic and trade cooperation with neighboring countries. Apart from the unrecognized states of South Ossetia and Artsakh, only with Armenia has no developed trade exchange. It even secretly trades with the also unrecognized state of Abkhazia, with the aim of not falling under the complete influence of Russia.

Of the recognized countries of the Caucasus region, only Armenia does not have developed bilateral relations. Two attempts to establish them have failed, and a third attempt is underway. Due to the overall political situation in the region, the rapprochement of the two countries is still not certain, although it is partly in the interest of Turkey to be rapprochement, economic and trade interest with the aim of reducing Russia's influence on Yemen.

Turkey is geostrategically positioned even more important than the Caucasus region itself. The significance of its position is greater insofar as oil and natural gas, as well as trade routes from the Middle East to Europe must pass through Turkey. She uses her position. Thanks to her position, she has the opportunity to lead a pro-Western policy, but also a policy that is not in the West's interest, but is in her own. The reason for the tolerance of its geostrategic changes by all powers, not only the Western ones, is that it is an extremely important economic, political and security factor for Europe and NATO, for the Middle East and for Russia and the Caucasus region.

REFERENCES

A frozen conflict explodes, *The Economist*, 09.11.2022, <https://www.economist.com/europe/2016/04/09/a-frozen-conflict-explodes>

Abkhazia hopes swift recognition from Turkey, 10.09.2022, <https://abkhazworld.com/aw/diaspora/169-abkhazia-hopes-swift-recognition-from-turkey>

Abilov, S. (2018) OSCE Minsk Group: Proposals and Failure, the View from Azerbaijan, *Insight Turkey*, Vol. 20, No. 1.

Akçal P., Cennet E.-D. (2012) Turkey's Educational Policies in Central Asia and Caucasia: Perceptions of Policy Makers and Experts, *International Journal of Educational Development*, No. 32, 2012.

Aras, B. (2010) Turkey and Armenia: Facing the Challenge of Historic Opportunity, *IEMed Mediterranean Yearbook*.

Armenia-Azerbaijan War: Military Dimensions of the Conflict, 02.10.2022, <https://www.russiamatters.org/analysis/armenia-azerbaijan-war-military-dimensions-conflict>

Arshaeu, A. (2015) Turkey's Polices in the Southern Causcaus and Regional Security Mechanisms, Review of Armeniaian Studies, No. 32.

Azerbaijan Could Scuttle Nabucco Over Turkey-Armenia Deal https://www.rferl.org/a/Azerbaijan_Could_Scuttle_Nabucco_Over_TurkeyArmenia_Deal/1855784.htm

Babiş, A. G. (2018) Azerbaijan – Turkey relations (1988–2018) “evaluating ‘One nation two states’ discourse, Middle East Technical University, Department of International Relations.

Barabanov, M. (2008) Nagorno-Karabakh: Shift in the Military Balance. Moscow Defense Brief. Centre for Analysis of Strategies and Technologies (2/2008)

Bel Aranche, Z. From the “Zero Problems With Neighbours doctrine to an aggressive foreign policy posture: a paradigm shift in Turkey’s regional strategy (1)“, 04.01.2021. <https://securitypraxis.eu/turkey-shift-regional-strategy-1/>

Bolukbas, S. (1997) „Ankara’s Baku-Centered Transcaucasia Policy: Has It Failed?“ Middle East Journal, Vol. 50, No. 1.

Breakaway Georgian Region Seeks to Be Putin’s Next Annexation, 2022, <https://www.bloomberg.com/news/articles/2022-03-30/breakaway-georgian-region-seeks-to-be-putin-s-next-annexation>

Cornell, S. E. (1999) The Nagorno-Karabakh Conflict. Report no. 46, Department of East European Studies, Uppsala University.

Davutoglu: ‘I’m Not a Neo-Ottoman’, 26.11.2022, <https://balkaninsight.com/2011/04/26/davutoglu-i-m-not-a-neo-ottoman/>

Drechselova, L. Turkey: AKP’s Hidden Agenda or a Different Vision of Secularism? 07.04.2011. <http://www.nouvelle-europe.eu/en/turkey-akp-s-hidden-agenda-or-different-vision-secularism>

Economic Relations between Türkiye and Georgia, <https://www.mfa.gov.tr/economic-relations-between-turkiye-and-georgia.en.mfa>

Fariz, I. (2015) Turkey-Aerbaijan: The Hlneymoon Is Over, Tukish Policy Quarterly, Vol. 4, No. 4, Winter.

Iran-Turkey annual trade should reach \$30b, <https://irandaily.ir/News/302521.html?catid=3&title=302521>

Iran-Turkey bilateral trade level, <https://oec.world/en/profile/bilateral-country/irn/partner/tur>

Joint Statement of The Ministries of Foreign Affairs of The Republic of Turkey, The Republic of Armenia and The Swiss Federal Department of Foreign Affairs, 22.11.2022. https://www.mfa.gov.tr/no_-56_-22-april-2009_-press-release-regarding-the-turkish-armenian-relations.en.mfa

Joseph, J. (1999) Pipeline Diplomacy: The Clinton Administration’s Fight for Baku-Ceyhan, Princeton Univerity.

Kapanadze, S. (2014) Turkish trade with Abkhazia: An applo of dicord for Georgia, Turkish Policy Quarterly, Vol 13, No. 13.

Khramchikin, A. На кавказских фронтах – ситуация патовая. Пока..., Nezavisimoye Voennoye Obozreniye, 15.10.2010, https://nvo.ng.ru/wars/2010-01-15/1_kavkaz.html

Köse, T., A. Artak (2019) Armenia and Turkey an Overview of Relations and Prospects for Normalisation.

Mikhelidze, N. (2010) The Turkish-Armenian Rapprochement at the Deadlock. IAI Istituto Affari Internazionali. Military Balance 2014–2019, The International Institute for Strategic Studies.

Morris, B., Ze'evi, D. (2019) The Thirty-Year Genocide: Turkey's Destruction of Its Christian Minorities, 1894–1924. Harvard University Press.

Nagorno-Karabakh clash: Turkey backs Azeris 'to the end' against Armenia <https://www.bbc.com/news/world-europe-35953358>

Ndzamangwi, Isidore Agha, Reimagining Turkey-Russia Relations: An Analysis of the Plane Crisis, Phd Research Fellow, Uludag University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, 2021.

Numanović, D. (2022) Concept of Reindustrialization in the Serbian Economic Development Project, Proceedings, No 37, CESNA B, VTU University Veliko Tarnovo Bulgaria and International Academy of Sciences, Arts and Security – MANUB, Belgrade.

Numanović, D. (2022) The CEFTA Agreement and European Integration of the Western Balkan Countries, European legislation, No 77–78, Institute for International Politics and Economy, Belgrade.

Numanović, D. (2022) Corporate Security Management and Crisis Management in the Western Balkans, European legislation, No 79, Institute for International Politics and Economy, Belgrade.

Özcan, G. (2012) Policy of Zero Problems with the Neighbours. IEMed Mediterranean Yearbook 2012, Istanbul Bilgi University, Istanbul.

Öztarsu, M. Military Relations of Turkey and Azerbaijan. Strategic Outlook, 25.08.2011.

President Erdoğan insults Kurds in Turkey over their fertility rate <https://stockholm-cf.org/president-erdogan-insults-kurds-in-turkey-over-their-fertility-rate/>

Relations between Türkiye and the Russian Federation, <https://www.mfa.gov.tr/relations-between-turkey-and-the-russian-federation.en.mfa>

Relations in the MENA region: Iran and Turkey, <https://cegit.org/relations-in-the-mena-region-iran-and-turkey/>

Russia offers Erdogan economic lifeline, 10.08.2022, <https://www.al-monitor.com/originals/2022/08/erdogan-offers-russia-economic-lifeline-paying-rubles>

Senem, A-D. The Seesaw Friendship Between Turkey's AKP and Egypt's Muslim Brotherhood, 24.10.2022. <https://carnegieendowment.org/2014/07/24/seesaw-friendship-between-turkey-s-akp-and-egypt-s-muslim-brotherhood-pub-56243>

Statement by President Joe Biden on Armenian Remembrance Day 24.10.2022, <https://www.whitehouse.gov/briefing-room/statements-releases/2021/04/24/statement-by-president-joe-biden-on-armenian-remembrance-day/>

Toksabay, E. Turkish arms sales to Azerbaijan surged before Nagorno-Karabakh fighting, Reuters, 14.10.2020, <https://www.reuters.com/article/armenia-azerbaijan-turkey-arms-int-idUSKBN26Z230>

Turkey opens the door to exiled Ottoman royals, 2018, <https://www.thetimes.co.uk/article/turkey-brings-ottoman-heirs-in-from-the-cold-n0ddzqsh2>

Turkey, Armenia talk normalising ties after decades of animosity, 14.11.2022, <https://www.aljazeera.com/news/2022/1/14/turkey-armenia-talk-normalising-ties-after-decades-of-animosity>

Turkey-Azerbaijan Military Cooperation Deepens to the Tune of \$200 Million, Asbarez, 12.05.2010, <https://asbarez.com/turkey-azerbaijan-military-cooperation-deepens-to-the-tune-of-200-million/>

Turkish economy risks losing \$9 billion over Russia crisis: Deputy PM, 08.12.2022, <https://www.hurriyetdailynews.com/turkish-economy-risks-losing-9-billion-over-russia-crisis-deputy-pm-92187>

Wastnifge, E. (2019) Imperial Grandeur and Selective Memory: Re-assessing Neo-Ottomanism in Turkish Foreign and Domestic Politics, V. 28.

КРАЯТ НА ЕВРОПЕЙСКИЯ ПРОЕКТ

Вихрен Бузов

THE END OF THE EUROPEAN PROJECT

Vihren Bouzov

Abstract: In this paper will try to analyze the reasons for the increasingly obvious failure of the project to establish the European Union as a significant global economic and political factor. In a very short time, it has become the opposite of what it was created for, and at the same time it cannot account for the fulfillment of any of the significant strategic goals set.

Hopes for a way out of the process of the collapse of the European project are associated with expected political changes on a global scale, with a more adequate entry into the objective process of building a new balanced security architecture and the rejection of military solutions.

Keywords: European project; democracy.

В тази статия ще се опитам да потърся причините за все по-очевидния за мислещите хора провал на проекта за утвърждаване на Европейския съюз като значим световен икономически и политически фактор. За съвсем кратко време той се превърна в противоположност на онова, заради което е бил създаден и същевременно не може да отчете изпълнение на нито една от поставените значими стратегически цели. Изграден върху надеждите за предотвратяване на нови световни войни и катастрофи, той се превърна в снабдител с оръжия на авторитарни режими, обслужвайки интересите на американския военно-промишлен комплекс и други западни страни. Бързо бе попарена и надеждата за лидерство в научно-техническото развитие с колективната цел от 3% от бюджета за наука във всяка страна, защото Китай вече разходва двуцифрено число. Отдаден на политики, които обслужват олигархични структури и съмнителни в научно отношение проекти като „Зелената сделка“ или масовата ваксинация срещу Covid-19, той тотално се размина с очакванията на европейските граждани и с ценностите, споделяни и защитавани от големите умове на Запада от времето на Кант до днес.

Накратко ще опишем най-големите провали на този бюрократичен проект, която не отговори не само на очакванията на гражданите на Западна Европа, но и на надеждите на хората от новите страни-членки от Източна и Централна Европа.

Загубата на суверенитет и ценности

Организациите-предшественици на днешния Европейски съюз са изградени с цел да предотвратят възможностите за запалване на нови войни в Европа и да тласнат напред икономическото развитие на страните членки. Идеята да се създаде Европейска общност за въглища и стомана е на френския дипломат Жан Моне и е огласена на 9 май 1950 г. от министъра на външните работи на Франция Робер Шуман. Общността е закрепена с Парижкия договор от април 1951 г. и влиза в сила от 1952 г. Целта на тази организация е да се постави под контрол всички дейности, свързани с производството на оръжия и повторната милитаризация на страни като Германия. През 70-те и началото на 80-те години страните в Западна Европа бяха управлявани от истински национални лидери с памет за войната и като Вили Бранд, Хелмут Шмит, Хелмут Кол, Франсуа Митеран и редица други. В САЩ подобна роля изигра Роналд Рейгън. За всички тях бе немислима подкрепа за възраждането на фашизма, за военно решаване на конфликтите и глобалното противопоставяне. Заплахата за атомна война действаше наистина въздържачо, защото всички бяха наясно, че тя ще доведе до унищожение на човечеството. Не случайно тези лидери успяха да се договорят със Съветския съюз и неговия наследник Руската федерация като поемат ангажименти НАТО да не се разширява до границите им. В този период Русия се либерализира и потърси пътища към интегриране в западната неолиберална система. Тя обаче бе нужна като враг и плашило, а и някои олигархични кръгове на Запад се поблазниха от перспективата за нейното разграбване. Неоконсервативните среди в САЩ и Великобритания всячески се притесняваха от перспективата на руско-германското сближение, както и от евентуална реинтеграция в постсъветското пространство, затова се постараха всячески да го предотвратят. Всичко това предопредели наследник на Елцин да стане Путин и да тръгне по друг, по-различен път.

Първият пробив в опитите и надеждите за самостоятелна политика на Европейския съюз бе ангажирането му с агресията на НАТО срещу суверенна Югославия в т.нар. „Косовска война“ от 1999 г. (Чомски 2020) Това беше първата широкомащабна война в Европа след Втората световна война. Вече ги нямаше големите лидери на Запада и на тяхно място бяха се настанили неолиберализирани псевдолевичари и „зелени“ като Тони Блеър, Йошка Фишер, Лионел Жоспен и други. Те охотно подеха фейкове като Плана „Подкова“, разпространен с българско участие (Костов 2019), и се закачиха на агресивната реторика на неоконсервативите-глобалисти от САЩ и корумпираните глобални медии като оправдаха чудовищни военни престъпления като бомбардировки на мирни граждани, етнически прочиствания и употреба на обеднен уран. Тепърва трябва да се разглеждат тези военни престъпления и извършителите, и лидерите, трябва да си получат заслуженото. В тази война Западът загуби нещо много важно – своето морално превъзходство, отстоявано в годините на лагерното противопоставяне със Съветския блок и символизирано от Стената.

Вече нямаше как да се защитава тезата, че той е стожер на свободата и демокрацията, заради които бяха загивали хора.

Следващата голяма катастрофа, инспирирана от новото поколение западни лидери бе разпалването на войните в Ирак, Либия и Сирия, които доведоха да разсипването на тези цветущи страни и заливането на Европа и много други страни от неконтролирани мигрантски вълни (Bouzov 2020). Тези нашествия бяха оправдани със защита на „демокрацията“, но в действителност се водеха от икономически интереси за заграбването на естествените ресурси на тези страни. Ръстът на принудителната миграция в резултат на войни, конфликти и икономическа разруха, е една от най-големите човешки трагедии, които безвъзвратно компрометираха ценностите на Европейския съюз. Средиземно море се напълни удавени мигранти, а главният проблем на страните-членки стана как да върнат обратно милионите хора, потърсили спасение вследствие разрушението на техните страни. Част от тази политика бе сделката с Турция, която трябваше временно да възпре мигрантския поток, но тя се оказа поредната измама и Ердоган справедливо отказа да бъде „портиер“ срещу мигрантите, за които вина носеше Западът. Катастрофата на неолибералния мултикултурализъм бе предопределена от доминацията на политиките на изключване в тези общества (Бузов 2018).

Под влияние на американските демократи и определени среди в Брюксел бе повсеместно лансирана и ултрарадикална либерална идеология за агресивно налагане на ценностите на сексуалните малцинства в т.нар. джендър-идеология. Тя бе включена в една конвенция, посветена на иначе наболял проблем – домашното насилие, поради което се спъва приемането ѝ в редица страни, включително и у нас. Тази политика на замяната на социалните проблеми с идентичностни предизвика нови разделения в обществото.

Живот в кризи и смъртта на демокрацията

Една от причините за провала на Европейския проект бе неговото превръщане в организация, служеща на плутократията. Наблюдението, че изтъкваните политики съсипват демокрацията и обслужват един ограничен кръг богаташки елит се споделя и от мастити десни автори (Минчев 2021). Големите пари купуват всичко, което им е необходимо: експерти, политически решения, закони, предизвикват кризи.

Ковид-пандемията, която за две години хвърли всички ни в истинска антиутопия увеличи в пъти богатствата не само на фармацевтичния бизнес, но и на мощни плутократичните кръгове. Бе наложена свирепа диктатура в някогашни демократични страни, която намери своето идеологическо оправдание в книгите на Клаус Шваб и идеологията на Световния икономически форум (Schwab, Maleret 2020). За тях от демокрацията от стар тип вече нямаше полза, защото тя не можеше да попречи на огромното мнозинство от хората да настояват на своите права срещу единия процент вземащи решения. Те видяха в пандемичните ограничения истинско пространство от възможности за прокар-

ване на дигитализация на всички дейности с цел намаляване на разходите за труд, особено в услугите и с намерение за унищожаване на дребния и средния бизнес като хранителна среда на борбите за демокрация. В истински опитни полета за антидемократични експерименти бяха превърнати страни като Нидерландия, Канада, Австралия. Бе заглушен всеки критичен глас с помощта на медиите, които опрадаваха антидемократичната диктатура в името на здравето на хората. Същевременно елитите, поръчали целия хаос, трупаха богатства. Насилствената ваксинация върна света към времето на експериментите на д-р Менгеле. Европейската комисия дали заради паника, дали заради интересите на еврокомисари, закупи несметни количества ваксини от Пфайзер и прехвърли на СЗО, една глобалистка организация, обвързана със сенчести интереси, оправдаването на новите експерименти. Случаите на проблеми и неочаквана смърт многократно надминаха очакванията. Днес са разкрити връзките на д-р Фаучи, който трябваше да лекува американците от болестта, с китайския институт, в който се смята, че е произведен вируса (Kennedy 2021). И той, и Бил Гейтс, имат проблеми с правосъдието, ред е и на организаторите на сделки с ваксини от Европейската комисия. Корупцията се оказва не остатъчно явление от епохата на държавния социализъм, а постоянно явление в днешния бюрократичен Запад. Разликата е в селекцията на информацията за корупционните скандали – днес корупцията на семейство Байдън или Урсула фон дер Лайнен е забранена тема за корпоративните медии, докато българските политици тичат в Брюксел да се топят едни други.

Завръщането към предпандемичното състояние дойде след упоритата борба на гражданите по целия свят за техните права и срещу злоупотребите със здравната сигурност.

Икономическият крах на Европа

Европейският съюз не само не успя да го превърне в световен икономически фактор, но и днешния му елит неотклонно го води към икономическа и социална катастрофа. Заради нелепата политика с цените на горивата и руските санкции фирмите в Европа губят перспектива и се изнасят в САЩ и други страни. Само за 15 години американската икономика изпревари с повече от 50% тази на ЕС и последната вече не може да се състезава с нея, а трайно се пренася на територията на САЩ. От технологията и енергията до капиталовите пазари и университетите ЕС вече губи трайно съревнованието (Rachman 2023). Причината не е само във високите цени на горивата, а в тоталния отказ от суверенитет на сегашния европейски елит.

Първата предпоставка за това развитие бе движението на няколко скорости. Страните от Източна Европа бяха приети по политически причини, без да се спазват т.нар. Копенхагенски критерии. В повечето от тези страни не бе направено нищо за замяна на старите съветски технологии с нови европейски и те загубиха лесно почти целия си промишлен потенциал. Да се разчита на разпределяните чрез проекти средства и на планове за „възстановяване и раз-

витие“ се оказа безперспективно. Планът за българската икономика включва изисквания, които допълнително ще допринесат за нейната катастрофа – като тоталното ограничаване на въгледобива в името на митичната „Зелена сделка“. Стотици хиляди ще останат без работа.

Ангажирането на ЕС с американската политика за подкрепа на Украйна чрез военна помощ изтощи икономиките и на развити страни. Милиарди отиват за войната срещу Путинова Русия, докато социалните диспропорции и бедността се увеличават. Страните от НАТО изчерпаха своите запаси от оръжия в снабдяването на Украйна без да успеят да повлияят на хода на войната.

Лидерите на ЕС от преди 10 години, водени от Анхела Меркел пропиха и възможността за постигане на мирно и взаимноизгодно решение като провалиха Минските споразумения и дадоха рамо на милитаризма на Киев. Те превърнаха Украйна след 2014 г. в една разградена държава, грабена от свои и западни олигарси.

Консервативната алтернатива

Надеждите за изход от процеса на пропадане на Европейския проект не без основания се свързват с очаквани политически промени в световен мащаб, с по-адекватното вписване в обективния процес на изграждане на нова балансирана архитектура на сигурността и отхвърлянето на военните решения. Изборите в САЩ и евентуалното връщане на Тръмп могат да бъдат нов пусков механизъм за това. Не по-малко значим е и ръстът на консервативните сили в Европа, сред които водеща роля има Франция, където партията на Макрон вече няма парламентарно мнозинство. Процесите на еманципиране доведоха до засилване на интереса към организацията на страните от БРИКС и Шанхайската организация, до издигането на Африканския съюз като фактор с нова политическа значимост. Повече от 80% от света се е устремил към измъкване от неоколониалната хватка на САЩ и Запада. Посоката на промяната е към отстояване на националните суверенитети и изграждане на отношенията между страните на основата на принципите на равноправие и взаимноизгодно сътрудничество. За това допринася и борбата на гражданите и техните движения от Европа и целия свят за защита на техните права и интереси.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Бузов, В. (2018) Катастрофата на неолибералния мултикултурализъм. Религия, национална идентичност и държавност на Балканите през XIX–XXI век, Том II, Сборник статии, В. Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, с. 145–150.

Костов, И. (2019) Свидетелства за прехода 1989–1999 г., София: Сиела.

Минчев, О. (2021) Гейтс, Сорос, Безос или как шепа стари богати мъже съсипват демокрацията – В: Епицентър, 19.02.21, <https://epicenter.bg/article/Ognyan-Minchev-Geyts--Soros--Bezoz-ili-kak-shepastaribogatimazhesasipvatdemokratiyata/241240/11/0>;

Чомски, Н. (2020) Югославия – мир, война и разпадане. София: Сиела.

Bouзов, V. (2020) Southeast European Countries and the Forced Migration Flows – Security Perspectives – PROCEEDINGS OF 3rd International Conference Southeast Europe: History, Culture, Politics, and Economy “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo June, 19th 2020 Editorial Board: Dimitar Dimitrov, Marie-Hélène Blanchet Milenko Bodin, Milko Palangurski, Nadezhda Hristova, Veneta Hristova, Vihren Bouзов FILODIRITTO INTERNATIONAL Proceedings, pp. 112–117, Bologna (Italy);

Kennedy, R. (2021) The Real Anthony Fauci: Bill Gates, Big Pharma, and the Global War on Democracy and Public Health, Public Health Defence;

Rachman, G. (2023) Europe has Fallen behind America and the Gap is Growing – In: Financial Times, 15.06 (https://www.ft.com/content/80ace07f-3acb-40cb-9960-8bb4a44fd8d9?fbclid=IwAR2LI5OYNcrpQgwIVx7_pThuFznFXDrZiMpKA9A_IhhElSqCE-UNRipe5ac4);

Schwab, K., T. Malleret (2020) Covid-19: The Great Reset, Forum Publishing.

“GREAT RESET”: CONSPIRACY THEORY OR CONSPIRACY OF THEORIES

Dragan Kolev
Leonas Tolvaišis

Abstract: The paper analyses the concept of the “Great Reset” with the intention of offering an answer to the question of whether it is “yet another conspiracy theory” or a proposal for a new vision of world development. Namely, the previous two years were significantly marked by crisis processes (primarily the COVID-19 pandemic and the resulting economic recession). This prompted political, economic and financial elites to formulate a strategic response to this global threat called “The Great Reset”. It was inaugurated at the fiftieth World Economic Forum held in June 2020, which was attended by many leading Western businessmen, bankers and political leaders.

Based on the available documents of the World Economic Forum and public statements by the main protagonists of this concept (Klaus Schwab, Thierry Malleret, King Charles III, Kristalina Georgieva), we analyse the main goals of this global enterprise, its geopolitical context and ideological basis in order to establish the facts of its reality. Some views on the content of the key phrase are also analysed, such as the so-called “conspiracy theory to save globalism” or “a conspiracy theory to resuscitate global hegemony”. Considering the presented facts, we draw a conclusion about the very nature of this concept, offering our view of the meaning of the “Great Reset” and clarified the dilemma of seeing this concept as a kind of conspiracy theory by introducing the term “theory conspiracy”.

Keywords: “The Great Reset”; globalism; theories of conspiracy; conspiracy theories.

INTRODUCTION

Build back better¹

In order to be able to solve an enigma of the “Great Reset”, it is indispensable to define the main notions used in this article and to state our stance on the nature of the “Great Reset” concept drawing on the preferred definitions. A conceptual confusion about the notions of “reset” and “restart”. There exists an opinion that these two are synonyms, as well as an opposite opinion that the notion of “reset” (“to reset”) is not equivalent to the notion of “restart” (“to restart”), i.e., that these are two completely different notions that carry different semantic meanings. Most linguists believe the word “reset” to mean an activity aimed at bringing certain things back to their initial value, coming back to an initial value, to an initial (former, previous) condition or position without any activity of a new launch or a new beginning;

¹ A verse from the eponymous song by **Jeff Smith**.

whereas the category of “restart” implies an activity, as well as a relaunch, a new beginning or a new setting.

The English verb *to reset* (synonymous with *readapt*, *readjust*) means to set anew, to launch anew or to set in a different way. The anglicism *resetovati* has started to be used in Serbian (*resetirati* in Croatian) as a match for this word, mostly in the IT context (e.g., *to reset the BIOS*, *to reset a computer*, *to reset a router*, etc.). Accordingly, it is recommended for the standard Serbian language to prefer a syntagma corresponding to a ‘return to the previous state’ or to a ‘relaunch of a process’ over the anglicism *restartovati*.

We put the problem of the present article as an interrogative: what is true about the concept of the “Great Reset”? There are numerous other questions behind the thus-defined problem, including: Does the biological survival and fear for one’s live represent the state to reset the world to, or should it be restarted? To what extent is this concept a real strategy for the future of the world? Is this agenda an endeavour to preserve the existing world order? Is the concept of the “Great Reset” feasible in the given geopolitical circumstances or is it already doomed to fail? Is any global activity conceived in this way feasible at all?

An answer to the above-said questions can be, inter alia, looked for in the documents of the World Economic Forum by means of a careful content analysis of the doctrine and ideas put forward at this sort of a vision of the post-COVID-19 future, as well as of speeches delivered by individual world economic, political and financial leaders, scholars, etc. It is important to note that this policy document relies heavily on the resolution (strategy) “*Transforming our world: the 2030 Agenda for Sustainable Development*” – A/RES/70/1 adopted by the United Nations at the summit held in September 2015. Moreover, this UN Strategy for Sustainable Development 2030 served as a basis for elaborating the agenda of the “Great Reset”. This resolution pretended to represent a universal strategy defining 17 global goals to be achieved by the signatory states till 2030 by means of mobilising their resources². It defines three dimensions of a sustainable development:

- economic growth,
- social inclusion and
- environmental protection.

The concept of the “Great Reset” respects these basic goals (quest for a sustainable solution to climate change, reducing economic inequality and poverty, etc.) and adds new goals that tackle the COVID-19 pandemic and refer to ways of eliminating its consequences. This would be implemented by means of “resetting” the labour market (the workforce would be retrained in accordance with the new business environment), changing the usual way of performing tasks (working online wherever possible).

² Sustainable Development Goal indicators are available at the official UN website: <https://unstats.un.org/sdgs/>.

EXAMPLES OF VARIOUS NARRATIVES OF THE “GREAT RESET”

The “Great Reset” doctrine has provoked different reactions of the public, from positive to extremely negative ones. We have singled out several to illustrate this point. E.g., in his speech at the 50th Annual Meeting **Klaus Schwab** explained three main components of the “Great Reset”:

- creating conditions for “stakeholder economy”;
- building “stakeholder economy”;
- creating conditions for a more resilient, more just and more sustainable development of “stakeholder economy”, respecting ecologic, social and governance standards (“green projects”).

The said third component of the agenda would be based on innovations of “the fourth industrial revolution”. Its idea is to combine the following two technological achievements in the modern industrial production: a) automation and robotisation; b) “smart” network communications. The main goal would allegedly be “public good”.

A special address at the World Economic Forum 2020 was delivered by the then Prince of Wales and the nowadays King of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland **Charles III** (*Charles Philip Arthur George*). He placed his vision of the “Great Reset” in the context of the UN 2030 Agenda for Sustainable Development. In particular, he stressed the importance of the following activities for global sustainable development:

- development of science, innovation and technology,
- taxation of carbon emissions,
- creation of long-term incentive measures,
- directing investments towards “green” projects, etc.

He sees the COVID-19 pandemic as a “chance to reset the global economy”, where the private sector would have the main driving role³. The plan is based on five points:

1) control (change) of human imagination and will: changes are possible if people wish them;

2) economic recovery would draw on the principle of sustainable employment that would enable sufficient means for existence and progress. Long-term environmentally sustainable measures to encourage economic development should be conceived.

3) transport systems should be rationalized to the extent tending to zero on a global level. This possibility is recognized in coal as a raw material.

4) increase allocations for science, technology and innovation. At the global level, the perception of profitability and sustainability of the future is changing;

5) it is necessary to balance investments and increase “green investments” that would open new employment sectors, such as:

³ **Charles Prince** (2021) „Pandemic is chance to reset global economy“, *Guardian*, June 03. 2020, Source: <https://www.theguardian.com/uk-news/2020/jun/03/pandemic-is-chance-to-reset-globaleconomy-says-prince-charles> (21.10.2022).

- “green energy” sector,
- bioeconomy sector,
- ecotourism sector,
- “green public infrastructure” sector, etc.⁴.

In her speech delivered at the World Economic Forum 2020, Bulgarian economist **Kristalina Ivanova Georgieva-Kinova**, Managing Director of the International Monetary Fund – IMF and ex-President of the World Bank Group, insisted on the idea of making the world as a better place to live for all its inhabitants. She emphasised the importance of three key aspects of the “sustainable response” to the crisis processes of the modern world:

- green growth,
- smart growth and
- a fairer growth.

She considers a global green growth possible if encouraging private investments based on low-carbon technologies and climate-resilient investments. A “smarter growth” can be achieved by means of creating conditions for the development of digital economy that would reduce the gap between advanced and underdeveloped economies. In this respect, she suggests institutions such as the IMF in partnership with the World Bank to support investments that reduce the digital gap, sharing profitability of the digital sector with societies. A “fairer growth”, in Georgieva’s perception, is associated with the pandemic that deepens inequality. This kind of growth can be achieved by means of managing the pandemic crisis properly, i.e., directing significant funds to the development of human resources, improving educational opportunities for everyone and increasing the budgets of social programs for the most vulnerable. “Then we can have a better world for everyone”⁵.

In mid-2020, **Klaus Schwab and Thierry Malleret**⁶ published the book “Covid 19: The Great Reset”⁷. In this book, they consider the general theoretical framework of the sustainability of the world economy through the lens of the pandemic as a crisis process. They also analyse the consequences of the pandemic on global social relations and on the psychology of the individual and collectivity. Still, the authors do not propose any specific methods to implement a global “reset”. The basic thesis that they try to strengthen with arguments is that the manifested features of these consequences (interdependencies, complexity and spread) require an organised, meaningful and comprehensive glob-

⁴ Ibidem.

⁵ **Гајић, А.** (2022) „Велики ресет“: покушај реанимације глобализма, *Институт за европске студије*, Београд: Национални интерес (“The Great Reset”: an attempt to resuscitate globalism, Institute for European Studies, Belgrade: National Interest), year XVII, vol. 4, No. 1, p. 47.

⁶ Thierry Malleret is a French economist, economic forecaster and founder of the Global Risk Network.

⁷ **Schwab, K., M. Thierry** (2020) *Covid 19: The Great Reset*, Geneva: World Economic Forum.

al response that was absent in these extraordinary circumstances. The book consists of three thematic chapters that analyse the three levels of reset:

- “macro reset”,
- “micro reset” and
- “individual reset”.

The first chapter (the so-called “macro reset”) analyses the consequences brought about by the COVID-19 pandemic (the first half of the 2020) for five different spheres of life: economics, society, geopolitics, environment and technology. The second chapter (micro reset) analyses consequences of the COVID-19 pandemic for individual companies and industrial branches. The pandemic clearly showed which business entities were able to withstand crisis shocks and to adapt to the new situation and which ones are prone to collapse. The third chapter (individual reset) is dedicated to the effects of the COVID-19 pandemic on individuals, primarily psychological impacts.

The proponents of the “Great Reset” believe that the contemporary global society will find itself at a kind of crossroads in the post-pandemic period. One path leads to the previous, pre-pandemic situation; it is based on a perception of turning back to the familiar that was uncertain and insecure according to its basic characteristics. Another path leads to a new (modified, different) world that is most often described as “more inclusive, more equitable and more respectful of Mother Nature”⁸.

This conception experienced significant affirmation in the Western mainstream media companies, such as *The New York Times*, *The Guardian*, *The British Broadcasting Corporation* – BBC, etc. They presented the agenda of the Great Reset as a humane response to the world crisis caused by the COVID-19 pandemic.

A large number of public figures and intellectuals contributed to the operationalisation of this agenda. An example of such engagement is **Corrina Hawkes**, an internationally renowned expert in food systems, and her “*Five steps towards a great reset: lessons from Covid 19*”⁹.

Another group adhered to an opposite ideological orientation subjected the concept of the “Great Reset” to severe criticism. All those who expressed doubts about good intentions of this strategy were labelled as “advocates of unfounded conspiracy theories”. For instance, **Naomi Klein** writes in her article “*Great Reset Conspiracy Smoothie*”¹⁰ that there is an idea of rebranding by means of the COVID-19 pandemic behind the “Great Reset”, i.e., an attempt of the wealthy elites to do something to make themselves to look good¹¹. Besides, she argues aht the World

⁸ Ibid, pp. 4.

⁹ **Hawkes, C.** (2020) *Five steps towards a great reset: lessons from Covid 19*. Cambridge, Избор: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/61BA40579CF536ADCF2786BDCDBD65BF/S2059479820000241a.pdf/five_steps_towards_a_global_reset_lessons_from_covid19.pdf (21.11.2021).

¹⁰ Smoothie is a drink made from pureed raw fruits or vegetables. Milk, yogurt or ice cream is often used as its liquid base.

¹¹ **Klein Naomi** (2020) *Great Reset Conspiracy Smoothie*. The Intercept (December

Economic Forum is already working hard on that. A former ranking figure in British intelligence service MI6 **Alastair Crooke** regards the concept of the “Great Reset” as an “attempted counteroffensive of the globalists”¹². As an Israeli economist and the director of the Conflicts Forum in Beirut, **Alastair Crooke** argues in his article “*The globalists are preparing a counter-offensive*” that, although severely shaken, the “globalist elite” is preparing a counteroffensive that has three main goals:

- the first goal: inflicting defeat on Donald Trump and preventing the development of the ideology of “trumpism”,
- the second goal: discreditation of all forms of European populism and
- the third goal: destabilisation of Russia, China and Iran¹³.

Anti-globalists consider the doctrine of the “Great Reset” to be an example of a counteroffensive by the “globalist elite” against changes brought about by the development of the civilisation. Its hidden goal is believed to change the current “global elite led by postmodernity into leaders of refreshed liberal values, reinforced by artificial intelligence and robots”¹⁴. In this sense, they conclude that when globalists talk about the “Great Reset”, they in fact intend to impose the return to the old global agendas. The prevailing opinion is that the idea of the “Great Reset” has nevertheless reached a dead end.

German Minister of Defence in 2019–2021 **Annegret Kramp-Karrenbauer** considers the “Great Reset” to be a plan to “transform European economies through automation and new technologies, which was already discussed at the Davos gatherings and that, by all accounts, will leave millions of workers unemployed, maybe dooming them to receive a guaranteed income, a sort of social assistance, barely sufficient for survival”¹⁵.

American geopolitical analyst **Martin Gurri** in his book “*The Revolt of the Public and the Crisis of Authority in the New Millennium*” writes about digital technologies and the information sphere has mobilized millions of people around the world to revolt”¹⁶. Namely, this author claims that information technology has radically reversed the informational balance of power between the public and the elites that govern the large hierarchical institutions of the industrial age, political parties

8. 2020), Source: <https://theintercept.com/2020/12/08/great-reset-conspiracy/> The Intercept (21.11.2022).

¹² **Крук, А.** (2021) Глобалисти спремају контраофанзиву (“Globalists prepare a counteroffensive”), Нови Стандард, 19.03.2021. Source: <https://www.standard.rs/2021/03/19/globalisti-spremaju-kontraofanzivu/> (21.10.2022).

¹³ **Крук, А.** (2022) *Глобалисти спремају контраофанзиву (Globalists prepare a counteroffensive)*, source: <https://standard.rs/2021/03/19/globalisti-spremaju-kontraofanzivu> (10. 10. 2022).

¹⁴ **Крук Алистер** (2022) *Глобалисти спремају контраофанзиву*, извор: <https://standard.rs/2021/03/19/globalisti-spremaju-kontraofanzivu> (10. 10. 2022).

¹⁵ **Над, Б.** (2021) Немачки марш на запад (German Westward March), Source: <https://www.intermagazin.rs/nemacki-mars-na-zapad/?lang=cir> (8.11.2022).

¹⁶ **Martin, G.** (2018) *The Revolt of the Public and the Crisis of Authority in the New Millennium*, Stripe Press, pp. 32.

and the media. He believes that an incredible rise of Donald Trump to the presidential office in the USA was possible on the wave of these changes. The world inhabitants began to understand that the existing political and economic system of the world is rigged for the profit of 0,1% of the wealthiest and against the remaining 99,9% of inhabitants; this disparity cannot be sustained. **Martin Gurri** thus believes the global establishment (0,1%) to react by means of denouncing every instance of public discontent and labelling any concept that disagrees with the official narrative as a lie, misinformation or conspiracy theory¹⁷.

BASIC ELEMENTS OF THE CONSPIRACY PHENOMENON

Given that a considerable number of narratives that seek to explain ideas contained in the concept of the “Great Reset” is characterised as a sort of “conspiracy theories”, it is necessary to problematise the very concept of “conspiracy theory”. To begin with, it is necessary to emphasize that the very phenomena of “conspiracy” and “conspiracy theory” are very complex and, as such, they have different narrations¹⁸ and numerous discourses¹⁹ at their disposal. Here, we will only indicate some narrative elements and characteristic discourses.

Discourses on conspiracies and on “conspiracy theories” in the most general sense can be divided into three main groups: a) discourses that deny the existence of a conspiracy or diminish their importance and have a negative attitude towards “conspiracy theories” (anti-conspiratorialists), b) discourses that view the history of human society as a history of conspiracies and have a negative or positive attitude towards “conspiracy theories” (conspiratorialists, conspiracy apologists) and c) discourses that do not deal with the issue of existence of conspiracy as a phenomenon, but they are primarily against “conspiracy theories” and ridicule all those who talk about any conspiracies. The former two discourses are especially important for our discussion. Accordingly, American publicist **Ralph Epperson** argues that the main historical events can be summarized in two “alternative schools of thought”: a) seeing history as a matter of chance: historical events happen accidentally, without any evident reason. Rulers have no power to influence them; b) viewing history as a conspiracy: historical events unfold according to a set plan for reasons usually unknown to humans²⁰.

¹⁷ Ibid.

¹⁸ Narration (Latin *narratio* – story, tale, telling). See: Vujaklija Milan (1986). *Leksikon stranih reči i izraza* (treće dopunjeno izdanje), (Lexicon of foreign words and expressions - third supplemented edition), Belgrade: Prosveta, p. 597.

¹⁹ Discourse (Latin *discursus*, French *discours* – conversation, talk, speech, sermon, lecture, presentation). See: Vujaklija Milan (1986). *Leksikon stranih reči i izraza* (treće dopunjeno izdanje), (Lexicon of foreign words and expressions – third supplemented edition), Belgrade: Prosveta, p. 230.

²⁰ **Ralf, E.** (2000) *Nevidljiva ruka: uvod u istoriju zavere* (treće izdanje), (The Invisible Hand: An Introduction to the History of Conspiracy – third edition), Plavi krug, Beograd, p. 11.

Dragan Simeunović argues that such a classic conspiracy should have the following elements:

- a) plan (planning),
- b) action,
- c) organisation and
- d) secrecy (secret)²¹

1) The plan is one of the most important and indispensable elements of conspiracy. This means that the existence of a plan indicates that conspiracy is by no means an accidental or spontaneous activity. This stems from the intention of conspiracy actors to make it successful, which is impossible without good thinking and planning. To this should be added a clearly specified basic goal of the conspiracy, which comes down to realizing the interests of the one who carries out the conspiracy (to gain some benefit). These interests are usually to the detriment of another (object of conspiracy), but they are not to harm someone out of some malice or spite. Those who secretly plan events that will be harmful for someone are called conspirators. Thus, in addition to making secret plans, a conspirator takes care that these plans are not disclosed to the public.

2) Action (sharing) is another important component of conspiracy that acts in synergy with other elements. The action by which conspiracy is realized is limited in time and space, and it is also limited by other determinants. It is only in coordination with other elements that the undertaken planning activities can be realized. Thus, for example, when the plan and activity are coordinated, conspiracy gets a chance for success and gets the physiognomy of a classic conspiracy. "Conspiracy can also be realised through various forms such as: hybrid war, network war"²², media war, diplomatic war, economic war, etc.

3) Organisation is an important part of the conspiracy phenomenon. Long ago, the Italian political philosopher Niccolò Machiavelli (1469–1527) claimed that organisation was necessary for conspiracy, because it is not very difficult for a conspirator to organise and carry out a conspiracy action on his own. Organisation derives from a plan that allows conspiracy actors to act in accordance with the role it is intended to perform and to perform the tasks and duties entrusted to them. It is usual that organisation is hierarchical with a leader of conspiracy (conspirators) at its head, and that the others have precisely specified functions. In a conspiratorial organisation, individuals are hierarchically and subordinately structured and headed by a conspiratorial leader. As a rule, conspiracy groups are smaller in number because the larger the group, the more likely it is to be discovered. Sometimes an insider appears who violates the "conspiracy of silence" and speaks and presents information that is inaccessible to the general public.

²¹ **Simeunović, D.** (2018) *Teorija politike*, (Theory of Politics), Belgrade: Association "Science and Society".

²² **Kolev, D.** (2018) „Mrežni rat kao postmoderni oblik ugrožavanja bezbednosti“, *Diplomatija i bezbednost*, (Network warfare as a postmodern form of security threat), Diplomacy and Security, Belgrade: Faculty of Diplomacy and Security, Vol. 1. № 2, p. 217–223.

Conspiracy implies the existence of conspirators, those who plan and carry out conspiracies. There are also those who work for conspirators unknowingly. Conspirators have a field of common interests (overlapping different goals) and often do not choose means to achieve them. They often realise them in an illegal and even in a transparent and brutal way without any legal, moral or other considerations.²³ There is a significant number of subjects who appear as creators of “conspiracy theories”, i.e., conspiracy theorists. These subjects may be individuals who express doubts about official mainstream versions of certain social events and processes. They link their beliefs to alternative and “new” knowledge and research and create “conspiracy theories”. It is widely believed that these are conspiracy organisations and conspirators who try to cover up the real conspiracy. Conspiracy organisations are often the ones who put forward “conspiracy theories”. As a classic example of a conspiracy organisation, **Smilja Avramov** cites the *Trilateral Commission*²⁴. The secret organisation Gray Wolves is also globally known as the organiser of the secret operation *Gladio* and the murder of Aldo Moro. This group includes certain governments, secret services, powerful corporations, international organisations and secret societies, representatives of certain nations or religions.

4) Secrecy is the fourth important element of any conspiracy. It hides the conspirators, their intentions and goals, but also builds a sense of connection, dependence and mutual solidarity with the conspirators. Mystery is also made possible by the factor of surprise (unexpectedness) that contributes to the success of conspiracy. Therefore, an oath is taken and signed for entering a conspiracy organisation, and its violation is paid for with life. In that sense, **Niccolò Machiavelli** claimed that “there were many conspiracies, and only a few of them succeeded, because the conspirator cannot survive alone, and can only unite with obviously dissatisfied people”. But, as soon as the intentions are revealed to the one who is dissatisfied, you gave him the opportunity to turn from a dissatisfied person into a satisfied one, because if he gives you hope, he can hope to benefit”²⁵.

If these elements of conspiracy are not synchronised, its success is in question. Therefore, the ability of conspirators to plan well, to organise well and act in the direction of achieving the planned goals, but also to provide a high level of conspiracy is a condition for achieving conspiracy goals. Otherwise, it may be disclosed and conspiracy may be prevented. At that moment, the creators of the conspiracy first do everything to nullify accusations and hide those who participated in it.

As a rule (but not necessarily), conspiracies are asymmetric: they are a tool of a weaker party used vis-à-vis a more powerful one. Those who possess the power of their own interests most often (but not necessarily) realise it in a legal and transparent way. Those who do not have adequate power resort to behind-the-scenes, con-

²³ Those who possess power usually do not hide their intentions.

²⁴ **Avramov, S.** (2000) *Trilateralna komisija: svetska vlada ili svetska tiranija?* (Trilateral Commission: World Government or World Tyranny?), Banja Luka: Institute of International Law.

²⁵ **Machiavelli, N.** (1976) *Vladalac* (The Prince), Belgrade: Rad, p. 65.

spiratorial behaviour, i.e. act in the greatest possible secrecy, thus increasing their chances of success. Conspiracy hides and tries to remain unknown, a high degree of conspiracy in particular. Conspiracies are carried out in a more or less indirect way.

Political conspiracy

The most common form of conspiracy is political conspiracy. It manifests itself as political violence which seeks to gain power and achieve narrow and not only political interests. “Conspiracy theory” is most often associated with politics. The rhetorical construct of “conspiracy theory” was identified as “deep politics”. This is very important because of the role that this construct has around the world. Therefore, a kind of paradox of politics took place, which, according to its immanence and authenticity, was supposed to be a “general old”, “public thing”, and which in many dimensions became a “backstage game of power”, secret because it became a means of achieving particular interests. Based on that, crypto-politics developed²⁶ as an academic discipline that deals with the study of the conspiratorial dimension of politics, a hidden face of power, hidden activities of the state in domestic and foreign policy, secret services, the “real politic of dirty hands”²⁷. That is why the most common form of conspiracy is political conspiracy. It manifests itself as political violence which seeks to gain power and achieve narrow and not only political interests. It is largely understandable because the policy of powerful centres has always been the policy of force.

Commercialisation of the “Conspiracy Theory”

Some consider “conspiracy theories” to be one of the most commercial products of human paranoia, in an attempt to explain the great presence of this phenomenon. (*These are nothing but “conspiracy theories”!*). “Conspiracy theories” have become a resource that can be traded, sold and capitalised. It is possible that certain subjects (for example, security-intelligence services, media) intentionally create broader “conspiracy theories” in order to deceive, disavow, manipulate, misinform or frighten the public²⁸. There are also opinions that it is about a specific reality approach by which the media as creators of “conspiracy theory” seek to increase program viewership. In addition to the creators of conspiracy, there are also conspiracy victims who may be individuals and various social and political entities

²⁶ Crypto (Greek krypto – *I hide, kryptos* – hidden) is an object in compounds with the meaning of hidden, secret. (Vujaklija, M., 1986: 479).

²⁷ **Thompson, F. D.** (2007) *Politička etika i javne službe*, (Political Ethics and Public Services), Belgrade: Official Gazette.

²⁸ An example is the famous radio drama *War of the Worlds* directed by Orson Welles based on the eponymous novel by Herbert George Wells and broadcast on CBS as a special show for Halloween (1938). It simulated a live broadcast of the Martian invasion to Earth, with many listeners believing it was actually happening and succumbing to panic. Some theorists believe that this was an experiment commissioned by the CIA to test in practice the extent to which US citizens are subject to “conspiracy theories”.

(smaller or larger groups, peoples, groups of peoples, states, organizations, political associations, etc.). They appear to be losers of commercialisation.

Commercialisation is based on an intrigue and interestingness of conspiracy phenomena, a desire to get to know the world in which one lives, to know the “real truth about past events” and the like. From the early 1990s up to the present day, culture, especially popular culture, has made a great contribution to the popularisation of numerous “conspiracy theories”. Film as a medium played a special role in the valorisation of conspiracy theories, e.g., movies such as *Capitalist Conspiracy*, *Valley of the Wolves*, *J. EC X-Files*, *Spirit of Time (Zeitgeist)*, etc. Besides, conspiracy theories are analysed in numerous books. These are followed by classic conspiracy writers who claim about a deliberate reconstruction and revision of history, whereas “new discoveries” are viewed as aiming to confuse the public and to divert its attention. There are also works of art under this name. For example, in 1997, the American director Richard Donner made a film called *Conspiracy Theory* in which the main roles are played by Mel Gibson, Julia Roberts and Patrick Stewart, in which the main character paranoically searches for and recognises conspiracies of American secret services in everyday life.

CRITICAL NARRATIVE ON “CONSPIRACY THEORIES”

That said, we believe that the stated discourses on “conspiracy theories” cannot withstand scientific criticism. That is, this syntagm was clumsily chosen, such a “theory” has an informal character and therefore does not exist in the true sense of the word.

Narratives of seeing certain events through preconceptions and stereotypes are incomplete and one-sided. It is somewhat understandable that the complexity of events often requires a simplified interpretation to make it easier to understand, but this can lead to a trivialisation, banalising explanation of what is really happening. “Conspiracy theories” often take into account only those facts that fit into a given narrative, while other facts are ignored or dismissed as incorrect. It is as if conspiracy apologists were guided by Hegel’s famous maxim that “if the facts speak against the claim, the worse for the facts”. The “conspiracy theory” category warns that it is not desirable to go beyond the mainstream narrative as a framework for understanding and studying a particular phenomenon. With a large amount of information (or numerous “conspiracy theories”), the public is confused or have its attention diverted in the desired direction, while real interests and intentions are concealed.

This term is used in popular culture, but also in academic circles as a folklore term, as gossip, rumour and the like. The term is especially used by opponents of “conspiracy theory” to “disqualify certain claims as ridiculous, unproven, incorrect, paranoid, bizarre or irrational, while giving it a negative connotation”²⁹. If this marks a claim or its proponent, scepticism is expressed towards it or towards the one who makes that claim. The category of “conspiracy theories” does not explain

²⁹ **Birchall, C.** (2006). *Knowledge Goes Pop: From Conspiracy Theory to Gossip*, Oxford: Berg Publishers.

specific political phenomena and processes, but calls into question the validity, accuracy and truthfulness of the interlocutor's knowledge of a phenomenon (*It's not like you think!*), because "it is a country unknown to him" (*Terra incognita*), i.e., he or she "has no idea about it".

The term "conspiracy theory" is a powerful rhetorical construct used to denounce any rational thought. It is applied when pointing out that social phenomena have a hidden agenda and that official reasons are not the real motives behind events. This "theory" suggests that the official explanation is not true, but yet uses it as an instrument of psychological manipulation. The term can be associated with a person who is confused, with a person who lives in a world of imagination, with a phantom space marred by untrue and unrealistic visions of something happening.

In view of the above, we believe necessary to have reservations about the very term "conspiracy theory", as it does not imply any constructed and consistent theoretical views. This means that it is not a result of intrigue, according to pre-targeted ideas. This term often conceals other significant phenomena, as the public's attention is directed towards insignificant events or these are deliberately produced through social engineering. That said, we consider it appropriate to put the phrase "conspiracy theory" in quotation marks. The "conspiracy theory" is dangerous because it abolishes the idea of doubt and promotes the ideas that there are no lies; that political elites work in the general interest, in accordance with the interests of the people they represent, that conspiracy theorists have the ambition to hide the truth³⁰. Critics of "conspiracy theory" try to condemn those who have not given up on logical thinking. Michael Parenti claims in his critical study "Face of imperialism: Responsibility-Taking in the Political World" that there are no "conspiracy theories", but there is a practice of conspiracy instead.³¹ He attempts to academically ground his thesis and prove it with arguments. Perhaps, from an epistemological point of view, it would be correct to speak of "practice of interest", not of "conspiracy theory". In this sense, it can be argued that the world is governed by corporate and financial interests and countries controlling working conditions and exploitation, natural resources and markets.

CONCLUSION

What makes the topic of the "Great Reset" significant and intriguing is the fact that it deals with the future of humanity and its content is most often explained in the context of the COVID-19 pandemic.

Many consider it to be "the first attempt of the Western elites to shape and promote a doctrinal response to the new situation". The immediate cause was a major crisis process provoked primarily by the COVID-19 pandemic and socioeconomic

³⁰ Колев Д., В. Бранко (2019) "Теорија завере" или завера теорије ("Conspiracy theory" and/or conspiracy of theory), Дипломатија и безбедност (Diplomacy and Security), Vol. 2, No. 1, pp. 195–215.

³¹ Parenti, M. (2011) *Face of Imperialism: Responsibility-Taking in the Political World*, Routledge: Abingdon-on-Thames.

consequences that are the most visible in a global recession. This doctrinaire response was promoted at the 50th World Economic Forum held in June 2020 that saw the participation of a large number of Western entrepreneurs and political leaders under the motto of the “Great Reset”.

This article problematises one of the most relevant global events that influenced both geopolitical and general economic process on earth. It aimed to point out numerous explanations of nature, origin and consequences of the problem defined as the pandemic disease COVID-19 caused by the coronavirus SARS-CoV-2. As such, this phenomenon has attracted considerable public attention and initiated numerous theories, among which the so-called “conspiracy theories” are particularly relevant. A wide array of theoretical constructs with elements of conspiracy aimed at challenging the official media discourse.

There are numerous controversies about the very notion of “conspiracy theory” due to ambiguities in clearly defining and determining its precise semantic content. We have thus attempted to offer a valid argumentation to ground a new notion that would describe numerous phenomena, including the phenomenon of coronavirus, in a more adequate way. Namely, we consider the very expression of “conspiracy theory” insufficiently coherent and semantically and linguistically unsustainable. Consequently, beside already widespread notion of “conspiracy theory”, we introduce new notional constructs, such as “theory on conspiracy(-ies)” and “conspiracy of theories” (“theoretical conspiracy”, “conspirative theory”). The notion of “theory on conspiracies” is a synonym of conspirology, an academic discipline that studies the phenomenon of conspiracy in human history. We consider it an appropriate way to avoid ambiguities and manipulations related to understanding the very phenomenon of “conspiracy”, as well as numerous confusions about this global plague that will undoubtedly change in many respects the world we live in. And, finally, we may answer the question who (if anyone) is behind this pandemic of coronavirus: experience shows that most likely the real truth about all this will never be known.

It is important to note that this doctrine has not been fully formulated; to a large extent, it relies on existing concepts of “global elites”.

REFERENCES

Гајић, А. (2022) „Велики ресет“: покушај реанимације глобализма *Институт за европске студије*, Београд: Национални интерес, (“The Great Reset”: an attempt to resuscitate globalism, Institute for European Studies, Belgrade: National Interest), year XVII, vol. 4, No. 1, source: <https://standard.rs/2021/03/19/globalisti-spremaju-kontraofanzivu> (10. 10. 2022).

Колев Д., В. Бранко (2019) “Теорија завере” или завера теорије (“Conspiracy theory” and/or conspiracy of theory), *Дипломатија и безбедност (Diplomacy and Security)*, Vol. 2, No. 1, pp. 195–215.

Крук, А. (2021) „Глобалисти спремају контраофанзиву“ (Globalists are preparing a counteroffensive), *Нови Стандард*, 19.03.2021. Source: <https://www.standard.rs/2021/03/19/globalisti-spremaju-kontraofanzivu/> (21.10.2022).

Над, Б. (2021) Немачки марш на запад (German westward march), source: <https://www.intermagazin.rs/nemacki-mars-na-zapad/?lang=cir> (8.11.2022).

Avramov, S. (2000) *Trilateralna komisija: svetska vlada ili svetska tiranija?* (Trilateral Commission: World Government or World Tyranny?), Banja Luka: Institute of International Law.

Birchall, C. (2006) *Knowledge Goes Pop: From Conspiracy Theory to Gossip*, Oxford: Berg Publishers.

Charles Prince (2021) Pandemic is chance to reset global economy, *Guardian*, june 03. 2020, Извор: <https://www.theguardian.com/uk-news/2020/jun/03/pandemic-is-chance-to-reset-globaleconomy-says-prince-charles> (21.10.2022).

Hawkes Corrina (2020) Five steps towards a great reset: lessons from Covid 19, Cambridge, Source: https://www.cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/61BA40579CF536ADCF2786BDCDBD65BF/S2059479820000241a.pdf/five_steps_towards_a_global_reset_lessons_from_covid19.pdf (21.11.2021.).

Klein Naomi (2020) Great Reset Conspiracy Smoothie, *The Intercept* (December 8. 2020), Source: <https://theintercept.com/2020/12/08/greatreset-conspiracy/The Intercept> (21.11.2022).

Kolev, D. (2018) Mrežni rat kao postmoderni oblik ugrožavanja bezbednosti, *Diplomatija i bezbednost*, (Network warfare as a postmodern form of security threat), *Diplomacy and Security*, Belgrade: Faculty of Diplomacy and Security, Vol. 1. № 2, p. 217–223.

Machiavelli, N. (1976) *Vladalac* (The Prince), Belgrade: Ra.

Martin, G. (2018) *The Revolt of the Public and the Crisis of Authority in the New Millenium*, Stripe Press.

Parenti, M. (2011) *Face of Imperialism: Responsibility-Taking in the Political World*, Routledge: Abingdon-on-Thames.

Ralf, E. (2000) *Nevidljiva ruka: uvod u istoriju zavere* (treće izdanje) (The Invisible Hand: An Introduction to the History of Conspiracy – Third Edition), Plavi krug, Beograd.

Schwab K., M. Thierry (2020) *Covid 19: The Great Reset*, Geneva: World Economic Forum.

Simeunović, D. (2018) *Teorija politike*, (Theory of Politics), Belgrade: Association “Science and Society”.

Teorija zavere (Conspiracy Theory). Source: https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Teorija_zavere (March 2. 3. 2021).

Thompson, F. D. (2007) *Politička etika i javne službe*, (Political Ethics and Public Services), Belgrade: Official Gazette.

Vujaklija, M. (1986) *Leksikon stranih reči i izraza* (treće dopunjeno izdanje), (Lexicon of foreign words and expressions – third supplemented edition), Belgrade: Prosveta.

Warburg P. James (1959) *The West in Crisis*, New York: Double-day and Company.

Živanović, Ž. M. (1955) *Pukovnik Apis. Solunski proces hiljadu devetsto sedamnaeste. Prilog za proučavanje političke istorije Srbije od 1903 do 1918 god.*, (Colonel Apis. Thessaloniki process of 1917. A contribution to the study of the political history of Serbia from 1903 to 1918.), Belgrade: Printbook.

РОССИЙСКО-УКРАИНСКИЙ ВООРУЖЕННЫЙ КОНФЛИКТ: ПРИЧИНЫ И ВАРИАНТЫ РАЗВИТИЯ

Зураб Тодуа

RUSSIAN-UKRAINIAN MILITARY CONFLICT: CAUSES AND DEVELOPMENTS

Zurab Todua

Abstract: The armed conflict between Russia and Ukraine drew a line under the former system of world order, which was laid down following the results of the Second World War by agreements of the great powers – the USSR, Great Britain and the USA – in Yalta (1943) and Potsdam (1945).

In any case, the Russian-Ukrainian war is the most serious crisis since the Second World War, with the threat of the conflict escalating into a nuclear confrontation, as a result of which there will be no winners. It is very likely that many politicians of the younger generation simply do not understand this.

From all, including from small states, the manifestation of wisdom and patience is required in order to minimize the negative consequences for themselves. It must be remembered that any war ends in peace. Reconcile and Ukraine with Russia. It is likely that in twenty years they will be together, as it was the previous three-plus centuries.

I. Предпосылки войны

Вооруженный конфликт между Россией и Украиной подвел черту под прежней системой устройства мира, которая была заложена по итогам Второй мировой войны соглашениями великих держав – СССР, Великобританией и США – в Ялте (1943) и Потсдаме (1945).

Сегодня, когда конфликт на Украине зашёл так далеко, что представляет собой серьёзную угрозу для европейской и мировой безопасности, многие, если не все, забыли, с чего он начинался. Если уйти от чрезмерной политизации, эмоций и пропаганды, но опираться на факты, то ситуация выглядит следующим образом.

В 2013-м году президент Украины Виктор Янукович отказался подписывать Соглашение об Ассоциации с Европейским Союзом. В ответ оппозиция и ряд олигархов, устроили масштабные акции протеста, которые переросли в событие, которое вошло в историю как «майдан» – «революция достоинства».

В результате многомесячного противостояния власти и оппозиции положение В. Януковича и его окружения стало критическим. Было понятно, что на следующих выборах, которые по закону должны были состояться в конце 2014-го, или в первой половине 2015 г., у него нет никаких шансов быть избранным на пост главы государства во второй раз. Оппозиция – Петр Поро-

шенко, Юлия Тимошенко, Арсен Аваков и другие могли бы просто дождаться очередных выборов и спокойно законным образом отстранить группировку В. Януковича от власти. Если бы так и произошло, то, вероятнее всего Крым бы остался в составе Украины, на Донбассе не было бы вооруженного конфликта и не было бы нынешней войны. И это был первый шанс избежать катастрофы. Но оппозиция сознательно вела дело к тому, чтобы противостояние пошло по радикальному сценарию.

Второй шанс избежать большой войны был упущен 22–23 февраля 2014 г., когда было подписано соглашение между В. Януковичем и оппозицией. Компромисс предусматривал досрочные выборы главы государства и объективное расследование расстрела людей на майдане 18–21 февраля (1). Гарантии выполнения соглашения от имени президента США Барака Обамы и федерального канцлера Германии Ангелы Меркель стали министр иностранных дел Германии Франк-Вальтер Штайнмайер, министр иностранных дел Польши Радослав Сикорский, и представитель МИД Франции Эрик Фурнье (2).

Однако данный документ оппозиция восприняла как капитуляцию В. Януковича. В ночь на 22 февраля боевики оппозиции пошли на штурм президентского аппарата и правительственного квартала в Киеве. Защищать их было некому. Выполняя соглашение, В. Янукович отдал приказ отправить подразделения МВД и СБУ в места постоянной дислокации. А сам бежал из Киева, когда стало ясно, что оппозиция никаких обязательств выполнять не намерена. В Москве этот факт восприняли как прямой обман России Западом. Накануне подписания соглашения В. Януковича с оппозицией Б. Обама и А. Меркель лично обещали В. Путину, что лидеры оппозиции удержат площадь под контролем (3).

Таким образом, законная власть на Украине была свергнута. Оппозиционные партии пришли к власти и стали делить посты. И здесь была третья возможность избежать войны – проявить терпимость и мудрость к тем, кто не принимал участие в майдане и видел в нём угрозу. Это, прежде всего жители восточных и южных регионов страны. Для начала, необходимо было оставить в силе законы, которые придавали русскому языку статус регионального. Однако новая власть не только отменила действие этого закона, но стала ужесточать языковое законодательство, ведя дело к постепенному, а затем и ускоренному, исключению русского языка из делопроизводства, обучения в средних и высших учебных заведениях, и повседневного использования (4).

Между тем, это очень чувствительная для людей тема. Точно также, с запретов на использование родного русского языка для жителей целого региона, развивался вооружённый конфликт в Приднестровье в 1992 году (5).

К сожалению, украинские политики не учли опыт Республики Молдова и в точности повторили все ошибки своих молдавских коллег. Как и депутаты парламента Молдовы образца 1991–1992 гг. члены Верховной Рады с наслаждением и прямо таки сладострастно, стали принимать дискриминационные законы, которые никоим образом не учитывали состав населения и местные

особенности восточных и южных областей Украины. В Одессе, Николаеве, Херсоне, Харькове, Донецке и Луганские начались массовые акции протеста. А 28 февраля – операция по установлению контроля России над Крымом. «Вежливые люди» заняли ключевые объекты в Севастополе и других городах полуострова, блокировали украинские воинские части.

Вскоре начался вооружённый конфликт на Донбассе. Он был скоротечным: после ряда крупных военных неудач – окружения частей Вооружённых сил Украины (ВСУ) под Иловайском, Дебальцево и других регионах – были заключены Минские соглашения.

И здесь в четвёртый раз была упущена возможность избежать большой войны. Администрация Петра Порошенко, а затем и Владимира Зеленского не смогла и не захотела выполнить эти соглашения (6).

Таким образом, политики двух государств не использовали все возможности, которые давала история для того, чтобы избежать войны.

Причины войны

1 Ошибки и злоупотребления власти периода правления В. Януковича, его нерешительное поведение в период «майдана».

2. Радикальные действия оппозиции, которая не приняло Соглашение, подписанное с В. Януковичем, и совершила государственный переворот.

3. Деструктивное вмешательство внешних сил – США, ЕС и России. Факт обмана лидерами США и Германии президента России В. Путина.

4. Неспособность киевских политиков к диалогу и компромиссу с регионами.

5. Нежелание регионов, в которых большинство населения составляли этнические русские, далее терпеть власть Киева.

Стратегическая причина: слабость украинской государственности, незрелость политической элиты Украины, которая не сумела воспользоваться всеми преимуществами, полученными в 1991 году.

После распада СССР у Украины был второй после России экономический потенциал. Украина могла стать самостоятельной и серьёзной экономической, и политической силой в Европе. Но вместо субъекта политики, она стала объектом. Все ценное было разграблено олигархами, которые несут главную ответственность за нынешнее положение Украины.

Этих «героев» нужно назвать поименно: Игорь Коломойский, Ринат Ахметов, Пётр Порошенко, Виктор Янукович, Виктор Пинчук, Александр Герега, Дмитрий Фирташ, Сергей Тигипко.

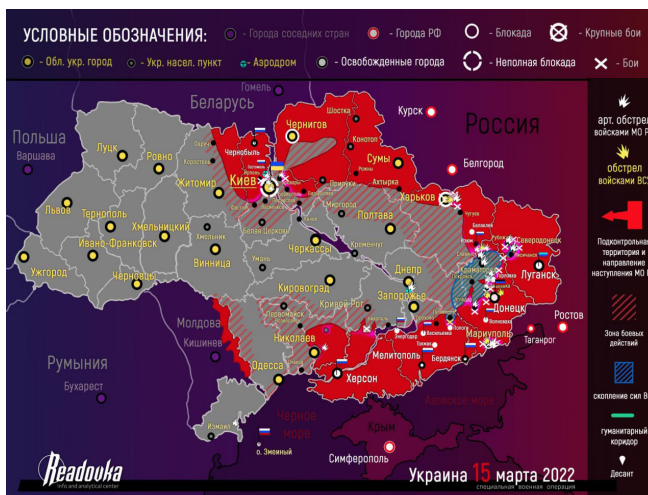
II. Война

Россия (РФ) рассматривает конфликт на Украине, как экзистенциальную (на всех уровнях) борьбу русской цивилизации и западной цивилизации. Руководство РФ считает, что в 1991 году с распадом Советского Союза произошла геополитическая катастрофа. Она могла быть компенсирована успешным сотрудничеством России и Запада. В Кремле полагают, что именно такого курса Россия придерживалась примерно до 2005 года. Однако этот курс не был оценен ни в Брюсселе, ни в Вашингтоне.

В результате геополитического отступления Москвы: отказа от своих позиций в третьем мире, отказа от Восточного Блока и Варшавского договора, роспуска Советского Союза – Россия оказалась перед фактом появления войск блока НАТО на Украине, в 200–500 километрах от внутренних областей и городов России – Курск, Брянск, Калуга, Рязань, Белгород, Москва. Обещания канцлера Германии Гельмута Коля, Ганса-Дитриха Геншера других западных лидеров не продвигать НАТО на Восток, были забыты (7).

В свою очередь Киев и западные страны считают, что Россия стремится возродить империю, на новом уровне восстановить СССР, и, заодно, не допустить продвижение Украины в Европу.

В феврале-марте очень многие были уверены, что российское командование ставит перед собой решительные цели и планируют, как минимум занять всю правобережную Украину и всё побережье Черного моря, включая Херсон, Николаев, Одессу (8).

На первых порах казалось, что всё будет именно так. Русские десантники захватили военный аэродром «Антонов» в городе Гостомель, который расположен в 25 километрах от Киева и подготовили его для приема тяжелых транспортных самолетов. С юга, востока и севера войска продвинулись на сотни километров вглубь территории Украины. Президент Украины В. Зеленский

покинул Киев и скрывался сначала в Польше, затем в одном из бункеров на западной Украине. Посольства США и стран западной Европы покинули свои здания и выехали во Львов.

Мало у кого были сомнения, что продвижение будет стремительным и основная военная операция завершиться летом выходом Вооружённых Сил (ВС) РФ к границе Молдавии/Приднестровья (9).

Однако, начиная примерно с мая в ходе проведения военной операции на Украине стали возникать некие странности, которые заключались в том, что натиск ВС РФ резко снизился, прекратились ракетные обстрелы военных целей и объектов инфраструктуры, русские войска стали попросту топтаться на месте, не проявляя особой активности. Это поведение сильно взволновало общественность в России, все задавались вопросом: что происходит, чем вызвана эта пассивность?

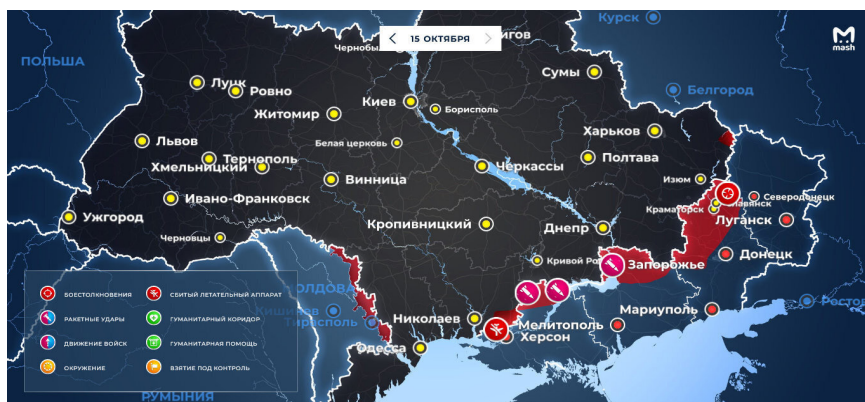
Необходимо отметить, что ясного ответа нет до сих пор. Есть только предположения:

1. Россия рассчитывала на компромисс в ходе переговоров, которые велись между представителями двух стран с марта.

2. На высшее руководство России оказывали влияние олигархи, в частности Роман Абрамович, которые обещали В. Путину решение украинского кризиса с учетом требований Москвы: Украина без НАТО, нейтральный статус, разоружение националистических батальонов и другие.

Пока руководство России проявляло непонятную пассивность, Украина мобилизовала свои силы. Начала поступать масштабная помощь со стороны Запада (10)

В августе – сентября ВСУ сумели провести успешную наступательную операцию в Харьковской области и освободить часть занятых территорий. После подрыва Крымского моста Россия ракетными ударами стала систематически выводить из строя украинскую инфраструктуру – электростанции, трансформаторы, железнодорожные узлы. В первой половине ноября ожидается битва за Херсон, которая в значительной степени определит военную обстановку и расклад сил на весну будущего года.

III. Варианты развития кризиса

Сразу необходимо опровергнуть предположение (весьма популярное в западных СМИ), что в России может быть совершён антипутинский переворот. Это невозможно. Население России в массе своей поддерживает В. Путина. Никто не хочет возвращения в 90-е годы времен Б. Ельцина. Часть представителей прозападной оппозиции, которые, собственно говоря, и должны была организовать массовые акции протеста бежали из страны. Хотя многие либералы с 90-х годов ещё сидят в экономическом блоке правительства.

В. Путин подвергается постоянной критике со стороны патриотического лагеря за то, что не проводит «чистку» элит и дал возможность выехать из России таким знаковым для либералов фигурам, как автор приватизации (в 90-х годах) Анатолий Чубайс и бывшему министру финансов РФ Алексею Кудрину.

Если и возможны какие-то решительные изменения в России, то это будет не переворот, а поворот к более решительным действиям на фронте под давлением военных, которые сегодня в руководстве страны приобрели серьёзное влияние.

Особенность этой войны – ожесточенные и масштабные боевые действия. Таких сражений не было в Европе с периода Второй мировой войны. Бои характеризуются решительностью и прямым контактом противоборствующих сторон. В ходе боевых действий в условиях городской застройки и на открытой местности противники сближаются порой до расстояния броска ручной гранаты. Русско-украинская война радикально отличается от войны в Ираке, Ливии, Сирии.

В России нередко данный конфликт называют гражданской войной. Для этого утверждения есть определенные основания. Особенно если учесть, что на Украине (до войны) постоянно проживали около 8–10 млн. русских. В свою очередь в России – около 2 млн. украинцев. Число смешанных браков точно неизвестно, но конечно же речь можно вести о миллионах семей. В Советском Союзе смешанные браки были обычным явлением.

В настоящее время Россия переводит экономику на военные рельсы, мобилизует Военно-Промышленный Комплекс, использует новые виды современного оружия, в том числе гиперзвуковые ракеты, против которых у блока НАТО нет средств защиты. На стороне России полностью или частично такие державы, как Китай, Индия, Иран, и значительное число стран третьего мира, которые устали от однополярного мира.

На стороне Украины – США, Великобритания, страны ЕС. Украинские военнослужащие и население проявляют мужество. Но далеко не все, если учесть число беженцев, которые выехали на Украину и в Россию. По данным ООН на начало октября в странах Европы находится около 7,6 млн. переселенцев из Украины, в России – около 2 млн. (11). Среди этой массы как минимум 2–3 млн. это военнообязанные, которые уклоняются от мобилизации и не желают проливать свою кровь за «идеалы майдана».

Еще один важный момент, на который необходимо обратить внимание – это возможность использования тактического ядерного оружия. Об этом мировые СМИ внезапно стали говорить в сентябре – октябре с.г. Считаю, что это крайне маловероятно. Несмотря на то, что идёт полноценная война, имеет место проявление ожесточения с обеих сторон, тем не менее, большинство населения России воспринимает Украину, как братскую страну, с которой в будущем нормальные, близкие отношения будут восстановлены. Никто в России не примет факт использования против Украины какого-либо варианта оружия массового поражения. В руководстве России это очень хорошо понимают. В то же время возможна провокация с так называемой «грязной атомной бомбой» (12).

1. Россия терпит поражение. Украина с помощью НАТО одерживает победу.

В этом случае по престижу В. Путина и всех остальных членов руководства России будет нанесён непоправимый удар. В. Путин, С. Шойгу, С. Лавров и другие будут вынуждены уйти в отставку. При помощи НАТО Украина восстановит контроль над территорией Донбасса, будут ликвидированы Донецкая и Луганская народные республики. За Крым ослабленная поражением Россия будет продолжать борьбу и здесь многое будет зависть от того, кто придёт на смену нынешнему руководству. Если это будут либералы образца 90-х годов, наподобие Алексея Навального и Ко, Россия сдаст все позиции и более чем вероятно встанет вопрос о её территориальной целостности в границах 1991–2014 гг. О каком-либо «возрождении» можно будет забыть на неопределённое время.

2. Россия одерживает победу над Украиной и блоком НАТО

При таком варианте Москва закрепит территориальные приобретения на Украине, которые будут больше, чем нынешние – за счет других южных областей. Украина остаётся усеченной – в границах XVI–XVII века – правобережье Днестра, без выхода к Чёрному морю. При этом – она будет на содержании ЕС.

Влияние США и Великобритании на мировые дела продолжит снижаться. Европейский Союз вступит в период распада из-за экономических трудностей и политических противоречий.

Окончательно утвердится многополярный мир. Будет сформирован новый мировой порядок, который продиктуют Россия, Китай, Индия при участии США и ЕС.

3. Замораживание конфликта

Линия фронта стабилизируется примерно на тех позициях, которые Россия и Украина занимают сейчас, с возможными территориальными приобретениями в результате зимних и весенних (2023 г.) боев: ВСУ может занять Херсон, либо, наоборот, Россия займет Николаев – Одессу и выйдет на границу с Молдовой /Приднестровьем.

После этого стороны начнут переговоры, которые будут продолжительными и не очень успешными в силу полного несовпадения целей и интересов Киева и Москвы, а также влияния Запада на руководство Украины. В этом случае, возобновление военных действий будет весьма вероятно в силу желания обеих сторон добиться окончательного успеха. При этом замораживание конфликта объективно выгодно Киеву, так как это позволит заявить о «победе» и получить передышку для пополнения запасов и перевооружения армии при помощи Запада.

Для Москвы замораживание конфликта несёт определённые риски. Компенсировать эти риски она может только занятием Николаевской и Одесской областей, что позволит руководству России заявить о своей «победе».

При любом варианте российско-украинская война – это самый серьёзный кризис после Второй мировой войны с угрозой перерастания конфликта в ядерное противостояние, по итогам которого победителей не будет. Очень похоже на то, что многие политики молодого поколения этого просто не понимают.

От всех, в том числе и от малых государств, требуется проявление мудрости и терпения, чтобы минимизировать негативные последствия для себя. Необходимо помнить, что любая война заканчивается миром. Примириться и Украина с Россией. Вполне вероятно через двадцать лет они будут вместе, как это было предыдущие три с лишним столетия.

В это сейчас невозможно поверить. Точно так же, как двадцать лет назад нельзя было поверить и представить, что дети тех русских и чеченцев, которые воевали друг с другом в 90-е годы, сегодня вместе, плечом к плечу сражаются на Украине.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Кошкина, С. (2015) Майдан. Нерассказанная история. Киев, с. 281–299.

Примечание: до сих пор так и не выяснено до конца, кто начал стрельбу на площади в те дни. Соня Кошкина, автор книги «Майдан» допускает, что это могли быть отчаявшиеся участники протеста (смотри там же).

В итальянском документальном фильме «Украина: скрытые истины» утверждается, что расстрел совершили снайперы из Грузии

<https://www.youtube.com/watch?v=pMUcrtBGX5w>

Смотри также: «Комсомольская правда», 21 ноября 2017 г.

<https://www.kp.ru/daily/26759/3790788/?ysclid=I9zullvgpv696356965>

Документ дня: Соглашение, которое потрясло мир. Виктор Янукович: Меня и весь украинский народ цинично обманули. 21 февраля 2015 г.

<https://lenta.ru/articles/2015/02/21/21feb2014/?ysclid=I9zuv0g9gt116187098>

Обама обманул? Путин рассказал о договоренностях с США. Путин напомнил о невыполненных Обамой договоренностях по Украине». 10 июля 2019 г.

https://www.gazeta.ru/politics/2019/07/10_a_12489475.shtml?ysclid=I9vkb2bg4947897064

Верховная рада Украины лишила русский язык статуса регионального. 28 февраля, 2014. <https://www.rbc.ru/politics/23/02/2014/5704180e9a794761c0ce700c?ysclid=I9zv1hi4uj850483972>

Why Ukraine's new language law will have long-term consequences. 28 may, 2019.

<https://www.opendemocracy.net/en/odr/ukraine-language-law-en/?ysclid=I9zv4zn3vs960308333>

Тодуа, З. (2013) «Битва за Молдову. Государственники и унионисты на рубеже XX–XIX веков». Кишинёв, с. 30–88.

Інтерв'ю Президента України європейському виданню Politico Europe.

Повна версія інтерв'ю Президента України Володимира Зеленського виданню Politico Europe. Розмова відбулася 3 жовтня 2020 року.

<https://www.president.gov.ua/news/intervyu-prezidenta-ukrayini-yeuropejskomu-vidannyu-politico-64289>

Документ 1991 года показывает: Путин прав, НАТО обманула Москву, обещав „нерасширение“. 19 февраля 2022.

<https://inosmi.ru/20220219/nato-253105281.html?ysclid=la02js3bze953365139>

В Минобороны утверждают, что Россия попытается захватить все Черноморское побережье Украины, вплоть до Приднестровья.

<https://bessarabiainform.com/2022/06/v-minoborony-ozhidayut-cto-rf-popytaet-sya-zahvatit-vse-chernomorskoe-poberezhe-ukrainy-vplot-do-pridnestrovyia/>

Zurab Todua: Operațiunea militară a Rusiei în Ucraina și perspectivele soluționării conflictului transnistrean în noile realități

Publicat în data de 04/04/2022

<https://lact.ro/zurab-todua-operatiunea-militara-a-rusiei-in-ucraina-si-perspectivele-solutionarii-conflictului-transnistrean-in-noile-realitati/>

Деньгами и оружием: кто и как помогает Украине. Общие затраты запада на поддержку Киева превысили 90 млрд. долларов. Газета «Известия», 12 октября 2022.

<https://iz.ru/1408947/mariia-shaipova/dengami-i-oruzhiem-kto-i-kak-pomogaet-ukraine?ysclid=la031ckcxx789391656>

В ООН отчитались о количестве украинских беженцев в Европе. 5 октября,
2022

https://lenta.ru/news/2022/10/05/un_/?ysclid=19zrfp76ne774480068

Russian claims of Ukrainian 'dirty bomb' are false, West says. What to know.

The Washington Post, October 25, 2022

[washingtonpost.com/world/2022/10/25/russia-ukraine-dirty-bomb-claim/](https://www.washingtonpost.com/world/2022/10/25/russia-ukraine-dirty-bomb-claim/)

ЕКСТРЕМИЗЪМ – СЪЩНОСТ И ПОНЯТИЕ

Тихомир Солаков

EXTREMISM – NATURE AND CONCEPT

Tihomir Solakov

Abstract: Extremism nowadays is an expression of extreme views and attitudes, with social masses calling for violent action against the existing political, religious or social order. The topic of extremism is a socio-political problem expressed in the racial, social, national and linguistic affiliation of a person or group. This trend poses a significant threat and danger to society and the state, as it undermines the interests and security of a population that can freely choose religion, language, etc. The purpose of this report is to examine the nature of extremism.

Keywords: extremism; society; violence; extreme views and measures.

Екстремизмът като социално явление има дълбоки корени и дълга история. Той се изучава в рамките на различни науки: политология, философия, социология, история, наказателното право, криминология, административно право и даже в педагогиката. В рамките на наказателноправните науки необходимостта от установяване на етимологията на понятието „екстремизъм“ се обяснява с относително скорошното въвеждане в законодателство на такива термини като „престъпления с екстремистка насоченост“, „екстремистка дейност“, „екстремистки материали“, „екстремистка общност“ и „екстремистка организация“¹. Този термин е намерил своето приложение и е влязъл в обръщение в българското общество, но най-вече в дейността на службите за сигурност и обществен ред на Република България. С него се обозначава „екстремист“, „активно противодействие на екстремистката дейност“, „целенасочена и активна борба с екстремизма“ и др.

Традиционно в научната литература трактовката на понятието „екстремизъм“ (от лат. *extremus* – крайност) се обвързва с привърженик на крайни възгледи и радикални мерки².

Изследователите на екстремизма дават различни периоди за възникването на този феномен. Например: Меди Магомедовна Сериева³ смята, че

1 Бидова, Б. (2013) Психолого-политическое понимание экстремизма, Молодой ученый. – 2013. – № 1 (48), <https://moluch.ru/archive/48/6069/>.

2 Зеленов, Ю. (2014) Теория и практика педагогической профилактики экстремистских проявлений в молодежной системе непрерывного профессионального образования, Екатеринбург, с. 24, https://ds.rsvpu.ru/sites/default/files/rukopis_zelenov_yu.n.pdf.

³ Сериева, М. К вопросу о понятии экстремизма, журнал – Евразийский научный журнал, <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-ponyatii-ekstremizma>.

историята на понятието „екстремизъм“ започва от античността. Терминът е с латински корен и произхожда от „extremitas“, т.е. „крайност“ и съответно „extremus“ – „крайно“. Друг учен – Бела Бидова смята, че латинските термини „extremitas“ и „extremus“ се употребяват от древността, за да опишат най-отдалечената позиция от всяка точка на измерване или изходен пункт. Тя дава пример с термина „extremitas mundi“, който означава „границата на света“. Възможно е също латинският термин „ex-tremus“ да произлиза от гръцкия корен „trema“ („отвор“, „просека“). В този случай производният термин „extremus“ може да се разбира като напуснал границите на укрепването на политиката (гръцки „polis“), за да се откаже от вътрешни задължения по отношение на приетите в нея ценности и повече да не бъде съпричастен към него⁴.

От историческа гледна точка, понятието „екстремизъм“ навлиза в езика на различните държави след средата на 19-век. Това се подкрепя от факта, че за първи път този термин е започнал да се употребява в обществено-политическите периодични издания във Великобритания. В САЩ това понятие активното започва да се използва в идеологическата борба с противника в периода на Гражданската война (1861–1865) от страна на двете воюващи страни. Във Франция думата „екстремизъм“ влиза в употреба по време на Първата световна война (1914–1918 г.)⁵.

В действителност, самото определение „екстремизъм“ няма дълга история и се разглежда от авторите като явление, което се развива предимно в сферата на политиката, характеризиращо се с придържане към крайни възгледи и мерки. Това се дължи на факта, че в началото на XX век представителите на партията „Индийски национален конгрес“, бореща се за независимостта на Индия, бяха обявени за „екстремисти“⁶.

В речниците екстремизмът се тълкува като ангажираност с крайни възгледи и мерки. В правната литература екстремизмът се дефинира по различни начини. Според А. Г. Хлебушкин, екстремизмът е незаконна дейност, чието осъществяване причинява или може да причини значителна вреда на основите на конституционната система или на конституционните основи на международните отношения, като в тази концепция той не отразява субективната същност на екстремизма. Други двама учени, Ю. И. Авдеев и А. Я. Гусков дават следната дефиниция за екстремизма, според която: „... Екстремизмът е антиобществено социално-политическо явление, което е социално и психоло-

⁴ Бидова, Б. (2013) Психолого-политическое понимание экстремизма, Молодой ученый. – 2013. – № 1 (48), <https://moluch.ru/archive/48/6069/>.

⁵ Зеленов, Ю. (2014) Теория и практика педагогической профилактики экстремистских проявлений в молодежной системе непрерывного профессионального образования, Екатеринбург, с. 24, https://ds.rsvpu.ru/sites/default/files/rukopis_zelenov_yu.n.pdf.

⁶ https://bstudy.net/660223/pravo/kontseptualnye_osobennosti_protivodeystviya_prestupleniyam_ekstremistskoy_napravlenosti.

гически обусловено и идеологически мотивира използването на крайни форми и методи в обществено-политическите отношения“⁷.

Изхождайки от казаното до момента разпространението и употребата на термина „екстремизъм“ в държавите по света обикновено се свързва с неравномерното нарастване на демократичното самосъзнание. Това понятие получава широко разпространение преди всичко там, където процесът на установяване на демократична конституционна държава се намира в относително напреднал етап. Тук е мястото да се посочи, че в началото на ХХ-век., обикновено с понятието „екстремизъм“ са били свързвани „леви“ и „десни“ враждебни за държавата политически сили⁸. В подкрепа това се явява фактът, че френският юрист М. Лероа в началото на ХХ в. извежда доктринална дефиниция в научните среди по отношение на понятието „екстремизъм“. Той разглежда „екстремизма“ от гледна точка на политологията. Според него на най-важните характеристики на екстремизма като политическа теория и практика са свързани с отхвърлянето на съществуващия политически ред и поставяне на политически цели за радикална промяна на този ред⁹.

В днешно време под „екстремизъм“ се разбира придържането на човек или група от хора към крайни идеи и методи, които публично се обявяват, призовавайки индивида и обществото да ги прилагат. Тези възгледи и методи се смятат за крайни и прекомерни, тъй като отиват далеч отвъд границите и са поразително пресилени правила и норми на образец за висок обществен морал, законова нормативна база и държава. Типичен пример за това е ако един човек вътрешно е убеден в някакви идеи (политически или религиозни), самият той започва активно да пропагандира пред другите в обществото постигане на нейната реализация, включително чрез използването на такива радикални мерки като насилие и убийство. В този случай може да се направи извод, че този човек е екстремист практикуващ екстремизъм. По своята същност екстремизмът е политическа или религиозна философия, която в голяма степен е много далеч от най-широко разпространената в държавата мисъл, към която се придържа мнозинството в обществото. Това е така, тъй като политиката на обикновения човек в обществото в много голяма степен се различава от екстремизма. В резултат на това се получава така, че бъдещият анархист често пъти е смятан за екстремист и се свързва с екстремизма. Тук е мястото да се посочи, че в отделни случаи екстремизмът може да се счита за „принудителна“ и единствена мярка. Това е така, тъй като тези отделни случаи, са свързани със създадената организация и съпротива срещу въведения в дадената държава то-

⁷ <https://optolov.ru/bg/calculation-of-materials/znachenie-ekstremistskogo-myshleniya-dlya-vovlecheniya-sibirskii-federalnyi.html>.

⁸ **Бидова, Б.** (2013) Психолого-политическое понимание экстремизма, Молодой ученый. – 2013. – № 1 (48), <https://moluch.ru/archive/48/6069/>.

⁹ **Зеленов, Ю.** (2014) Теория и практика педагогической профилактики экстремистских проявлений в молодежной системе непрерывного профессионального образования, Екатеринбург, с. 24, https://ds.rsvpu.ru/sites/default/files/rukopis_zelenov_yu.n.pdf.

талитарен политически режим, с последващо потискане от страна на властите на опозицията, с последващо преследване на инакомислещите и противодействие на външна намеса във вътрешните дела на държавата. В резултат, подтиквани от революционния дух на промяната отделни лица или цели организации с криминална дейност прилагат екстремистки методи на действие за освобождение от подтисничеството и довеждане на демокрацията в обществото.

Понятието „екстремизъм“ е с фиксирана дефиниция в юридическа и правна литература и документи. Парламентарната Асамблея на Съвета на Европа през 2003 г. приема правно определение на понятието „екстремизъм“ според което „екстремизмът е форма на политическа дейност, която изрично или едва доловимо отрича принципите на парламентарната демокрация и се основава на идеологията и практиката на нетолерантност, отчуждение, ксенофобия, антисемитизъм и ултранационализъм“¹⁰. „Шанхайската конвенция за борба с тероризма, сепаратизма и екстремизма“ от 15 юни 2001 г. дава следното определение на понятието екстремизъм (клауза 3, част 1, член 1): „Екстремизъм – всяко действие, насочено към насилствено завземане на властта или насилствено задържане на властта, както и към насилствена промяна на конституционния ред на държавата, както и насилствено посегателство върху обществената сигурност, включително организиране на незаконни въоръжени формирования за посочените по-горе цели или участие в тях и преследвани по наказателно производство в съответствие с националното законодателство на страните“¹¹.

В член 1 от Федералния закон № 114-ФЗ „За противодействието на екстремистката дейност“¹², руският законотворец извежда правната дефиниция на това кои действия се считат за екстремистки. Съгласно последната редакция от 14.07.2022 екстремистката дейност (екстремизъм) включва:

– насилствена промяна в основите на конституционния строй и (или) нарушаване на териториалната цялост на Руската федерация насилствена про-

¹⁰ Съвет на Европа, Парламентарна асамблея, Резолюция 1344 (2003). За заплахата за демокрацията от екстремистките партии и движения в Европа, [https://www.coe.int/T/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2003\]/\[Sept_2003\]/Res%201344%20Rus.asp](https://www.coe.int/T/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2003]/[Sept_2003]/Res%201344%20Rus.asp).

¹¹ Шанхайската конвенция за борба с тероризма, сепаратизма и екстремизма (Изменена с Протокола от 5 септември 2003 г.), https://base.spinform.ru/show_doc.fwx/show_doc.fwx?rgn=3865.

¹² Федеральный Закон „О противодействии экстремистской деятельности“, Принят Государственной Думой: 27 июня 2002 года, Одобрен Советом Федерации: 10 июля 2002 года (В редакции федеральных законов от 27.07.2006 № 148-ФЗ, от 27.07.2006 № 153-ФЗ, от 10.05.2007 № 71-ФЗ, от 24.07.2007 № 211-ФЗ, от 29.04.2008 № 54-ФЗ, от 25.12.2012 № 255-ФЗ, от 02.07.2013 № 185-ФЗ, от 28.06.2014 № 179-ФЗ, от 21.07.2014 № 236-ФЗ, от 31.12.2014 № 505-ФЗ, от 08.03.2015 № 23-ФЗ, от 23.11.2015 № 314-ФЗ, от 28.11.2018 № 451-ФЗ, от 02.12.2019 № 421-ФЗ, от 31.07.2020 № 299-ФЗ, от 15.10.2020 № 337-ФЗ, от 08.12.2020 № 429-ФЗ, от 01.07.2021 № 280-ФЗ, от 14.07.2022 № 303-ФЗ), <http://www.kremlin.ru/acts/bank/18939>.

мяна в основите на конституционния ред и нарушаване на целостта на Руската федерация;

- публично оправдание на тероризма и други терористични дейности;
- разпалване на социална, расова, национална или религиозна омраза;
- пропаганда на изключителността, превъзходството или малоценността на дадено лице въз основа на неговата социална, расова, национална, религиозна или езикова принадлежност или отношение към религията;
- нарушаване на правата, свободите и законните интереси на човек и гражданин в зависимост от неговата социална, расова, национална, религиозна или езикова принадлежност или отношение към религията;
- възпрепятстване на гражданите да упражняват своите изборителни права и правото на участие в референдум или нарушаване на тайната на гласуването, съчетано с насилие или заплаха от използването му;
- възпрепятстване на законната дейност на държавни органи, органи на местно самоуправление, изборителни комисии, обществени и религиозни обединения или други организации, съчетано с насилие или заплаха от използването му;
- използване на нацистки атрибути или символики, пропаганда, или принадлежности или символи, сходни до объркване с нацистки атрибути или символики за екстремистки организации;
- публични призови към осъществяване на указани деяния или масово разпространение на явни екстремистки материали, както и тяхното производство или съхранение с цел масово разпространение;
- публично съзнателно повдигане на лъжливо обвинение на лице, заемащо държавна длъжност в Руската федерация или публична длъжност на субект на Руската федерация, че е извършил от него при изпълнение на служебните си задължения деянията, посочени в този член и които са престъпление;
- организиране и подготовка на горепосочените деяния, както и подстрекане към тяхното изпълнение;
- финансиране на горепосочените деяния или друго съдействие при тяхното организиране, подготовка и осъществяване, включително чрез предоставяне на учебна, печатна и материално-техническа база, телефонни и други видове комуникация или предоставяне на информационни услуги.

В Европа отделни държави правят опит да изведат определение за екстремизъм. Типичен пример за това е фактът, че през 2015 г. Правителството на Великобритания публикува проект на Стратегия за противодействие на екстремизма, където е определено, че екстремизмът това е пасивно или активно противопоставяне на основните ценности на държавата. В друга европейска държава – Франция, определение за „екстремизъм“ на законодателно ниво липсва, но в същото време в държавата действат много закони свързани с неговото проявление¹³.

¹³ Рузавина, А. Определение екстремизма в современном научном дискурсе, журнал Иркутского Государственного университета, 20.09.2020, <https://izvestiapolit.isu.ru/en/>

В България понятията „екстремизъм“, „политическо насилие“ и „религиозно насилие“ не са залегнали стабилно в политическата или законодателна рамка, въпреки че последните две деяния са инкриминирани. Наказателният кодекс съдържа разпоредби, които могат да се прилагат за наказателно преследване за престъпления против републиката, престъпления против равенството на гражданите и престъпления против изповеданията. Понятието екстремизъм, макар да не е конкретно дефинирано, се споменава в документи, свързани със сигурността или социалните политики, както и в дебатите в парламента. Типичен пример за последното е, че в въпреки, че екстремизъм не е дефиниран конкретно в законите и правилниците на службите за сигурност те осъществяват политики и провеждат оперативна дейност¹⁴ като планират целенасочени мероприятия и способности за противодействие на възникващи, развиващи се и протичащи в същото време екстремистки процеси на територията на страната.

През 2015 г. Министерския съвет на Република България с Решение № 1039/30. 12. 2015 г. приема „Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма“ (2015–2020), като определя екстремизма за насилствен и извежда дефиниция. В същата е посочено, че „Насилственият екстремизъм е явление, при което отделни личности или групи подкрепят или извършват идеологически мотивирано насилие, за да постигнат своите идеологически цели“¹⁵.

По своята същност екстремизмът е идеология, насочена към насилствено налагане на принципи на насилие и нетърпимост към мнения, различни от продиктуваните в тази идеология, като по този начин екстремистите оправдавват потискането на идеологията на техните опоненти. Тази идеология на нетърпимост към другите дава възможност на последователите на екстремизма да оправдавват своите насилствени действия, като приемат, че инакомислещите граждани са техен враг. В резултат, игнорирайки правните законодателни основи в държавата, те единствено приемат и признават прокламираната от тях идеологическа истина. От това следва, че екстремизмът се явява риск, заплаха и опасност за държавата и обществото, тъй като това е осъществявана противозаконна дейност на деструктивно настроени хора, които са обединени около една реформаторска идея, за постигането на която са привлечени в екстремистки групи, движения, организации или партии. За постигане на своите цели, свързани с разпространението на прокламираната от тях деструктивна идеология, екстремистите използват съвременни методи и способности, като се

article/file?id=1855.

¹⁴ Джекова, Р., Манчева, М., Дойчинова, М., Дерелиева, Л., Безлов, Т., Карайотова, М., Томов Я., Марков, Д., Илчева, М. (2016) Радикализация в България: заплахи и тенденции“, Център за изследване на демокрацията, https://wp.flgr.bg/wp-content/uploads/2016/05/Радикализация_в_България_заплахи_и_тенденции.pdf.

¹⁵ Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма, <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979>.

възползват от неограничените възможности на нововъведенията в технологии за да осъществяват пропагандиране:

– на омраза, ненавист и раздор към инакомислещи етнически, религиозни и политически групи;

– за прилагане на насилствени противоправни действия спрямо лице/а или група/и инакомислещи въз основа на тяхната национална, етническа, расова, политическа, идеологическа или религиозна принадлежност.

По този начин екстремистите отправят открити заплахи към обществото и държавата, че чрез мотивирано насилие ще осъществят комплексно реформиране на религиозната, духовната, политическа, икономическа и социална сфера на обществото. Тези заплахи се изразяват под различни форми. Първоначално проявлението на заплахите започва с прояви не надхвърлящи конституционните рамки в държавата, които на по-късен етап завършват с такива остри и обществено опасни форми на прояви като провокация на безредици, гражданско неподчинение, бунтовнически действия и терористични актове. В резултат, екстремистката дейност, в която и да е сфера на социалния живот на обществото и държавата се явява противоконституционна дейност, тъй като на практика това е отклонение от правните норми. По този начин екстремизмът създава заплахата за сигурността на личността, обществото и държавата, където не рядко екстремистките проявления започват да се появяват в дейността на националисти, сепаратисти, политически или религиозни организации.

От казаното до момента може да се изведе, че екстремизмът това е идеология, обвързана с проповядване на крайни възгледи, позиции и мерки от отделни лица, групи, организации и партии, които радикално отричат правните норми и правилата, съществуващи в обществото и държавата, посредством извършване от тяхна страна на комплексни прояви на насилие, изразявайки по този начин своята сложна и нееднородна форма на ненавист и вражда към околните.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Бидова, Б. (2013) Психолого-политическое понимание экстремизма, Молодой ученый. – 2013. – № 1 (48), <https://moluch.ru/archive/48/6069/>.

Джекова, Р., Манчева, М., Дойчинова, М., Дерелиева, Л., Безлов, Т., Карайотова, М., Томов Я., Марков, Д., Илчева, М. (2016) Радикализация в България: заплахи и тенденции, Център за изследване на демокрацията, https://wp.flgr.bg/wp-content/uploads/2016/05/Радикализация_в_България_заплахи_и_тенденции.pdf.

Зеленов, Ю. (2014) Теория и практика педагогической профилактики экстремистских проявлений в молодежной системе непрерывного профессионального образования, Екатеринбург, с. 24, https://ds.rsvpu.ru/sites/default/files/rukopis_zelenov_yu.n.pdf.

Рузавина, А. Определение экстремизма в современном научном дискурсе, журнал Иркутского Государственного университета, 20.09.2020, <https://izvestiapolit.isu.ru/en/article/file?id=1855>.

Сериева, М. К вопросу о понятии экстремизма, журнал – Евразийский научный журнал, <https://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-ponyatii-ekstremizma>.

Съвет на Европа, Парламентарна асамблея, Резолюция 1344 (2003). За заплахата за демокрацията от екстремистките партии и движения в Европа, [https://www.coe.int/T/r/parliamentary_assembly/\[russian_documents\]/\[2003\]/\[Sept_2003\]/Res%201344%20Rus.aspx](https://www.coe.int/T/r/parliamentary_assembly/[russian_documents]/[2003]/[Sept_2003]/Res%201344%20Rus.aspx).

Стратегия за противодействие на радикализацията и тероризма, <https://www.strategy.bg/StrategicDocuments/View.aspx?lang=bg-BG&Id=979>.

Федеральный Закон „О противодействии экстремистской деятельности“, Принят Государственной Думой: 27 июня 2002 года, Одобрен Советом Федерации: 10 июля 2002 года (В редакции федеральных законов от 27.07.2006 № 148-ФЗ, от 27.07.2006 № 153-ФЗ, от 10.05.2007 № 71-ФЗ, от 24.07.2007 № 211-ФЗ, от 29.04.2008 № 54-ФЗ, от 25.12.2012 № 255-ФЗ, от 02.07.2013 № 185-ФЗ, от 28.06.2014 № 179-ФЗ, от 21.07.2014 № 236-ФЗ, от 31.12.2014 № 505-ФЗ, от 08.03.2015 № 23-ФЗ, от 23.11.2015 № 314-ФЗ, от 28.11.2018 № 451-ФЗ, от 02.12.2019 № 421-ФЗ, от 31.07.2020 № 299-ФЗ, от 15.10.2020 № 337-ФЗ, от 08.12.2020 № 429-ФЗ, от 01.07.2021 № 280-ФЗ, от 14.07.2022 № 303-ФЗ), <http://www.kremlin.ru/acts/bank/18939>.

Шанхайската конвенция за борба с тероризма, сепаратизма и екстремизма (Изменена с Протокола от 5 септември 2003г.), https://base.spinform.ru/show_doc.fwx/show_doc.fwx?rgn=3865.

https://bstudy.net/660223/pravo/kontseptualnye_osobennosti_protivodeystviya_prestupleniyam_ekstremistskoy_napravlenosti.

<https://optolov.ru/bg/calculation-of-materials/znachenie-ekstremistskogo-myshleniya-dlya-vovlecheniya-sibirskii-federalnyi.html>.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ИЗБОРИ
И ПОЛИТИЧЕСКА НЕСТАБИЛНОСТ
В РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЯ (1990–2002 г.)

Ивайло Джилянoв

PARLIAMENTARY ELECTIONS
AND POLITICAL INSTABILITY
IN THE REPUBLIC OF MACEDONIA (1990–2002)

Ivaylo Dzhilyanov

Abstract: The article examines the nature of the political system of the Republic of Macedonia – it presents the level of its democracy in a comparative historical perspective in the first decade of its independence. Attention is paid to some of the prerequisites for the emergence of crises. The main characteristics of the parliament electoral system, its realized effects and their impact on the political process and multi-party pluralism are outlined. The article clarifies the supremacy of the ethnic factor as fundamental to the stability of the political system and peace in Macedonia.

Keywords: Republic of Macedonia; elections; ethnic parties; political instability.

Разпадът на Югославия, настъпил като резултат от поредица политически сътресения и военни конфликти в периода 1990–1992 г., поставя сигурността в Югоизточна Европа пред сериозни изпитания. В политическо отношение събитията дават тласък за създаване на редица сепаратистки движения и за усилване на националистическата реторика в бившите републики, които завършват с образуването на няколко нови държави на политическата карта на Европа.

Една от тези държави е Р Македония. България първа в света признава новата държава с конституционното ѝ име¹, но съвременните политически проблеми на югозападната ни съседка рядко привличат вниманието на българските изследователи. Интересът към проблемите на политическия живот там е спорадичен и насочен предимно към темите, по които възникват спорове между двете държави.

Настоящият текст анализира основните черти на изборителната система в Р Македония при произвеждането на избори за парламент през първото десетилетие след обявяването на независимостта ѝ. В сравнителен исторически план се разглежда степента на нейната демократичност. Обърнато е внимание

¹ Димитров, А. (2011) Раждането на една държава: Република Македония между югославизма и национализма. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, с. 156.

на определени фактори, допринесли в най-голяма степен за поддържането на почти перманентна политическа криза в разглеждания период, който завършва с военния конфликт през 2001 г. Поставен е акцент върху етническите партии като един от елементите на вътрешната политика с ключово значение за запазване суверенитета и целостта на държавата.

Върховният закон на страната е Конституция, приета от Събранието на 17 ноември 1991 г.² Според нея, носител на законодателната власт и представителен орган на гражданите е Събранието на Р Македония, което е еднокамарен парламент, състоящ се от народни представители, чийто брой може да варира от 120 до 140 (чл. 62).

В разглеждания период четири пъти се произвеждат избори за Събрание. При всеки един от тях политическата система на Република Македония преживява нестабилност, която на моменти заплашва сигурността на целия регион. В някои случаи изборите не разрешават проблемите, а ги задълбочават.

Първите многопартийни избори се провеждат през 1990 г., когато страната е все още час от СФР Югославия. В тези избори взимат участие 18 политически партии, по-голямата част от тях – новосъздадени, една обществена организация и 43-ма независими кандидати.

Появата на толкова много политически субекти за кратък срок от време, тази т.нар. „плюралистична експлозия“³, показва силната сегрегация, в която се намира македонското общество. Разделенията са най-различни – етнически, конфесионални, езикови, териториални, социални, демографски и др. Провеждането на избори в подобни условия е предпоставка за възникване на кризи и Македония не прави изключение.

Още на тези предучредителни⁴ избори политическата система е изправена пред сериозни предизвикателства. Противно на логиката при използването на мажоритарна избирателна система, не се стига до бързо и лесно формиране на управляващо мнозинство. Общо единадесет партии и трима независими депутати влизат в Събранието. Опозиционната партия ВМРО-ДПМНЕ печели най-много депутати – 38, а управляващият Съюз на комунистите на Македония остава втори с 31 депутати. Албанските партии ПДП и НДП печелят общо 23 места в Събранието, а останалите мандати са разпределени между няколко по-малки партии⁵.

Този силно фрагментира парламент изостря и без това напрегнатите отношения между политиците, предизвикани около дебатите за бъдещето на Югославия и мястото на Македония в нея. Липсата на стабилно мнозинство и

² Устав на Република Македонија. // Службен весник на Република Македонија, XLVII, N 52, 22 ноември 1991, с. 805–815.

³ **Мојаноски, Ц.** (2000) Лепотис на македонската демократија. Скопие, Пакунг, с.14.

⁴ **Нолен, Д., М. Касапович** (1996) Избирателни системи в Източна Европа. София: Фондация „Фридрих Еберт“, с. 75.

⁵ **Избори’90:** Конечни резултати од изборите за пратеници во Собранието на Република Македонија. Скопие, Републичка изборна комисија, 1990, с. 7–15.

честите демонстративни междупартийни конфликти водят до забавеното формиране на първото некомунистическо правителство⁶.

При засилващата се ерозия на Югославия, липсата на стабилно правителство в Македония е заплаха не само за вътрешната сигурност на страната. Нестабилна в политическо отношение Македония много бързо би се превърнала в ябълка на раздора за целия регион, имайки предвид интересите и претенциите на всички нейни съседи.

Едва на 20 март 1991 г. – след близо четиримесечни преговори, се стига до съставянето на експертно правителство начело с професора по икономика Никола Ключев. Кабинетът е натоварен с нелеката задача да поведе Македония към плуралистично общество и пазарно стопанство в условията на задълбочаваща се криза в Югославия.

Последвалите събития както във федералната държава, така и в Македония, довеждат до референдума от 8 септември 1991 г., на който 95% от упражняващите активното си изборително право граждани подкрепят отделянето на републиката в самостоятелна държава. Македонските албанци бойкотират провеждането му⁷. На 17 ноември с.г. Събранието обявява независимостта на страната от Белград⁸. С приетата в същия ден Конституция държавата приема името Република Македония. Решение, което за повече от 20 г. се превръща в пречка пред страната за евро-атлантическата ѝ интеграция заради т. нар. спор за името с Гърция.

Липсата на демократични традиции в институциите и обществото, фактическите зависимости от доскорощния тоталитарен режим на управление и наследените от Югославия нерешени проблеми на етническите малцинства извеждат на преден план един неподозрян фактор на нестабилност пред политическата система на страната – етническите партии. Социалното деление по етнически признак продължава през цялото първо десетилетие от съществуването на Република Македония. Принадлежността към определен етнос се явява като своеобразен свръхдетерминант, формиращ политическите нагласи на изборителите, принизявайки всички останали фактори⁹. По тази причина през годините броят на етническите партии в страната непрекъснато се увеличава.

В изборите през 1990 г. те са три. На изборите през 1994 г. и 1998 г. са 6, а през 2002 г. те вече са 14. Наред с албанските, ромските, турските и сръбските партии, се появяват партии на власите, бошняците и египтяните. Създаването им не е признак за демокрация и плурализъм, а израз на невъзможността на

⁶ **Димитров, А.** Раждането на една държава, с. 116.

⁷ Пак там, с. 137.

⁸ **Чавдарова, М.** (2008) Политически системи и външна политика на балканските държави. София: Университетско издателство „Стопанство“, с. 268.

⁹ Политическите идентитети во Република Македонија. Скопие, Университет „Св. св. Кирил и Методий“, 2011, с. 85.

младата държава да интегрира гражданите си в единен социум, което поставя под въпрос нейното съществуване.

Чрез учредяването на етнически партии се сплотява дадената етническа общност и с това се цели повишаването на нейния политически статус. Но доколкото мнозинството от тези партии са базирани на етнически групи, които имат свои национални държави (две от които съседни на Р Македония – Сърбия и Албания), има риск от използването им като проводник на чужди интереси във вътрешната политика на страната. А когато от поведението на една или друга етническа партия зависи стабилността на македонската политическа система, това неизменно засяга и сигурността в целия регион.

Междуетническите отношения в Р Македония през разглеждания период са особено обтегнати по няколко причини – засилващите се национализми на територията на бивша Югославия, военните сблъсъци между народи и държави в региона, както и изселванията, предизвикани от тези военни конфликти. Към това трябва да прибавим и възприетата теза от албанците не само от Р Македония, но и на други места в бившата федерална държава за правото им на самоопределение, включително и правото им на отделяне¹⁰. Връхна точка на тези процеси е военният конфликт през 2001 г., причина за който са именно правата на албанците в Р Македония.

В първите парламентарни избори след обявяването на независимостта – тези от 1994 г. значително се увеличава броят на участниците в предизборната надпревара – 38 политически партии и 283 независими кандидати¹¹. Но по-голямата част от политическите субекти не разполагат с достатъчно ресурси (човешки, финансови, медийни) и не успяват да се превърнат в реални конкуренти за политическата власт.

Макар да се водят разговори за промяна на избирателната система¹², консенсус не е постигнат и изборите отново са мажоритарни. Събранието отново е силно фрагментирано – депутатски места печелят 7 партии и 7 независими кандидати¹³. Единствено неучастието на две от големите партии във втория тур заради съмнения за фалшификации на резултатите в първия тур, осигурява мнозинство в Събранието на бившите комунисти от Съюза за Македония.

Именно този бойкот на втория тур от страна на ВМРО-ДПМНЕ и Демократическата партия (ДП), които получават на първия тур над 25% от гласовете, а и на други по-малки партии, става причина за поредния трус в македонската политическа система. Губещи са не само неучаствалите във втория тур, а

¹⁰ **Мојаноски, Ц.** Лепотис на македонската демократија, с. 39.

¹¹ Извештај за спроведените избори за пратеници во Собранието на Република Македонија во 1994 г. Скопие, Републичка (Државна) изборна комисија, с. 4.

¹² **Јовевска, А.** (1999) Изборните концепти во теориите на демократијата. Скопие, ИСППИ, с. 218.

¹³ Извештај за спроведените избори за пратеници во Собранието на Република Македонија во 1994 г, с. 5–25.

всички политически партии, доколкото с това се нарушават основни предпоставки на плурализма в държавата.

След като партиите и кандидатите са поели ангажимент да участват в политическия процес чрез избори, те трябва да изпълнят ангажимента си във възможно най-голяма степен. Ако, според тях, политическата система е несъвършена, те трябва да се стремят към промяната ѝ „отвътре“. Напускането на избирателния процес от страна на определени партии драстично намаля междупартийната контролна функция при провеждането на втория тур. Това се превръща в предпоставка за още повече и по-големи нарушения на изборното законодателство, което води до изкривяване на политическата ситуация в страната.

Този радикален ход по изкуствен начин оставя голяма част от населението на държавата, респ. – политическите идеи, за които те са гласували, извън Събранието, което нарушава плурализма в законодателния орган. Партиите, лишили се доброволно от депутатски места, губят и възможност да променят изборния процес посредством законодателни инициативи.

Тъй като законодателят не е предвидил подобна ситуация – в нормативната уредба на страната не е регламентирано, как се процедурира при отказ на участник в изборите да се яви на втори тур, когато е избран за това. Изборната администрация действа при форсмажорни обстоятелства, но изборите остават със съмнителни легитимност и законност¹⁴.

Неявяването на двете големи партии на втория тур от изборите води и до появата на голяма и силна извънпарламентарна опозиция – нещо напълно ново за политическия живот на Р Македония, което поставя на допълнително изпитание стабилността на политическата ѝ системата. Още повече, когато по време на кампанията за бойкот на изборите става ясно, че ВМРО-ДПМНЕ и ДП имат възможност за организиране на многолюдни шествия из цялата страна¹⁵.

Всички тези слабости и пропуски в изборния модел се превръщат в повод привържениците на идеята за промяна на избирателната система да се активизират¹⁶ и тя наистина да бъде променена – от мажоритарна на смесена. В последния възможен момент¹⁷, противно на добрите демократични практики, е решено на изборите през 1998 г. 85 народни представители да се избират чрез мажоритарно гласуване в едномандатни избирателни райони, а останалите 35 – чрез пропорционално гласуване с единна национална листа. Македонският

¹⁴ **Михајловски, С., Д. М. Веригик** (1998) Повекепартиските избори во Република Македонија. Скопие, ИСППИ, с. 197.

¹⁵ Election Observation mission. Macedonia, International Republican Institute, 1994, с. 10.

¹⁶ **Јанчева, Љ.** Повекепартиски парламентарни избори во Република Македонија (1990–2011). // Историја, XLVI, 2010/11, N 1–2, с. 82.

¹⁷ Final Report Election Observation Mission Republic of Macedonia Parliamentary Elections. International Republican Institute, с. 7.

модел на паралелна система без компенсация е използван само веднъж и няма еквивалент по света¹⁸.

Но и той не помага за преодоляване на парламентарната раздробеност – предпоставка за политическа нестабилност. Общо осем партии излъчват свои представители в Събранието¹⁹. Съдът анулира резултатите от изборите в десетки секционни комисии, изборите в осем от едномандатните райони са касирани и в тях се налага прегласуване. Провеждането на честни и демократични избори остава цел за постигане, а не средство за конституиране на стабилно управление.

Последните избори от разглеждания период – тези през 2002 г., се провеждат в сянката на събитие, което дълго след това определя вътрешната и външната политика на Република Македония – продължилият почти една година военен конфликт през 2001 г. между албанската сепаратистка организация Освободителна народна армия (ОНА – крило на Армията за освобождение на Косово²⁰) и силите за сигурност на държавата. За кратко време конфликтът заплашва сигурността в целия Балкански регион.

Този конфликт за години напред отваря темата за ролята на етническите малцинства в общественно-политическия живот и управлението на Р Македония. След прекратяването на огъня Събранието приема 15 поправки в Конституцията, посредством които е извършена фундаментална промяна на политическата система в посока на федерализация по етнически признак. На сцената се появява нов силен играч – политическото крило на ОНА, чиято партия приема името Демократична уния за интеграция (ДУИ)²¹.

При провеждането на изборите мажоритарният елемент е премахнат и изборите са проведени изцяло по пропорционална избирателна система. Първи са СДСМ, които впоследствие съставят коалиция именно с ДУИ. Довчерашните терористи не само стават политици, но и много бързо влизат в управлението на страната

От написаното дотук можем да направим някои обобщения и изводи. Първо, държавното управление на Р Македония в първото десетилетие от нейната независимост много често изпада в криза. Всички парламентарни избори от този период са съпроводени или предшествани от моменти на нестабилност в политическата система. Държавата трудно може да бъде определена като либерална или демократична.

Второ, една от причините за политическата нестабилност на държавата е фрагментацията на политическото пространство, която е следствие от фраг-

¹⁸ **Винаров, И.** (2016) Парламентарните избори и стабилността на политическата система в Република Македония. // Македонски преглед, XXXIX, N 4, с. 102.

¹⁹ Извештај за спроведените избори за избор на 112 пратеници во Собранието на Република Македонија во 1998 г. Државна изборна комисија, с. 6–18.

²⁰ **Винаров, И.** (2016) Парламентарните избори и стабилността на политическата система в Република Македония, с. 103.

²¹ Пак там.

ментацията на македонското общество. Липсата на традиции в държавността допълнително усилва този фактор, които иначе би могъл да се преодолее с инструментите на правовата държава и демократичните институции.

Трето, промените в изборното законодателство, които в повечето случаи целят „служебна“ победа на управляващите, не успяват да допринесат за стабилизирането на политическата система на страната. Дори когато се правят фундаментални промени, например преминаване от мажоритарна избирателна система към пропорционална или смесена, резултатът от тях е козметичен. Основните фактори на нестабилност се запазват, което говори за дълбочинни проблеми в македонския социум.

Четвърто, наличието на множество етнически партии много често затруднява формирането на единна държавна политика. Трети страни получават инструмент за пряка намеса във вътрешните работи на Р Македония, което, от своя страна, възпрепятства нормалния диалог между отделните етноси. Военният конфликт от 2001 г. е признак за регрес и ерозия на демокрацията.

Всичко това показва, че в първото десетилетие от независимостта на Р Македония парламентарните избори не изпълняват една от основните си функции – рекрутиране на онези политически сили и личности, които най-добре биха разрешили съществуващите проблеми в обществото. Незрелият македонски политически елит, в мнозинството си – възпитан в духа на югославизма, често демонстрира незрялост и непредпазливост. А това, в комбинация с невъзможността за провеждане на демократични избори показва, че политическата система буксува и заплашва самата македонска държавност.

РЕЛИГИОЗЕН ЕКСТРЕМИЗЪМ – ПОНЯТИЕ, ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ

Тихомир Солаков

RELIGIOUS EXTREMISM – CONCEPT, OBJECTIVES AND TASKS

Tihomir Solakov

Abstract: In recent decades, various articles and publications about religious extremism has begun to appear in periodicals, depicting extremist manifestations and phenomena tied to religious postulates with extreme religious views and actions that radically deny the norms and rules that exist in society. The purpose of this report is to make an overview of the religious extremism, and in particular its nature, objectives and tasks.

Keywords: religious extremism; goals; tasks; ideologies.

Проблемът, свързан с религиозния екстремизъм в периода от 1990 г. до момента е най-обсъжданият и дискутиран в нашето демократично българско общество. В действителност този проблем не може да бъде решен веднага, тъй като по своята същност той е нееднозначен и сложен. На първо място, той е сложен, тъй като след падането на комунизма въпросите относими към вярата и религията в България са едни от най-интимните и болезнените за индивида, етническата група и обществото. На второ място, той се явява сложен за решаване, защото до момента няма изведена изчерпателна дефиниция за същността и смисъла на екстремизма. На законодателно ниво няма и не се водят ефективни методи за борба с екстремизма. В същото време при решаването на този проблем възникват редица трудности, породени от различни обективни и субективни фактори водещи до това, че доста често водената религиозната идеология граничи и в голяма степен се превръща в политическа идеология, което на практика дава визията, че практически религиозният екстремизъм е свързан с политическия екстремизъм.

В днешно време, в проповедите, писанията и религиозните идеологии понятието екстремизъм не съществува. Но в основата на религиите, техните писания и провеждани проповеди са заложили понятия, свързани по един или друг начин с религиозните системи и ценности като: „джихад“, „защитници на вярата“, „кръстоносен поход“, „борба срещу неверниците“, „лов на вещици“, „борба с пороците“ и др. Ползването на тези понятия в проповедите и практиката на различните религиозни учения само по себе си води до създаването на идеологически основи в религиозния екстремизъм с конкретно изразени социални, икономически и политически несправедливости. По този начин за-

интересовани лица, използвайки тези идеологически основи привличат последователи и печелят привърженици, като „оправдават извършените нарушения на закона, включително чрез убийство на цивилни и последователи от собствената си вяра“¹. В резултат екстремистката форма на религиозна идеология има свои характерни акценти, изразяващи се в: насаждане на религиозна нетърпимост в отношенията с другояверци и еретици; формиране на образ на врага на истинската вяра; даване на религиозни санкции за агресия против враговете на истинската вяра; акцентирание върху социалното съдържание на религията под формата на религиозния идеал за праведен живот и праведно общество; дихотомическа праволинейна поляризация на света². От това следва, че религиозният екстремизъм това е „нетърпимост към представители на други конфесии или жестоко противоборство в рамките на една конфесия“³ използвайки религиозна идеология като религиозна форма за постигане на своите цели от заинтересовани „религиозни“ лица.

В различни епохи на човешката история религиозният екстремизъм се проявява в основата на различни вероизповедания и държави, където религията е служила за основа на протест и съпротива срещу всичко несправедно. От тази гледна точка, употребата на думата „екстремизъм“ заедно с думата „религиозен“ предполага наличието на тясна връзка между религията и екстремизма, където явлението екстремизъм е потенциално заложено във всяка религия⁴. Своето съществуване религиозният екстремизъм е започнал от момент, в който власт и религия са започнали да носят материална изгода на отделни хора в която и да е държава. На практика, това е в резултат на зародило се обективно желание в индивида и стремеж по всякакъв начин да постигне своята заветна цел да управлява другите като използва религията за постигането на своите користни цели. В резултат, хората които искат власт, загърбвайки интересите на другите и създадените в държавата и обществото морални ценности, традиции и общоприети правила на поведение, нямат задръжки в нито и едно направление на етиката и морала. Те смятат, че постигането на крайната цел оправдава използването на крайни средства в това число и открито насилие, отстраняване, тероризъм и убийства.

В контекста на казаното до момента може да се обоснове, че извеждането на „религиозния екстремизъм“ като понятие има не само теоретическо,

¹ **Парсънс, К.** Религиозните екстремисти си приличат, но ислямските са най-страшни, Ройтерс, 16.06.2007, <https://e-vestnik.bg/1414/%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1/>.

² **Назаров, С.** Профилактика екстремизма в молодежной среде, Московский государственный юридический университет им. О. Е. Кутафина, <https://studfile.net/previ-ew/16695527/>.

³ <https://cw54191.tmweb.ru/памятка-экстремизм-понятие-и-ответст/>.

⁴ **Миронова, Ю.** Противодействие экстремизму в современном мире, ФГБОУ ВО „Уральский государственный педагогический университет“ Екатеринбург, 2017, <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/5705/1/21Mironova.pdf>.

но и практическо значение, тъй като даването на дефиниция зависи от причините, същността и природата за възникване на религиозния екстремизъм. Изхождайки от тази гледна точка, различните учени изразяват различно мнение по отношение религиозния екстремизъм. Например Юлия Миронова⁵ смята, че религиозният екстремизъм е действие, което преследва своята цел свързана с подбуждане на религиозна омраза или раздори, в това число свързани с насилие или призоваване към насилие, а така също приемане на всякакви религиозни практики, предизвикващи заплахата за сигурността, живота, здравето, нравствеността, или правата и свободите на гражданите. Аминат Кадиева⁶ смята, че религиозният екстремизъм включва в себе си: екстремистка религиозна идеология, екстремистки религиозни чувства, екстремистко религиозно поведение, екстремистки религиозни организации. Екстремистката религиозна идеология се различава от нормалните, не радикални нейни форми по това, че не съдържа религиозна догматика и обредности, а специфични акценти на религиозното съзнание, в които се актуализират само някои аспекти на религиозната идеология, оставяйки на заден план другите нейни страни. Според учения Суслов Назаров религиозният екстремизъм това е практика за насилствено налагане на религиозна вяра сред невярващи или представители на други религии⁷.

Според Михаил Безбородов⁸ религиозният екстремизъм това е:

– тип религиозна идеология и дейност, която се отличава с краен радикализъм, ориентиран в безкомпромисна конфронтация с установените традиции водещи до рязко нарастване на напрежението в религиозната група и в социалната среда (агресия, деструктивен характер на целите и дейностите)

– това е идеологията и практиката на някои течения, групи, отделни лица във вероизповеданията и религиозните организации, характеризиращи се с придържане към крайни тълкувания на вероучението и методите на действие за реализиране на поставените цели за разпространение на техните възгледи и влияние;

– реализация на идеи, отношения и дейности на организирани социални субекти на базата на определен фундаментален религиозен опит, който формира негативно възприемане на социалното съществуване като vyplъщение

⁵ **Миронова, Ю.** Противодействие экстремизму в современном мире, ФГБОУ ВО „Уральский государственный педагогический университет“ Екатеринбург, 2017, <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/5705/1/21Mironova.pdf>.

⁶ **Назаров, С.** Профилактика экстремизма в молодежной среде, Московский государственный юридический университет им. О. Е. Кутафина, <https://studfile.net/preview/16695527/>.

⁷ **Кадиева, А.** Религиозный экстремизм: сущность, причины, пути преодоления, автореферат, 2008, <https://www.dissercat.com/content/religiozny-ekstremizm-sushchnost-prichiny-puti-preodoleniya>.

⁸ **Безбородов, М.** Профилактика религиозного экстремизма как важная составляющая сохранения мира и обеспечения безопасности, https://petsru.ru/files/2012/09/f7631_1.pdf.

на неправилното и изисква радикална промяна в обществото към идеалното – дължимо (от гледна точка на съдържанието на указания религиозен опит и съответната религиозна картина на света и идеологията) чрез помощта на всички форми на социално насилие и във всички сфери и на всички нива на обществото;

– в съвременните условия, религиозният екстремизъм се формира като експанзия на религиозни и псевдорелигиозни организации и системи. С негова помощ се формират подходящи модели на социално устройство и поведение на индивидите, а в редки случаи и модели на глобализация.

Според Виталий Иванищев, най-обективно определение за този феномен е дал А. П. Забияко. Това определение не е съвсем лаконично, но в същото време най-широко разкрива понятието религиозен фанатизъм, според което религиозният екстремизъм е вид религиозна идеология и дейност, която се отличава с краен радикализъм, ориентиран към безкомпромисна конфронтация с установените традиции, рязко нарастване на напрежението в рамките на религиозна група и в социалната среда. Религиозният екстремизъм е представен от течения, които са възникнали: първо, в рамките на определена конфесия в резултат на радикализацията на съществуващи догми, ценности и норми, и второ, извън установените изповедания в резултат на синкретизацията на различни учения или създаване на нова доктрина⁹.

Религиозният екстремизъм по време на своето възникване и последващо проявление обикновено се свързва с постигането на определена конкретна цел, в основата на която стои признаване на собствената религия за водеща и притискане на други религиозни конфесии чрез принудата да приемат тяхната религиозна система¹⁰. Това се постига чрез „цялостно коренно реформиране на съществуваща религиозна система или чрез имащи значение за нея най-важни компоненти. Реализацията на тази цел обикновено се свързва с дълбока трансформация на свързани с религиозната система социални, правни, политически, морални и други основи на обществото“¹¹. За постигане на това, най-ревностните екстремисти си поставят задачата да създадат отделна държава, чиито правни норми да бъдат заменени от общи за цялото население норми на религията. От тази гледна точка, религиозният екстремизъм често се слива с религиозния фундаментализъм, чиято същност се крие в желанието да се пресъздадат фундаменталните основи на „своята“ цивилизация, да се очисти от чужди нововъведения и заемки, за да може религията бъде върната

⁹ **Иванищев, В.** (2015) К вопросу классификации экстремизма / В. О. Иванищев. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. № 12 (92), с. 550–553, <https://moluch.ru/archive/92/20420/>.

¹⁰ **Иванищев, В.** (2015) К вопросу классификации экстремизма / В. О. Иванищев. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. № 12 (92), с. 550–553, <https://moluch.ru/archive/92/20420/>.

¹¹ **Безбородов, М.** Профилактика религиозного экстремизма как важная составляющая сохранения мира и обеспечения безопасности, https://petsru.ru/files/2012/09/f7631_1.pdf.

към „истинския ѝ облик“¹². В резултат, поставените цели за постигане на религиозния екстремизъм на практика се явяват изключително важни, тъй като за тяхното постигане се използват и прилагат различни по характер методи, способности и инструменти. Следвайки този ред на мисли, може да се изведе, че религиозните екстремисти за постигане на своите цели свързани с религиозен екстремизъм могат да си поставят религиозни, политически или религиозно – политически цели.

За постигането на тези цели заинтересовани лица извършват действия, с които се стремят да провокират или засилят наличието на недоволство в обществото от действащата в държавата система, за да получат от тях безусловна подкрепа за реализирането на своите планове. В резултат, привържениците на религиозния екстремизъм при осъществяването на идейно-политическата борба често вземат на въоръжение методите и средствата, използвани при провеждането на психологическата война. Използвайки тези похвати, те се обръщат към емоциите и инстинктите на хората, към предразсъдъците и предубежденията, към митологични конструкции, а не към използването на човешкия разум и свързаните с него логически аргументи. По този начин у индивида се създава емоционален дискомфорт и потискане на способността да мисли логично и да оценява трезво текущите събития. Това се постига чрез целенасочена „аргументация“ на религиозните екстремисти посредством манипулиране на религиозни текстове и препратките към богословски авторитети, съчетано с представяне на изопачена информация, съчетано с използване на заплахи, изнудването и провокации¹³.

От казаното до момента може да се изведе, че религиозният екстремизъм е обратната и опасна тъмна страна на всяка религия, която действа под прикритието на миролюбива конфесия, като генерира и развива несъвместими с морала възгледи и принципи, накърняващи интересите на отделните хора или цялото общество действия, насочени към унищожаване на универсалното признати норми на морала и правото, чрез възпрепятстване формирането и развитието на институциите на демокрацията и гражданското общество.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Безбородов, М. Профилактика религиозного экстремизма как важная составляющая сохранения мира и обеспечения безопасности, https://petrsu.ru/files/2012/09/f7631_1.pdf.

¹² **Иванищев, В.** (2015) К вопросу классификации экстремизма / В. О. Иванищев. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. № 12 (92), с. 550–553, <https://moluch.ru/archive/92/20420/>.

¹³ **Кузнецов, К.** (2012) Формы религиозного экстремизма. Социально-экономические и политические причины религиозного экстремизма. Религиозно-политический экстремизм. Гуманитарные научные исследования. № 6, <https://human.snauka.ru/2012/06/1333>.

Иванищев, В. (2015) К вопросу классификации экстремизма/В. О. Иванищев. – Текст: непосредственный//Молодой ученый, № 12 (92), <https://moluch.ru/archive/92/20420/>.

Кадиева, А. Религиозный экстремизм: сущность, причины, пути преодоления, автореферат, 2008, <https://www.dissercat.com/content/religioznyi-ekstremizm-sushchnost-prichiny-puti-preodoleniya>.

Кузнецов, К. Формы религиозного экстремизма. Социально-экономические и политические причины религиозного экстремизма. Религиозно-политический экстремизм, Гуманитарные научные исследования. 2012. № 6, <https://human.snauka.ru/2012/06/1333>.

Миронова, Ю. Противодействие экстремизму в современном мире, ФГБОУ ВО „Уральский государственный педагогический университет“ Екатеринбург, 2017, <http://elar.uspu.ru/bitstream/uspu/5705/1/21Mironova.pdf>.

Назаров, С. Профилактика экстремизма в молодежной среде. Московский государственный юридический университет им. О. Е. Кутафина, <https://studfile.net/preview/16695527/>.

Парсънс, К. Религиозные экстремисты си приличат, но ислямските са най-страшни, Ройтерс, 16.06.2007, <https://e-vestnik.bg/1414/%D1%80%D0%B5%D0%BB%D0%B8%D0%B3%D0%B8%D0%BE%D0%B7%D0%BD%D0%B8%D1%82%D0%B5-%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%D1/>.

<https://cw54191.tmweb.ru/памятка-экстремизм-понятие-и-ответст/>.

II.
**Икономически аспекти на сигурността:
енергийната сигурност**

II.
Economic Aspects of Security: Energy Security

Том 3 / Vol. 3

*„Икономически, политически
и управленски аспекти
на сигурността“*

*“Economic, Political
and Management Aspects
of Security”*

РАЗВИТИЕТО НА ЯДРЕНА ЕНЕРГЕТИКА В ТУРЦИЯ – ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА И ПЕРСПЕКТИВИ

Райна Иванова

THE DEVELOPMENT OF NUCLEAR ENERGETICS IN TURKEY – CHALLENGES AND PROSPECTS

Rayna Ivanova

Abstract: The main topic of this article is nuclear energy in Turkey. Turkey's desire to have a nuclear power plant is not new, but it is only now, under the administration of President Recep Erdoğan, whose ambitions are to obtain a global role in geopolitics, that this idea is starting to slowly become a reality. At present, Turkey's first nuclear power plant is under construction. The plant's first reactor is about to be completed and should become operational by the end of 2023, or the beginning of 2024. Another two nuclear power plants are in a planning phase, and there is great probability that one of them will be located in close proximity to Bulgaria. This matter is of great importance to the national security of our country. In this article we also discuss the main sources of energy that are being developed and used around the world and the development of nuclear energy in general. Nevertheless, we also focus on these matters as they pertain in particular to Turkey and its economy. Furthermore, information is given about the ongoing construction of Turkey's first nuclear power plant and Turkey's future plans for two more nuclear power plants.

Keywords: Turkey; nuclear energy; nuclear power plants; national security.

1. Увод

В последно време по ред съображения някои държави започнаха да се отказват от ядрената енергия и поетапно да затварят реакторите на атомните си електроцентрали, други пък са в процес на преустановяване на ядрените си мощности или обмислят предприемането на подобни стъпки. Докато намерението на някои държави е постепенно да обърнат гръб на ядрената енергетика и да се стремят към увеличаване дела на зелената енергия и пренасочване към възобновяеми енергийни източници, Турция, напротив, упорито преследва друга цел – диверсифициране на енергийните си източници чрез развитие именно на ядрената си енергетика.

В момента на територията на страната една атомна централа е в процес на изграждане, а други две – в процес на планиране, като за площадка на едната от планираните ядрени централи изборът клони към терен в непосредствена близост до България. Известен факт е, че Турция е земетръсна зона, както и че на територията ѝ се извършват терористични нападения, особено в населените с кюрди, гранични размирни райони, което със сигурност не би

благоприятствало безопасна експлоатация на ядрени съоръжения и би повишило заплахата за енергийната сигурност, както в регионален план, така и в световен мащаб.

Безспорен факт е, че „енергийната сигурност е ключов аспект на националната и глобалната сигурност, а енергийната инфраструктура – една от особено значимите за нормалното функциониране на обществата критични инфраструктури“. Точно по тази причина „рисковете и предизвикателствата пред сигурността на функционирането на тази инфраструктура нарастват неимоверно“ [3].

Може да се каже, че именно „постигането на енергийна сигурност и обезпеченост са едни от най-големите предизвикателства, пред които е изправено човечеството през XXI в., като „все повече изследвания доказват важната роля, която има енергийната сигурност като елемент на икономическата сигурност. Енергийната сигурност може да бъде изложена на риск, когато дадена страна трябва да разчита на външно снабдяване с енергийни източници, нужни за производството на енергия. Необходимо е да се отбележи, че енергийната сигурност е пряко свързана с обезпечеността на страните с енергийни ресурси“ [2].

Неминуемо, когато в една страна се изпитва недостиг на енергийни ресурси, те трябва да бъдат набавени чрез внос. С цел да са максимално или поне доколкото е възможно диверсифицирани и енергийно независими, националните държави се стремят да добиват енергията, от която имат нужда, на своя територия. Това е част от стратегията и на Турция по отношение на енергодобива.

2. Начини за добиване на енергия. Основни енергийни ресурси в Турция

2.1. Начини за добиване на енергия

Ако погледнем назад във времето, допреди 2–3 столетия главните първични енергийни ресурси на човечеството са били животинската тяга и дървесината. Това е довело до обезлесяването на цели континенти, включително Европа и Азия, и е станало причина за екологични катастрофи [3].

От тогава до сега човечеството е преминало през различни фази на развитие, затова и с прогреса на науката и напредването на технологиите, както и с промяната в потребностите на хората, се случва и истинска революция в добива на енергия, която да задоволи нуждите за функционирането на съвременната цивилизация и изискванията за напредък и просперитет на днешното общество.

„В експертната литература е прието под енергийни ресурси да се разбират главно първичните: нефт (петрол), въглища, природен газ, (обогатено) ядрено гориво. Към тях се отнасят и възобновяемите енергийни източници – оползотворяваната енергия на вятъра, (денивелацията на) водата, светлината (фотоелектрична емисия), добивът на енергия от растения (биогорива), дървесина, торф, дори екзотични енергийни източници, например животинска тяга

и други. Вторичните енергийни ресурси се произвеждат от който и да е от първичните енергийни ресурси. Към тях се отнасят електроенергията, произведената топлинна енергия, горивата – продукти на преработването на нефта (т.нар. деривати на нефта – бензини, керосини, дизелови горива, мазут), както и ресурсите от преработването на природния газ (например синтеза му в дизелово гориво, означавано като GTL – Gas To Liquid). Съществуват и редица други производни вторични енергоносители“ [3].

„Първичните енергийни ресурси са най-важни, защото участват в енергийния баланс на всяка страна. Енергийният баланс е съответстващото равновесие между произведената и потребената енергия. Когато се разработва или отчита енергийният баланс, вносът и износът на енергийни ресурси също се взема под внимание. Първичните енергийни ресурси определят енергийната независимост (самодостатъчност) на една страна, тъй като вторичните енергоизточници са изцяло под неин контрол, по-точно – под контрола на местната индустрия, която се регулира от държавата или поне това се очаква от нея“ [3].

„Оценката на дефицита в производството (добива) на първични енергийни ресурси е важен фактор при формирането на политиката за енергийна сигурност на страната и оказва съществено въздействие върху икономическата и социалната сигурност, а оттам – върху политическа стабилност на обществото“ [3].

2.2. Основни енергийни ресурси в Турция

В Турция през последните четиридесет години вследствие на икономическия прогрес и технологичното развитие се наблюдава увеличение в производството и потреблението на енергия. Потенциалът за развитието на икономиката на страната става причина за покачване на нейните енергийни нужди, като има очаквания този ръст да ускори темпото си в бъдеще [10]. За периода 2020–2040 г., при базов сценарии, потреблението на електроенергия в Турция през 2025 г. се очаква да достигне 370 TWh, а през 2040 г. – 591 TWh. Към ноември месец 2022 г. инсталираните мощности в Турция възлизат на 103541 MW, като броят на централите за производство на електроенергия, включително с нелицензираните такива, възлиза на 11382 [14].

Турция е страна, която не е богата на изкопаеми горива, и по тази причина не може изцяло да си набавя необходимите енергийни ресурси на собствена територия, а се налага да разчита на снабдяване отвън. Добиваните в Турция каменни и лигнитни въглища, които по принцип имат голям енергиен потенциал, всъщност са нискокачествени. Така поради негативното влияние върху околната среда и поради високата себестойност на добива им резервите от въглища в Турция обикновено се използват не за производство на електроенергия, а с цел отопление. По отношение на петролните залежи се твърди, че цифрите, които се оповестяват, не отразяват реалността, тъй като геоложкият строеж на земната кора на страната е малко изследван и все още се правят проучвания. В Турция има изградени съоръжения за водноелектрически центра-

ли, но поради нарастващ дефицит на водни ресурси вследствие на глобалното затопляне те не работят с пълен капацитет [10].

Що се отнася до природния газ, в Турция няма много залежи. Напоследък се разчита на потенциала на евентуални находища в Черно море и Средиземно море. За сметка на това в Турция е изградена много добре развита газопреносна мрежа и съоръжения за съхранение на природен газ, като през страната преминават международни газопроводи [5]. „През последното десетилетие Турция се превръща във втората държава в света (след Китай) по ръст на търсенето на природен газ и електричество за осъществяване на икономическото и социалното си развитие. Безспорно Турция успява да спечели ролята на регионален енергиен център, умело използвайки в енергийната си политика предимствата на своето географско положение и успявайки да балансира между интересите на основните заинтересувани играчи в региона, печелейки от споделянето на политиките и на САЩ, и на Русия, и на ЕС, и на своите съседи“ [3]. Действително, чрез много активна политика в тази област – водене на преговори, подписване на договори и спогодби, постигане на различни споразумения, участие в проекти и инициативи – Турция поддържа баланс между основните суперсили много успешно и „е на път да се превърне в основен енергоразпределителен център на Балканите и ключов продавач на руски и азерски и ирански газ на Европа“ [1].

В контекста на всичко това става ясно, че „Турция е изцяло зависима от доставките на енергоносители, като покрива 75% от енергийните си потребности чрез внос“ [3]. Така нови алтернативи в енергийната политика на Турция се явяват възобновяемите енергийни източници и ядрената енергетика, за които се счита, че имат голям потенциал за развитие в страната [10]. В отговор на постоянно нарастващата нужда от енергийни ресурси вследствие на повишеното потребление в последно време Турция се бори да има ключова роля в международните отношения и енергийни политики и всячески се стреми да развива именно енергийната си инфраструктура в опит да си осигури диверсификация на енергийните ресурси и, поне частично, да си извоюва енергийна независимост. Част от многобройните енергийни инфраструктурни проекти, които се планират и реализират в последните години, е строежът на първата ядрена електроцентрала, както и замислянето и планирането на други две атомни централи на територията на страната.

3. Ядрената енергетика в световен мащаб и в Турция

3.1. Ядрената енергетика в световен мащаб

Историята на ядрената енергия започва с откриването през 30-те години на XX век на неутроните и след това и на верижната ядрена реакция, които са в основата на производството на ядрена енергия. След употребата на ядрените бомби през Втората световна война над Хиросима и Нагасаки, пред 1946 година влиза в сила Закон за ядрената енергия и се създава Комисия за атомна енергия, с цел да се осигури използването на ядрена енергия за мирни цели.

В самото начало на 50-те години на XX век, в САЩ, експерименталният реактор (EBR-I) става първият в света ядрен реактор, произвел електроенергия [9]. Първата ядрена централа в света е била конструирана през 1954 година в Съветския съюз [7]. Макар че според прогнозите на Международната агенция за атомна енергия (IAEA) до 2000-та година в световен мащаб са щели да бъдат построени и пуснати в експлоатация около 4500 атомни електроцентрали, се случва точно обратното [10]. От тогава до сега, за период от близо 70 години общият брой на реакторите, които могат да произвеждат ядрена енергия е 441, а броят на реакторите, които реално са в експлоатация – 414. Към месец април 2022 година общата инсталирана мощност на ядрените реактори глобално е била само 393 GWe, тоест регистрира се спад в дела на ядрената енергетика в производството на електроенергия в световен мащаб – от 17,5% през 1996 г. на 10,6% през 2020 година [7].

Една от основните причини за това е, че макар и развитието на ядрената енергетика да се счита за постижение от гледна точка на науката, не може да се отрече фактът, че ядрените катастрофи в света са оставили дълбок отпечатък върху човечеството. Жестоки последствия за живота и здравето на хората и неизмеримо пагубно влияние върху околната среда са наследството, което са оставили „ядрените катастрофи от 1957 в Шотландия (Уиндскейл), от 1979 в САЩ (Три майл айлънд), от 1986 в Съветския съюз (Чернобил), от 2011 в Япония (Фукушима)“ [6]. Освен това въпроси, които винаги стоят на дневен ред, що се отнася до ядрената енергетика, са безопасната експлоатация и сигурността, ядреното гориво и ядрения отпадък. Някои държави, като например Турция, имат запаси на уран и торий, които служат за ядрено гориво, и затова се стремят към оползотворяване на тези ресурси.

3.2. Ядрената енергетика в Турция

На 8 декември 1953 г. в рамките на Генералната асамблея на ООН в Ню Йорк тогавашният президент на САЩ Дуайт Айзенхауер произнася речта си, озаглавена „Атоми за мир“ – име, което е възприето и като наименование за идеята на САЩ за специална програма по този важен въпрос [13]. Турция става първата държава, включила се в американската програма „Атоми за мир“, след като подписва споразумение със САЩ на 5 май 1955 г. – дата, която се счита като официално начало на развитието на атомната енергетика в страната [4].

Опитите на Турция да се слобие със собствена ядрена централа имат дълга история и събитията следват своя ход. Така например, в следващите години се основават два центъра за ядрени проучвания и обучение – първият е в Кючюкчекмедже – (ÇNAEM), а вторият – в Анкара – (ANAEM). През 1960 година започват първите ядрени опити в Турция, а през 1962 в Кючюкчекмедже, на брега на едноименното езеро, се прави официалното откриване на първия за страната изследователски ядрен реактор с мощност 1 MW [6,8]. Така че в тази област се осъществяват различни проучвания, провеждат се обучения, развиват се специалисти. През март 1980 г. Договорът за неразпространение

на ядрено оръжие бива приет от Великото национално събрание на Турция и ясно се поема ангажиментът, че атомната енергия ще бъде използвана от страната единствено за мирни цели [4,8]. През 80-те и 90-години на ХХ век дейностите, свързани с изграждане на ядрена централа, набират скорост, дори се откриват процедури за обществена поръчка за проекти за ядрена електроцентрала в Турция, но отново има забавяне и отлагане по различни причини, като например липса на политическа воля, финансови проблеми и др. [8,6].

Що се отнася до горивото за ядрени цели, в Турция, в районите на Салихли-Кьопрюбашъ, Йозгат-Соргун, Ушак-Факълъ, Айдън-Демиртепе и Кючюкчавдар има резерви на уран, макар и урановите руди да са с по-ниско качество, като се правят и нови проучвания с цел откриване на допълнителни находища. Освен това Турция разполага с доста големи залежи на торий, намиращи се в района на Ескишехир-Бейликхисар. Всъщност Турция се нарежда на второ място в света след Бразилия по находища на торий. Наличието на тези собствени ресурси за ядрено гориво в някаква степен служат като гарант за развитието на ядрената енергетика в страната [10].

От години дейностите, свързани с планирането и изграждането на ядрена централа, се осъществяват от Министерството на енергетиката и природните ресурси на Турция, от Турското дружество за атомна енергия, както и от някои други институции [6]. В контекста на всичко това се определя и енергийната политика на Турция. Към момента по отношение на строителството на атомни електроцентрали в страната на дневен ред са три проекта – първата централа е в процес на изграждане, втората – във фаза на планиране, а третата – в етап на обмисляне.

3.2.1. Първата ядрена електроцентрала в Турция

Още когато през 1972 г. са разглеждани и обсъждани подходящи локации за площадка на ядрена централа, като най-надеждни са били определени „Мерсин-Аккую“, „Синоп-Инджебурун“ и „Къркларели-Игнеада“, като от техническа гледна точка и по отношение на сигурност и безопасност е бил предпочетен теренът на „Мерсин-Аккую“ [8].

Затова и площадката на първата ядрена електроцентрала в Турция – „Аккую“ – се намира в провинция Мерсин на средиземноморското крайбрежие. Съоръжението ще има четири броя реактора с мощност от по 1200 MW всеки. Строежът на АЕЦ „Аккую“ стартира на 6 октомври 2010 година след подписването на споразумение за сътрудничество между правителствата на Турция и Руската федерация. В момента тече изграждането на реакторите от страна на руската фирма „Росатом“, която винаги ще държи мажоритарния дял от акциите на централата [7,8,11]. Според сключения договор Турция се задължава да гарантира на Русия изкупна цена от средно 12,35 щатски цента за киловат час за 50% от произведената електроенергия за период от 15 години, като така ще заплати за руската инвестиция 32 милиарда 815 милиона долара, при положение че Турция може да си набавя електроенергия от всички други

източници на три пъти по-евтина цена [7]. Поради тези причини много турски граждани определят АЕЦ „Аккую“ като руска ядрена централа, а не като местна и национална турска атомна електроцентрала [7,8].

Предвиждаше се първият реактор на ядрената централа „Аккую“ да бъде завършен и пуснат в експлоатация през 2023 г, когато ще се чества 100-годишнината от учредяването на Турската република. Само че вече има сигнали за забавяне. Макар „Росатом“ да твърди, че първият реактор ще бъде пуснат в експлоатация през 2023-та година, последните новини са в посока на това, че реакторът ще бъде завършен, но няма да произвежда електроенергия [7].

Отделно, притесненията относно сигурността за региона от гледна точка на безопасността на съоръжението продължават. Не е ясно и как и къде ще бъдат съхранявани радиоактивните отпадъци от ядрената централа. „Според проучване на общественото мнение в Турция 75% от населението е против построяването на ядрена електроцентрала в района, в който живее. Специалисти от Камарата на инженерите-геолози в Турция поставиха на дневен ред въпроса дали е направена достатъчна оценка на ядрената електроцентрала „Аккую“ при риска от земетресение, тъй като площадката се намира в голяма близост до плочата Еджемиш-Делилер и нейното продължение в Средиземно море – плочата Бируни“ [7].

На официалния сайт на АЕЦ „Аккую“ се изтъква, че това е най-мощният проект в историята на руско-турското сътрудничество и периодично се публикуват новини и се дава подробна информация във връзка с изграждането на централата, както и се оповестяват различни мероприятия за обществеността [12].

3.2.2. Втората ядрена електроцентрала в Турция

По принцип се планира втората АЕЦ на Турция да се намира на полуостров Инджебурун, разположен на черноморския бряг в северната част на страната, в провинция Синоп, както и се предвижда на площадката да бъдат изградени четири реактора с обща мощност 4560 MW [7]. Според информацията от медиите, Турция е в преговори с няколко държави и компании, така че не е изключено да има промяна в локацията. Още повече че „процесът по оценка на влиянието на проекта върху околната среда все още продължава“ и според доклад на вещи лица „изборът на това местоположение за площадка на АЕЦ е грешен“, тъй като „при евентуална авария евакуация би се осъществила много трудно“. Остава отворен въпросът и за съхранението на радиоактивния ядрен отпадък – все още липсва решение на турската държава по този важен проблем. Отделно не е ясно как ще се намери финансиране за проекта на АЕЦ в Синоп и коя фирма ще поеме строителството на ядрената централа, тъй като, макар че през годините са водени преговори с почти всички представители на ядрената индустрия, така и не се е стигнало до конкретно споразумение [7].

Съгласно Годишната програма на президентството на Турция за 2023-та година „продължава работата по избора на площадка, лицензията на мес-

тоположението, сътрудничеството с технологична компания или държава във връзка с изграждането на още две ядрени централи освен АЕЦ „Аккую“. А в съответствие с мярка 488.2 от същата програма „следва да бъде завършена подготовката за официална спогодба с технологична компания или държава за още една АЕЦ в допълнение на АЕЦ „Аккую“ [11]. Това подсказва, че в управленските кръгове на страната има решимост за изграждане на втора АЕЦ в Турция.

3.2.3. Третата ядрена електроцентрала в Турция

Има идеи третата ядрена електроцентрала, която напоследък често се споменава, да бъде изградена в „Къркларели-Игнеада“, но все още няма значително развитие по темата [7].

Игнеада – малко курортно селище на брега на Черно море в турската провинция Къркларели, всъщност се намира в голяма близост до българската граница. Информацията относно евентуалната трета ядрена електроцентрала в Турция е доста оскъдна. Към момента всичко, свързано с проекта на трета АЕЦ в Турция, сякаш е забулено в тайна и крие множество неизвестни. Повечето новини по тази тема идват от медиите под формата на изказвания на високоставени фигури в държавата, като веднъж се казва, че има цел локацията да е в района на Източна Тракия, а след това, че местоположението на едно бъдещо съоръжение не е определено все още.

В Годишната програма на президентството на Турция за 2023-та година е заложена мярка за изпълнение от страна на Министерството на енергетиката и природните ресурси на Турция относно продължаване на работата по изграждането на още две ядрени електроцентрали [11], тоест трета АЕЦ фигурира в намеренията на Турция и несъмнено присъства в плановете за енергийната политика на страната.

4. Заключение

В период, в който светът е изправен пред поредната сериозна енергийна и икономическа криза, е нормално суверенните държави да мислят за подсигуряване на енергийните си нужди чрез развиване и планиране на нови или посредством преексплоатиране на стари мощности, разбира се, без да застрашават сигурността на съседите си или общата сигурност, както и без да накърняват собствените си интереси. Често държавите са в състояние да посрещнат само част от нужното им енергийно потребление посредством добити на тяхна територия източници, включително и от АЕЦ-ове, а друга немалка част си набавят чрез внос на суровини. Значителна роля в борбата за обезпечаване на енергийните нужди на една страна имат геополитически и геостратегически фактори и политически договорености.

В Турция първата атомна електроцентрала се стори от руска компания и се очаква първият реактор да бъде завършен и може би пуснат в експлоатация през 2023 г. или евентуално в началото на 2024 г. Евентуалното строителство

на втората планирана атомна електроцентрала също ще се поеме от чуждестранна компания. Макар третата атомна електроцентрала да е все още само под формата на замисъл и да е перспектива за развитието на ядрената енергетика в страната, под настоятелността за реализирането ѝ, прозират амбициите за енергийна независимост и регионална значимост на Турция, които можем само да се надяваме, че няма да се превърнат в уязвимост предвид възможните предизвикателства и опасности.

При всички положения обаче, Ердоган изглежда напълно решен да превърне Турция в държава със значима роля в световния геополитически ред. Затова и, колкото и проблеми да има държавата, всички политики, които Ердоган води, целят развитието на инфраструктурата, икономиката и енергетиката на страната, а проектът му „Веът на Турция“, която е същевременно програма на неговата партия за второто столетие на републиката и слоган за следващата му предизборна кампания е – ясен знак, че всичките му действия и инициативи са част от визията му за бъдещето на страната.

Тъй като през 2023-та година в Турция предстоят важни избори с неизвестен за момента резултат, не може да се предположи от сега в каква посока ще поеме енергийната политика на страната в близко бъдеще. Дали ще продължи амбицията за диверсификация на енергийните ресурси и съответно стремежът към енергийна независимост чрез развитието на ядрената енергетика или ще има промяна в курса – предстои да стане ясно в скоро време.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Бузов, В. Новата доминация на Турция в Широкия Черноморски регион. – Transgraniczna saradnja, preduzetnistvo i bezbednost sa osvrtom na Zlata i Novu Varos, Tematski zbornik radova, Bezbednost u postmodernom ambijentu, Ed. Sl. Neskovic, CESNA-B, Belgrade: Belpak d.oo.New Belgrade, s. 1–9.

Ефтимова, Д. (2019) Икономическо отражение на европейската енергийна политика върху енергийната сигурност на България. Автореферат на дисертационен труд за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. Стопанска академия „Д. А. Ценов“ – Свищов.

Милина, В. (2013) Новата парадигма на енергийната сигурност. Военна академия „Г. С. Раковски“. София.

Bayülken, A. (2006) Türkiye’de Nükleer Enerji. ENKÜS, İstanbul Teknik Üniversitesi, Enerji Çalıştay. İstanbul, 22–23 Haziran.

Dinçer, İ., M. A. Ezan. Doğalgaz Raporu. (2021) Türkiye Bilimler Akademisi. Ankara.

Ergün, S., M. A. Polat. (2012) Nükleer Enerji ve Türkiye’ye Yansımalar. In: İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi İdari Bilimler, Vol. 1, No. 2, Sf. 34–58,

Gürbüz, Ö. (2022) Nükleer Enerji ve Türkiye. Ekosfer Derneği. İstanbul.

Mercan, K. (2011) Türkiye için Nükleer Enerjinin Gerekliliği. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.

STM Thinktech Future Technology Institute. Nükleer Enerji ve Türkiye. Sektör Değerlendirme Raporu. Mayıs, 2017.

Yavuzaslan, K. (2018) Türkiye'nin Enerji Politikalarının, Nükleer Enerji Tercihindeki Etkisi. *In*: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Cilt: 5, Sayı: 3 (Sf. 38(57)).

2023 Yılı Cumhurbaşkanlığı Yıllık Programı. Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. Ekim, 2022.

Akkuyu Nükleer Santrali Sitesi. Online: <http://www.akkuyu.com/index.php> (Посетен на 06.10.2022 г.).

Atoms for Peace. Available at: https://en.wikipedia.org/wiki/Atoms_for_Peace (Посетен на 06.10.2022 г.).

T. C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı. Available at: <https://enerji.gov.tr/bilgi-merkezi-enerji-elektrik> (Посетен на 06.10.2022 г.).

ЕНЕРГЕТИКАТА НА БЪЛГАРИЯ – ВАЖЕН ЕЛЕМЕНТ НА КРИТИЧНАТА ИНФРАСТРУКТУРА НА БЪЛГАРИЯ

Галина Тодорова

BULGARIA'S ENERGY INDUSTRY – IMPORTANT ELEMENT OF BULGARIA'S CRITICAL INFRASTRUCTURE

Galina Todorova

Abstract: Bulgaria's energy industry is one of the main elements of the critical structure of our country, which consists of several sectors – coal mining, gas, electricity, oil and heat supply.

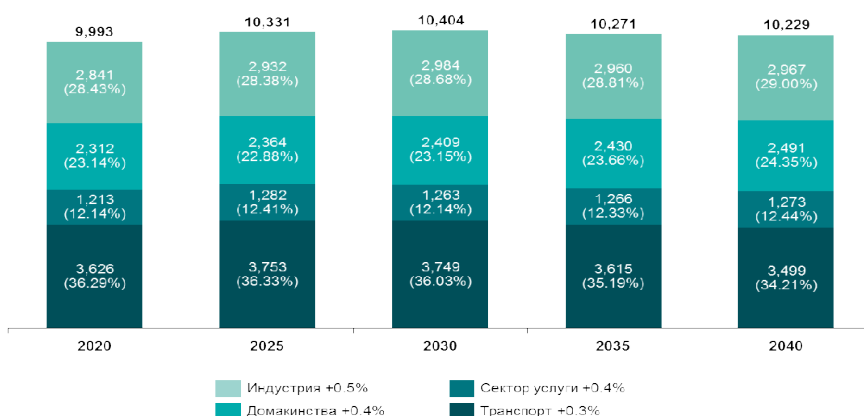
The total aggregate power of Bulgarian energy is obtained from various sources – AEZ Kozloduy, hydroelectric power plants owned by NEK EAD, thermal power plants, solar plants, wind turbines, from biomass and geothermal plants. Their normal functioning is decisive for the normal course of the country's economy and the life of the people in Bulgaria, and therefore the security of the “Energy” sector is part of the country's national security.

Енергетиката на България е един основен елемент на критичната инфраструктура на нашата страна, която се състои от няколко сектора – въгледобивен, газов, електроенергиен, нефтен сектор и топлоснабдяване.

Общата съвкупна мощност на българската енергетика се получава от различни източници – АЕЦ „Козлодуй“, водноелектрически централи собственост на НЕК ЕАД, топлоелектрически централи, слънчеви централи, вятърни турбини, от биомаса и геотермални централи. Тяхното нормално функциониране е определящо за нормалния ход „на икономиката на страната и живота на населението в България и затова сигурността на сектор „Енергетика“ е част от националната сигурност на страната. Затова и целта на този труд е да очертае необходимостта от превенция по поддържането на основните енергийни обекти, като елементи на критичната инфраструктура и за националната сигурност на България. Научният метод е анализ на вече направени бизнес изследвания и проучвания по отношение на критичната инфраструктура и авторски предложения за оптимизиране на същата! Но, какво е критична инфраструктура? Това е „системата от съоръжения, производствени мощности, услуги и информационни системи, чието спиране, неизправно функциониране или разрушаване би имало сериозно негативно въздействие върху здравето и безопасността на населението, околната среда, националното стопанство или върху ефективното функциониране на държавното управление, се нарича „критична инфраструктура“¹.

¹ Директива 2008/114/ЕО — установяване и означаване на европейски критични инфраструктури и оценка на необходимостта от подобряване на тяхната защита

Ролята на националната критична инфраструктура в системата на енергетиката се свързва с предоставяне на значими за хората услуги, като електро-, топло- и газоснабдяване за домакинствата и бизнеса, като потреблението им непрекъснато нараства. Прогнозите за потреблението в България включват увеличение на енергийното потребление в резултат на очаквания икономически растеж. При настоящите политики и мерки КЕП в различните сектори се очаква да се увеличи, което е видно от фигура. 1.

Източник: https://www.me.government.bg/files/useruploads/files/national_energy_and_climate_plan_bulgaria_clear_22.02.20.pdf

Фигура 1. Коефициент на енергийно потребление (прогноза)

В подсектор „Енергийни индустрии“ се обхващат следните дейности²:

- производство и пренос на електроенергия, включително когенерация;
- производство и пренос на топлинна енергия за обществени нужди;
- пренос на природен газ (поддържане на налягането на компресорните станции).

Основните обекти изпълняващи тези дейности от енергийната инфраструктура и елемент на критичната структура са:

- Електро-енергийните мощности – ТЕЦ, ВЕЦ, ПАВЕЦ, АЕЦ;
- Хидроенергийни обекти и съоразения;
- Електропреносната система – електропроводи ВН, подстанции, трафопостове ВН;
- Газопреносната система – газопроводите, газоразпределителни станции, газохранилищата на територията на страната;

² ИНТЕГРИРАН ПЛАН В ОБЛАСТТА НА ЕНЕРГЕТИКАТА И КЛИМАТА НА РЕПУБЛИКА БЪЛГАРИЯ 2021–2030 с. 194.

• Нефтепреработващите производства и обекти за съхранение на нефт и нефтопродукти.

За тяхната превенция и защита се осъществяват дейности по етапи, посочени на схема 1.

Източник:МИТ

Схема 1. Етапи при осъществяване на дейностите по Директивата за защита на обектите от КИ

При защитата на критичната инфраструктура е необходимо да бъдат подкрепени подходящи мерки и дейности, координирани с всички заинтересовани страни, така че да се постигне³:

- ниво на превенция – всички съществуващи и очаквани рискове да бъдат предварително идентифицирани;

- отговорност – всички дейности, предприети от различните институции и организации, по време на бедствие или авария трябва да бъдат максимално ефективни, с цел незабавното възстановяване на повредената инфраструктура, ако това е възможно. Отговорността за предприетите действия и настъпилите резултати се поема от съответните нива на управление;

- устойчивост – при всеки един възникнал инцидент в обект от критичната инфраструктура на страната, се взема поука, която се привежда в стандартите за безопасност, които се разработват от заинтересованите страни в съответствие с международните стандарти. Мерките за повишаване на устойчивостта се свеждат до: превенция, изпълнение, отговорност, анализ и оценка.

³ ас. д-р Теодора ГЕЧКОВА, ПРОЦЕС НА ЗАЩИТА НА КРИТИЧНАТА ИНФРАСТРУКТУРА НА ГЕРМАНИЯ-<https://ebox.nbu.bg/sec16/pdf/54.pdf>

Да се изпълняват тези насоки е изключително важно, защото при евентуалните рискове, би могло да се отреагира адекватно и при действителна заплаха!

Съгласни сме със Светлозар Лазаров, който изтъква, че: „въпреки различните моменти в схващанията на отделните автори, днес се приема т. нар. широко разбиране за националната сигурност, в рамките на което тя се интерпретира като динамично състояние на нацията и държавата, при което рисковете и заплахите за тяхното съществуване и развитие се посрещат от надеждна система, т.е. налице са възможности да се отразяват заплахите и да се гарантират икономическият, социалният и духовният просперитет на нацията“⁴, а това е особено актуално за сектор „Енергетика“, от функционирането на който практически зависят всички останали сектори в икономиката и превенцията е необходимо да е водеща в поддържането на очертаната критична инфраструктура!

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Гечкова, Т. Процес на защита на критичната инфраструктура на Германия-
<https://ebox.nbu.bg/sec16/pdf/54.pdf> .

Лазаров, С. Защита на критичната инфраструктура- ядро на политическата система за енергийна сигурност- Svetlozar_Lazarov%20(3).pdf

Директива 2008/114/ЕО — установяване и означаване на европейски критични инфраструктури и оценка на необходимостта от подобряване на тяхната защита .

Интегриран план в областта на енергетиката и климата на Република България 2021–2030.

⁴ Svetlozar_Lazarov%20(3).pdf

**ВКЛАД АЗЕРБАЙДЖАНА
В ЭНЕРГЕТИЧЕСКУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ
ЕВРОСОЮЗА КАК ФАКТОР,
ВЛИЯЮЩИЙ НА ЭКОНОМИКУ**

Роман Темников

**AZERBAIJAN'S CONTRIBUTION
TO THE ENERGY SECURITY
OF THE EUROPEAN UNION
AS A FACTOR AFFECTING THE ECONOMY**

Roman Temnikov

Abstract: Europe has long sought alternative energy sources to find a replacement for Russian gas. One of these sources is Azerbaijan – a country rich in oil and gas. From the beginning of 2021, Azerbaijan began exporting its gas to Europe through the Southern Gas Corridor – a complex system consisting of three pipelines, one of which – TAP – is intended precisely for the delivery of Azerbaijani gas from the border with Turkey to Greece and further to Italy, and through the IGB interconnector – to Bulgaria.

In 2021 Europe imported 8.15 bcm of gas from Azerbaijan, including Italy – more than 6.8 bcm, Greece – 1 bcm and 0.28 bcm – Bulgaria. Last year Azerbaijan exported 11.4 bcm of gas to Europe, including Italy – about 9.8 bcm, Greece – 1 bcm and Bulgaria – 0.6 bcm. Thus, Azerbaijan has covered Greece's gas needs by 30%, Bulgaria – by 20% and Italy – by 15%.

The supplied Azerbaijani gas has already given the first economic effect, leading to a slight decrease in gas prices in Italy and a huge drop in Bulgaria. At the same time, it must be understood that in the coming years the export of Azerbaijani gas to Europe will only grow. The capacity of the Southern Gas Corridor is expected to be doubled by 2027. In particular, in the direction of Turkey, 16 bcm can be increased to 31 bcm, and then via Transadriatic pipeline – from 10 bcm to 20 bcm per year. This will accordingly lead to an even greater drop in gas prices in Southeast Europe, which will favorably affect the economies of these countries.

Keywords: EU; Azerbaijan; energy, gas, oil.

Энергетический кризис

С 2021 года Европа переживает тяжелый период, связанный с энергетическим кризисом, изначально вызванным замедлением экономического роста по причине пандемии COVID-19; отказом Еврокомиссии от долгосрочных контрактов в пользу спотовых; падении собственной добычи газа в Европе; холодной зимы 2020/21 года и т.д.

В 2022 году на углубление энергетического кризиса воздействовали уже по большей части политические причины: агрессия России против Украины, что привело в итоге к 10 пакетам санкций стран Запада против России, в том числе против ее энергетического сектора. В частности, многие страны полностью отказались от использования российского угля, нефти и газа. В некоторые страны, как например Болгарию, Польшу, Финляндию, Данию и Нидерланды «Газпром» сам отказался поставлять более газ, поскольку газоснабжающие компании этих стран, частично являющиеся государственными, отказались рассчитываться с «Газпромом» в рублях, как того требовала Москва¹. Результатом взаимных санкций, подрывов обоих «Северных потоков» и прекращения работы большинства газопроводов, связывающих Россию с Европой, стало резкое падение поставок российского газа в Европу.

Все вышеперечисленные причины, вызвавшие и усугубившие энергетический кризис в Европе, негативно повлияли на цены на газ. Они начали расти еще в 2021 году, то есть в начале кризиса. Так, если весной 2021 года газовые котировки по TTF колебались в диапазоне \$250–300 за тысячу кубометров, то год спустя они достигли рекордной отметки в \$3892 за тысячу кубометров².

Спасение Евросоюза пришло с той стороны, откуда помощи не ждали. Дело в том, что по всем прогнозам в Европе должна была быть холодная зима, но погода выдалась теплой и ветренной, в результате чего уже к концу 2022 года биржевые цены на газ в Европе стали снижаться из-за благоприятных погодных условий. Падение цен на газ, снижение потребления газа в ЕС и высокая наполненность ПХГ привели к тому, что к весне 2023 года доля российского газа в общеевропейском потреблении газа сократилась до 6%, хотя еще год назад доходила до 40%. Это позволило главе Еврокомиссии Урсуле фон дер Ляйен заявить в своем выступлении, что усилия ЕС по снижению энергетической зависимости от России увенчались успехом³.

Но не следует забывать, что в этой победе свою роль сыграла не только погода и снижение потребления газа в ЕС, но также альтернативные источники поставок газа в Европу. Одним из таких альтернативных источников стал Азербайджан, который уже не первый год поставляет свои энергоресурсы в Европу.

Альтернатива российскому газу

Следует отметить, что Азербайджан еще со средних веков, а позже как часть Российской империи и Советского Союза был известен европейцам сво-

¹ Хроника энергетической войны. Нефтяное эмбарго ЕС пока без трубы, Дания и Нидерланды – без российского газа, а Индия и Китай – с российской нефтью, 03.02.2023 Украина.ру (ukraina.ru).

² Биржевые цены на газ в Европе ниже \$600 за тысячу кубов впервые с 31 августа 2021 года – Финанс.Ру (finam.ru).

³ В ЕК считают успешными усилия ЕС по сокращению зависимости от российских энергоносителей (interfax.ru).

ими запасами «черного золота». После развала СССР, когда Баку стал самостоятельно распоряжаться запасами нефти и газа, то было установлено, что Азербайджан, несмотря на более, чем вековую историю промышленной добычи нефти, все еще обладает извлекаемыми запасами «черного золота» в размере 1 млрд тонн. Также выяснилось, что Азербайджан обладает достаточно крупными запасами газа – 2,5 трлн кубометров⁴. В итоге, уже с 1999 года по трубопроводу «Баку-Супса», а с 2006 года по основному экспортному трубопроводу «Баку-Тбилиси-Джейхан» (БТД) азербайджанская нефть стала экспортироваться на мировые рынки. Можно сказать, что практически с самого начала экспорта основных объемов нефти из Азербайджана, ее большая часть стала поставляться в страны Европы. Это наглядно видно по статистическим данным за последние пять лет. Так, если в 2018 году доля ЕС в импорте азербайджанской нефти составила 59,4%, то уже в 2019 году – 63,4%, в 2020 году – 65,7%, в 2021 году – 67,2%. И хотя в прошлом году доля Евросоюза в импорте азербайджанской нефти сократилась до 62%, что было связано с общим сокращением экспорта нефти из Азербайджана, но с учетом не только стран-членов ЕС, а и других европейских стран, в том числе географически расположенных в Европе Украины, Беларуси и Турции, доля европейцев в импорте азербайджанской нефти в 2022 году достигла 72%⁵.

Следует отметить, что в последние пять лет основными импортерами нашей нефти в Европе являются такие страны, как Италия, Хорватия, Испания, Германия, Португалия, Греция, Франция, Чехия. В целом азербайджанская нефть, поставлявшаяся до сих пор в Европу, удовлетворяла потребности Старого Света на 5–6%.

Что касается газа, то его запасы в Азербайджане начали разрабатываться позже нефтяных и потому впервые азербайджанский газ пошел на экспорт только в 2007 году. Изначально газ экспортировался только в Турцию по новому трубопроводу «Баку-Тбилиси-Эрзрум» (БТЭ), позже газ стал поступать в Грузию. Но в Европу азербайджанский газ смог попасть только с началом 2021 г., когда был достроен и введен в строй Южный газовый коридор (ЮГК), протяженностью 3200 км – от азербайджанского побережья Каспийского моря до итальянского побережья Адриатического моря. В реальности ЮГК состоит из трех частей, то есть, трех связанных между собой трубопроводов: Южнокавказского (SCP), идущего от азербайджанского побережья Каспия через Грузию до границы с Турцией; Трансанатолийского (TANAP), берущего свое начало от грузино-турецкой границы и заканчивающегося на турецко-греческой границе и Трансадриатического (TAP), начинающегося от греко-турецкой границы и завершающегося в Италии⁶. Именно благодаря последнему сегменту ЮГК – Трансадриатическому трубопроводу, азербайджанский

⁴ Statistical Review of World Energy 2022 (bp.com)

⁵ State customs committee of Azerbaijan (www.customs.gov.az)

⁶ Home page – SGC.

газ с начала 2021 года стал поступать в Европу, а именно в Грецию, Италию и Болгарию⁷.

Следует отметить, что началу поставок азербайджанского газа в Европу способствовал существенный рост добычи газа в Азербайджане. Что позволило в 2021 году экспортировать только в Европу 8,15 млрд кубометров газа. Из указанного объема свыше 6,8 млрд кубометров поставлено в Италию, в Грецию – 1 млрд, а в Болгарию всего 280 млн. (данный газ представлял собой виртуальный импорт, а не прямые поставки из Азербайджана по причине отсутствия в 2021 году соответствующего интерконнектора)⁸.

В прошлом году в связи с усилением энергетического кризиса в Европе, резко возросла потребность европейцев в получении нероссийского газа. Как следствие, 18 июля 2022 году в Баку был подписан «Меморандум о взаимопонимании по стратегическому партнерству между ЕС, представленным Европейской комиссией, и Азербайджанской Республикой в энергетической сфере»⁹. Согласно данному документу, ЕС и АР будут совместно работать над обеспечением стабильных и предсказуемых поставок природного газа в Евро-союз, включая экспорт в ЕС по Южному газовому коридору в объеме не менее 20 млрд кубометров ежегодно к 2027 году в соответствии с коммерческой целесообразностью и рыночным спросом¹⁰. Тем самым стороны договорились об удвоении объемов прокачки газа по Трансадриатическому трубопроводу (ТАР). В настоящее время по нему можно максимально прокачивать 11,5 млрд кубометров газа в год, а планируется – 20 млрд.

Спустя несколько месяцев, а именно 1 октября 2022 года имело место важное событие – долгожданный ввод в эксплуатацию интерконнектора Греция-Болгария (IGB), строившегося около 3,5 лет. IGB – это газопровод, который позволит Болгарии получать 1 млрд кубометров азербайджанского газа в год согласно контракту, подписанному в 2013 году¹¹. На первом этапе пропускная способность газопровода составит три миллиарда кубометров газа в год. На втором этапе, в зависимости от развития рынка, пропускная способность трубопровода может быть увеличена до 5 млрд кубометров газа в год за счет добавления компрессорной станции. Около половины из них – 1,57 млрд кубометров в год – уже забронированы по долгосрочным соглашениям до 25 лет.

⁷ <https://www.tap-ag.com/infrastructure-operation/history-timeline#period-12977>.

⁸ State customs committee of Azerbaijan (www.customs.gov.az).

⁹ Между Азербайджаном и Европейским Союзом подписан Меморандум о взаимопонимании по стратегическому партнерству в энергетической сфере, Официальный сайт президента Азербайджанской Республики (president.az).

¹⁰ ЕС и Азербайджан будут работать над обеспечением поставок каспийского природного газа на Западные Балканы (trend.az).

¹¹ Президент Ильхам Алиев принял участие в церемонии ввода в эксплуатацию интерконнектора Греция-Болгария, Report.az.

Оставшаяся доступная мощность будет предложена через аукционы на двух ведущих платформах – PRISMA и RBG¹².

Как сказала исполнительный директор оператора трубопровода ICGB Теодора Георгиева, интерконнектор Греция-Болгария (IGB) кардинально изменил энергетическую карту Юго-Восточной Европы.

«Здесь надо отметить два аспекта: влияние на национальном уровне на страны, через которые проходит данный трубопровод – Греция и Болгария, и на международном уровне – соседние страны и более широкий регион Юго-Восточной Европы. И Болгария, и Греция смогли укрепить свои позиции на энергетической карте после успешного запуска IGB в октябре прошлого года. Для Болгарии преимущества IGB ощущаются, возможно, даже сильнее внутри страны, поскольку теперь у страны есть диверсифицированный и безопасный новый маршрут поставок природного газа. Впервые мы не зависим от одного единственного источника. Новый маршрут поставок газа положительно сказался на рынке, оптимизировав цены для конечных потребителей и позволив приступить к газификации целых регионов» – сказала Георгиева¹³.

Следует отметить, что один лишь запуск IGB сразу же привел к резкому понижению оптовой цены на газ в Болгарии. Комиссия по регулированию энергетики и водного хозяйства Болгарии (EWRC) утвердила оптовую цену на природный газ на октябрь 2022 года в размере 233,36 лева за МВт/ч, что на 34% ниже по сравнению с предыдущим месяцем. В ноябре 2022 года оптовая цена на газ в Болгарии вообще упала на 47% до 123,01 лева, а в марте 2023 года составила 106,74 лева. Тем самым, поставки азербайджанского газа оказали непосредственное влияние на экономику Болгарии, приведя за полгода к падению оптовых цен на газ в стране в 3,3 раза (с 353,21 лева в сентябре 2022 года до 106,74 левов в марте 2023 года)¹⁴.

Помимо Болгарии, азербайджанский газ серьезно помог Италии смягчить последствия роста цен на энергоносители. Более того, как заявил глава Института международных политических исследований DataLab Маттео Вилья, Азербайджан «спас Италию от деиндустриализации»¹⁵.

Азербайджан действительно весь прошлый год старался помочь Европе с поставками газа. В 2022 году Трансадриатический трубопровод (TAP), несмотря на то, что только недавно вступил в строй, весь год работал практически на грани возможностей. При максимальной пропускной способности в 10 млрд кубометров газа в год в 2022 году по нему было прокачено в Европу 11,4 млрд кубометров газа¹⁶. При этом, если в 2021 году Италия посредством азербайджанского газа покрыла 9,4% своих потребностей в газе, Греция –

¹² IGB кардинально изменил энергетическую карту Юго-Восточной Европы – исполнительный директор (Интервью) (trend.az)

¹³ Ibid.

¹⁴ Комисия за енергийно и водно регулиране|KEVR (dker.bg)

¹⁵ Europe Didn't Escape An Energy Crisis Just Yet (Updated And Corrected) (forbes.com)

¹⁶ State customs committee of Azerbaijan (www.customs.gov.az).

20%, а Болгария – примерно 10%¹⁷, то в прошлом году Италия удовлетворила свои потребности за счет азербайджанского газа на 15%, а Болгария – на 20%, сравнившись в этом показателе с Грецией. Таким образом, поставляя «голубое топливо» всего лишь второй год, Азербайджан уже внес значительный вклад в обеспечение энергетической безопасности трех европейских государств. В целом же, доля поставок из Азербайджана в общем импорте газа в ЕС выросла с 2,4% в 2021 году до 3,4% в 2022 году¹⁸.

При этом не следует забывать, что IGB является фундаментом для реализации новых проектов в направлении расширения Южного газового коридора в ближайшие годы и поставок газа в соседние с Болгарией страны. Первой из этих стран, куда азербайджанский газ будет поставляться транзитом через Болгарию, стала Румыния.

Прямо скажем, что в отличие от Болгарии и Греции, где вообще не добывается газ, и от Италии, где он добывается в малом количестве, Румыния в 2021 году добыла 8,5 млрд кубометров газа при ежегодном потреблении 11,5 млрд. Таким образом, стране приходится импортировать порядка 3 млрд кубометров газа и большую его часть – около 90% Румыния импортировала в 2021 году из России¹⁹. В настоящее же время Бухаресту необходимо заместить выпавшие объемы российского газа. Часть предполагается заместить импортом СПГ, а часть – за счет трубопроводного газа из Азербайджана.

Поэтому, уже 16 декабря 2022 года между соответствующими компаниями двух стран – азербайджанской SOCAR и румынской Romgaz S.A. был подписан спотовый краткосрочный контракт, предусматривающий поставку со стороны SOCAR до 300 млн кубометров газа с 1 января по 1 апреля 2023 года посредством TAP и IGB²⁰. Но этого объема было явно недостаточно для удовлетворения потребностей Румынии и потому уже в рамках заседания Консультативного совета по Южному газовому коридору – 3 февраля 2022 года – SOCAR и Romgaz S. A. подписали Соглашение о транспортировке газа из Азербайджана в Румынию в объеме до 1 млрд кубометров в 2023–2024 гг.²¹.

Перспективные направления расширения поставок газа из Азербайджана в Европу

Говоря о перспективах, в первую очередь следует отметить, что в текущем году Азербайджан планирует нарастить общий экспорт газа до 24,5 млрд кубометров, из которых порядка 12 млрд будут экспортированы в Европу²².

¹⁷ Statistical Review of World Energy 2022 (bp.com).

¹⁸ Доля Азербайджана в поставках газа в ЕС в 2022г выросла до 3,4% – еврокомиссар по энергетике – «Interfax»

¹⁹ Statistical Review of World Energy 2022 (bp.com).

²⁰ Между SOCAR и «Romgaz S.A.» подписан договор на поставку газа | Caliber.Az

²¹ SOCAR и Romgaz S.A. заключили договор о поставках до 1 млрд кубометров газа из Азербайджана в Румынию в 2023–2024 гг. – «Interfax».

²² Азербайджан в 2023 г. планирует экспорт газа на уровне 24 млрд кубометров, из

Эти объемы могут быть распределены следующим образом: по 1 млрд получают Греция, Болгария и Румыния, а оставшиеся 9 млрд – Италия²³. О возможностях Азербайджана по наращиванию экспорта газа говорит тот факт, что уже в январе этого года Азербайджан увеличил экспорт газа на 12% по сравнению с январем 2022 года – до 2,2 млрд кубометров. При этом экспорт азербайджанского газа в Европу составил 1 млрд кубометров, увеличившись на 25% по сравнению с январем 2022 года²⁴. А в целом, по состоянию на начала марта 2023 года по трубопроводу ТАР в Европу было экспортировано 21,5 млрд газа из Азербайджана за все время эксплуатации данного трубопровода. В том числе только в Италию было поставлено 18 млрд кубометров газа. ТАР тем самым помог стране укрепить надежность поставок и повысить ликвидность итальянского рынка²⁵.

Если же говорить о конкретных планах по росту импорта азербайджанского газа европейцами, то в 2024 году планируется увеличить пропускную способность интерконнектора Греция-Болгария (IGB), предусматривающего транспортировку азербайджанского газа, с трех до пяти миллиардов кубометров в год. По словам исполнительного директора болгарской проектной компании IСGB AD Теодоры Георгиевой, начались активные переговоры с греческим национальным оператором DESFA, чтобы изучить возможности ускорения реализации этих планов и построить компрессорную станцию в Комотини намного раньше намеченного срока²⁶.

Что касается конкретных стран, намеревающихся увеличить объемы импортируемого ими азербайджанского газа, то в первую очередь тут снова следует отметить Болгарию. Дело в том, что с началом экспорта азербайджанского газа в Румынию в этом году Болгария стала страной-транзитером. Соответственно, София за транзит получит дополнительные объемы газа. Это помимо того, что в текущем году Болгария и так собирается получить предусмотренные контрактом объемы газа полностью, то есть 1 млрд кубометров. Также и Греция намерена в ближайшем будущем получить дополнительно один миллиард кубометров газа из Азербайджана²⁷.

Говоря о тех странах, которые до сих пор еще не импортировали азербайджанский газ, но очень хотели бы его получить, в первую очередь следует отметить Сербию. 1 февраля этого года Болгария объявила о начале

них почти 12 млрд кубометров в Европу – Алиев – «Interfax».

²³ Газа хватит всем – Бакинский рабочий (br.az).

²⁴ Азербайджан в январе увеличил экспорт газа на 12%, в Европу – на 25% – «Interfax».

²⁵ Страны ЕС по газопроводу ТАР суммарно получили 21,5 млрд кубометров газа из Азербайджана – «Interfax».

²⁶ Болгария увеличит пропускную способность IGB для транзита азербайджанского газа – идут переговоры (day.az).

²⁷ ТАР усилит диверсификацию энергоснабжения Европы – греческий политик (trend.az).

строительства интерконнектора от Нови-Искара в Болгарии, до Ниша в Сербии общей протяженностью 170 км, посредством которого Сербия планирует получать азербайджанский газ. Болгария планирует завершить строительство 62-километрового участка на своей территории к концу октября 2023 года, сербский участок также будет готов к осени. Данный интерконнектор будет обладать пропускной способностью 1,8 млрд кубометров. Белград рассчитывает в начале 2024 г. начать закупки азербайджанского газа. Сербия планирует покрывать до 40% своих потребностей в газе за счет поставок из Азербайджана²⁸.

Еще одна страна, которую пересекает Трансадриатический трубопровод на протяжении более 200 км на своем пути из Греции в Италию – это Албания. Однако до сих пор эта страна не является частью какого-либо соглашения о доступе к азербайджанскому газу. Поэтому любое энергетическое сотрудничество Тираны с Баку, в частности связанное с поставками газа по ТАР, помогло бы Албании справиться с ее энергетическими потребностями. Дело в том, что Албания в основном полагается на гидроэнергетику для производства электроэнергии. А в последнее время страна страдает от продолжительных периодов засухи, что, безусловно, негативно влияет на производство электроэнергии на ГЭС. Соответственно, азербайджанский газ мог бы стать еще одним источником, который помог бы Албании быть менее подверженной нехватке производства электроэнергии²⁹.

В целом же Албания надеется импортировать из Азербайджана 700 млн кубометров газа в год. В настоящее время албанские власти работают с SOCAR для лучшего подключения газопровода ТАР к газовой системе Албании. Необходимо построить интерконнекторы, а также развивать газовую сеть в восточном регионе в частности в крупном городе Корча. В этом вопросе Тирана также надеется на помощь со стороны SOCAR³⁰.

В перспективе через Албанию азербайджанский газ смогут получать страны Западных Балкан: Черногория, Хорватия, Босния и Герцеговина, а также Словения. Эти страны смогут получать газ из Азербайджана после реализации проекта Ионическо-Адриатического трубопровода (IAP). Он может быть подключен к ТАР на территории Албании. В целом же этот трубопровод протяженностью 516 километров пройдет через Албанию, Черногорию, Боснию и Герцеговину и завершится в Хорватии. Пропускная способность трубопровода составит 5 млрд кубометров газа в год. ТАР уже подписал меморандумы о взаимопонимании и сотрудничестве с разработчиками этого проекта, в частности, с компаниями Plinascro (Хорватия), ВН-Gas (Босния и Герцего-

²⁸ Сербия рассчитывает на поставки газа из Азербайджана в начале 2024 г. – «Interfax».

²⁹ Поставки азербайджанского газа помогли бы Албании обеспечить ее энергопотребности – экономист (trend.az).

³⁰ Албания рассчитывает получать 700 млн кубометров газа в год из Азербайджана – «Interfax».

вина), GeoplinPlinovodi (Словения), а также с правительствами Монтенегро и Албании. Более того, создана рабочая группа ТАР и IAP, которая регулярно проводит встречи с целью согласования технических вопросов соединения³¹. Ожидается, что Албания сможет получить посредством IAP примерно один миллиард кубометров, Черногория – полмиллиарда, Босния и Герцеговина – один миллиард кубометров, Хорватия и Словения оставшиеся 2,5 млрд кубометров газа в год³².

Однако география расширения поставок газа из Азербайджана не ограничивается одними Балканами. Азербайджанский газ может пойти дальше Румынии. В частности, благодаря соглашению, заключенному между SOCAR и Romgaz S. A., азербайджанский газ через Болгарию будет поступать в Румынию, а далее легко может попасть в соседнюю Молдову посредством газопровода Яссы-Унгены. Этот трубопровод протяженностью 43,2 км и пропускной способностью 1,5 млрд кубометров в год был построен с помощью ЕС еще в 2014 году, но все эти годы не использовался³³. И хотя республика вместе с непризнанным Приднестровьем потребляет до 3 млрд кубометров газа в год, тем не менее, Кишинев планирует с помощью азербайджанского газа покрывать треть потребностей в газе. Тем самым, Молдова намерена импортировать не менее одного миллиарда азербайджанского газа ежегодно³⁴.

На поставки азербайджанского газа уже в этом году надеется Венгрия. Глава МИД Венгрии Петер Сийярто сообщил, что в 2023 году Венгрия может получить около 100 млн кубометров азербайджанского природного газа. Министр добавил, что договоренности между Баку и Будапештом дают возможность заключить долгосрочный контракт на поставку ежегодно в Венгрию 1–2 млрд кубометров азербайджанского газа в ближайшие годы³⁵.

Соседняя с Венгрией Словакия также намерена приспособить существующую инфраструктуру для импорта газа из Азербайджана³⁶.

Подводя предварительный итог конкретных контрактов, которые уже выполняются и запросов, по которым пока еще не оформлены контракты, можно сделать вывод, что в среднесрочной перспективе Греция и Болгария могут импортировать по 2 млрд кубометров азербайджанского газа; Румыния, Венгрия и Молдова – по 1 млрд; Албания и бывшие республики Югославии вместе могут импортировать до 5 млрд кубометров. Кроме этого, Италия, которая в

³¹ IAP является важным проектом для ЕС и региона в целом – минэкономики Хорватии (trend.az).

³² Кто построит газопровод для газа из Азербайджана в Хорватию (sputniknews.ru).

³³ Молдавия надеется получать газ из Азербайджана через Румынию (trend.az).

³⁴ Азербайджан может сыграть важную роль в преодолении энергетического кризиса в Европе – вице-премьер Молдовы (trend.az).

³⁵ Будапешт рассчитывает в 2023 г. начать закупки газа из Азербайджана – глава МИД Венгрии – «Interfax».

³⁶ Словакия готова адаптировать свою инфраструктуру для импорта газа из Азербайджана – министерство экономики (trend.az).

настоящее время по уже заключенным контрактам закупает у Азербайджана 8 млрд кубометров в год, хотела бы увеличить эти закупки на 50%, то есть до 12 млрд в год. В итоге получается, что на удовлетворение всех этих запросов необходимо будет поставлять до 24 млрд кубометров газа в год. Тут надо отметить, что азербайджанского газа должно хватить на всех, так как в будущем, с разработкой новых месторождений и после соответствующего расширения трубопроводов TANAP и особенно TAP, Азербайджан сможет экспортировать в Европу требуемые объемы газа. Дело в том, что уже в нынешнем состоянии пропускная способность TAP, рассчитанная на 10 млрд, позволяет прокачивать 12 млрд в год, что было подтверждено соответствующими испытаниями. Таким образом прокачивающие способности возросли на 20%. Тем самым доведение TAP до проектной мощности в 20 млрд позволит прокачивать по нему в действительности на 20% газа больше, то есть искомые 24 млрд кубометров в год³⁷.

Однако, это все дело среднесрочной перспективы – 2028–2030-е годы, когда в Азербайджане начнется добыча газа на месторождении «Абшерон-2», глубоководного газа на АЧГ и другие проекты. Также важно, чтобы к этому времени было осуществлено требуемое расширение пропускной способности вышеуказанных трубопроводов, а самое главное заключены обязывающие долгосрочные контракты. Но с этим, похоже, в настоящее время имеются проблемы.

Препятствия в реализации масштабных планов

Последние пару лет, после запуска Трансадриатического газопровода (TAP), в Азербайджане и Европе идут разговоры о будущем расширении его пропускной способности до проектных 20 млрд кубометров газа в год. Особенно эти разговоры активизировались минувшим летом, после того, как был подписан Меморандум о взаимопонимании между ЕС и Азербайджаном по поводу удвоения пропускной способности TAP к концу 2027 года.

Планируется, что процесс расширения трубопровода будет происходить в два этапа. Первый этап займет три года, второй – еще два. Таким образом, если предположить, что процесс расширения начнется в текущем году, то к концу 2025 года завершится первый этап, а к концу 2027 года – второй³⁸. В итоге, с начала 2028 года TAP, как и весь Южный газовый коридор в целом, выйдет на проектную мощность – 20 и 31 млрд кубометров газа ежегодно. Это очень важно для европейских потребителей азербайджанского газа. К примеру, если в настоящее время TAP обеспечивает примерно 10% газовых потребностей Италии, то после запланированного расширения TAP сможет удовлетворить 20–25%³⁹. А если говорить в масштабе всей Европы, то в течение следующих пяти лет доля Азербайджана в потреблении газа в ЕС повы-

³⁷ Масштабы впечатляют – Бакинский рабочий (br.az).

³⁸ Названы сроки принятия окончательного решения по расширению TAP (trend.az).

³⁹ Нефти меньше, доходов больше – Бакинский рабочий (br.az).

сится до примерно 5%. Азербайджанский газ может заменить более 10% газа, который Европа до недавнего времени получала из России⁴⁰.

Однако, как выяснилось, заявить о необходимости расширения трубопровода и даже подписать соответствующий меморандум достаточно просто и легко, намного сложнее претворить сказанное в жизнь. Дело в том, что хотя Азербайджан и обладает достаточными резервами для увеличения поставок газа в Европу, однако в отличие от рынка нефти, экспорт голубого топлива наращивается лишь при наличии конкретных заявок от потребителей. Ведь для начала производства на новом месторождении требуется около 6–7 лет. Кроме того, нужны инвестиции на поддержание инфраструктуры на уже действующих месторождениях. Поэтому важно все просчитывать и подходить к вопросу стратегически⁴¹. Соответственно, Азербайджан заинтересован в гарантированных обязательствах ЕС в покупке дополнительных объемов азербайджанского газа на долгосрочный период – после 2027 года⁴².

К примеру, в настоящее время Баку работает по контрактам, заключенным на 25 лет, то есть, до конца 2045 года с 9 европейскими компаниями (7 итальянских, по одной греческой и болгарской). Согласно этим контрактам, азербайджанская сторона обязана поставить этим компаниям в течение указанного срока 250 млрд кубометров газа с месторождения «Шахдениз-2». В отношении же дополнительных 10 млрд кубометров газа, которые станут доступны европейским потребителям после соответствующего расширения ТАР нет никакой ясности. Потому Баку справедливо обеспокоен, ибо нуждается в уверенности, что увеличение закупок газа у Азербайджана не станет каким-то спонтанным спросом, вызванным войной в Украине, которая однажды закончится, а потом ЕС вдруг вновь начнет покупать газ у России и, соответственно, откажется от закупок азербайджанского, который станет ему не нужен. Таким образом, для удвоения поставок азербайджанского газа в Европу нужны соответствующие инвестиции и их осуществление зависит от всех заинтересованных сторон. И если Азербайджан готов внести свою долю необходимых инвестиций, то ожидает также активизации ЕС в этом направлении⁴³.

Однако, перед тем, как начать работать над расширением пропускной способности трубопровода, консорциум ТАР решил провести рыночные тесты, которые должны были выявить наличие в Европе спроса на дополнительные объемы газа из Азербайджана. Первый этап теста был начат еще в прошлом году и завершился в январе этого года, выявив всего двух желающих – Италию и Албанию, пожелавших закупать соответственно 1 млрд и 200 млн ку-

⁴⁰ Азербайджан может стать ключевым партнером ЕС в будущих договоренностях по энергобезопасности (trend.az).

⁴¹ Баку о поставках газа в Европу (korrespondent.az).

⁴² Баку ждет от ЕС гарантий покупки дополнительных объемов азербайджанского газа после 2027 года – МИД Азербайджана – «Interfax».

⁴³ Конец российско-европейской газовой истории? – Бакинский рабочий (br.az).

бометров газа, начиная с 2026 года. Второй этап рыночного теста планируется начать во второй половине текущего года, скорее всего, в сентябре-октябре⁴⁴.

Фактически консорциум ТАР провел рыночный тест, а по сути - опрос среди европейских партнеров, желая выяснить, кто желает закупать на долгосрочной основе газ в перспективе, который будет поставляться в Европу после расширения трубопровода. Выяснилось, что таких желающих пока набралось немного, хотя ожидалось, что наоборот, желающих будет столько, что на всех не хватит газа. В реальности же, как показал недавний рыночный тест, взгляды на будущее между импортерами и экспортерами «голубого топлива» расходятся.

Одной из причин того, что пока только две европейские страны изъявили желание закупать азербайджанский газ, является непостоянство цен на газ на мировых биржах. В частности, если в марте прошлого года цена на газ достигла своего максимума в \$3892, то сейчас его стоимость составляет около \$540. Таким образом, менее чем за год цена на газ упала в 7 раз. В этих условиях многие страны не хотят связывать себя обязательствами в рамках долгосрочных контрактов, предпочитая приобретать газ на спотовом рынке.

Тут следует отметить, что ЕС сам поощряет развитие именно спотового рынка, то есть заключение краткосрочных контрактов. Но именно этого и опасается Азербайджан. Спотовые торги опасны для поставщика тем, что сегодня твой потребитель хочет от тебя 15 млрд кубометров газа, а через какое-то время только 5 млрд. К тому же Азербайджан находится в таком регионе, что с трех сторон окружен газодобывающими странами (Россия, Иран, Туркменистан), которым самим надо продавать свой товар. Так что, если европейцы подведут, куда Азербайджану поставлять свой газ?⁴⁵

При этом европейские газовые компании можно понять. Они находятся под мощным давлением со стороны руководства ЕС и принятых в Брюсселе программ по декарбонизации экономики. В частности, они опасаются, что уже к 2030 году потребность Европы в природном газе может сильно упасть даже в сравнении с 2022 годом, и тогда закупаемые ими объемы газа не понадобятся. Вторым фактором, давящим на европейские газовые компании, является рост поставок СПГ в Европу со всего мира. Поэтому есть опасение, что со временем СПГ будет стоить дешевле, чем трубопроводный газ, поставками которого занимается Азербайджан.

Все это вкуче и приводит к таким последствиям, когда европейцы не желают заключать долгосрочные контракты и на большой срок привязывать себя к трубопроводному газу. Это четко видно по поведению Албании. Недавно ее министр энергетики заявлял, что Албания хотела бы приобрести 700 млн кубометров азербайджанского газа, а когда пришло время делом доказать сказанное, рыночный тест показал, что албанцы в реальности готовы купить только

⁴⁴ Новые долгосрочные мощности ТАР будут доступны в конце 2025 г. – управляющий директор (trend.az).

⁴⁵ Когда слова расходятся с делами – Бакинский рабочий (br.az)

200 млн кубометров газа в рамках долгосрочных контрактов, а все остальное им подавай в рамках краткосрочных контрактов.

Азербайджану же жизненно важно быть уверенными в том, что до 2055–2060 г. он сможет продать 300 млрд кубометров газа с месторождения «Абшерон» и на эти объемы имелся бы покупатель. А для этого необходимы четкие долгосрочные контракты, а не спотовые торги на газовой бирже. В свое время Азербайджану понадобилось шесть лет (с 2007 по 2013 г.), чтобы найти нынешних покупателей в Европе. Так что найти надежных покупателей – это и тогда была сложная задача, а сейчас – и подавно⁴⁶.

Резюмируя сказанное, надо сказать, что сейчас большое влияние на мировые рынки товаров и услуг оказывает эмоциональная составляющая, вызванная войной в Украине. Полагаю, что со временем эмоциональный накал снизится и стороны, особенно импортеры товаров и услуг, смогут более трезво смотреть на идущие в мире процессы. Остается надеяться, что в итоге как импортерам, так и экспортерам газа удастся найти золотую середину к всеобщему удовлетворению всех сторон.

⁴⁶ Ibid.

**III.
Управленски аспекти на сигурността**

**III.
Managerial Aspects of Security**

Том 3 / Vol. 3

*„Икономически, политически
и управленски аспекти
на сигурността“*

*“Economic, Political
and Management Aspects
of Security”*

HOLISTIC TRANSFORMATION OF THE GLOBAL ECONOMY AND LABOUR RELATIONS

Alexander Milanov

Abstract: The article explores the holistic transformation of economic structures and the shift in labour relations in a state that applies holistic economic principles. The politically enforced trade sanctions are a clear illustration that even developed national economies cannot function safely and predictably, when they are reliant on the import of key products, such as energy sources, agricultural commodities like wheat, or semiconductors. The global supply chain functions are under geopolitical risks and natural disasters risks. This global international crisis presents an opportunity for national states to embrace and implement a qualitatively different socio-economic model with different principles of national and global governance. The author argues that the principles of a holistic economy, which are developed upon the holistic model, could provide self-sufficiency, economic stability and socio-economic cohesion in times of unprecedented global uncertainty.

Introduction

The US National Security Strategy, published on October 12th 2022 identified that “climate change is the greatest shared problem and potentially existential for all nations”¹. Planning in accordance with the change of the climate, investment in crisis management and adequate reaction to challenges, directly resulting from climate change is of key importance for the economic security of all nations.

Electrification of the transportation sector is another measure that was identified by the Biden administration and is relevant for every national economy. The usage of renewable energy to manufacture vehicles and other products in the transportation sector is also a key investment to lower carbon dioxide emissions in the atmosphere.

This global challenge is shared by most governments in the world. In this age of economic transformation, it is necessary for states to adopt principles of economic governance and international trade rules that are responsive to all risks that climate change brings. An example of such a new economic model is the holistic model with its qualitatively different principles.

Classes of needs instead of classes of people

The first key principle is for the state to prioritize the stratification of the classes of needs instead to accept the division of classes of people. This change of focus would guarantee the basic economic security of all citizens and it would avoid

¹ US National Security Strategy, October 2022, WH, p. 9.

the pressure that every economic crisis brings to the majority of the population – the so-called working class people and the people of the middle class.

There are different academic and official criteria which define what are the basic needs of a human being². This category of human needs should be of primal importance for the state without regard to political divisions and party priorities. The first class of needs in the ladder is the one that defines which needs and desires are with a priority over others for an individual. This classification is necessary for satisfying the interests of the community, to achieve substantive equality, which is different from equal opportunity. This policy will guarantee that the state will be directly responsible for the needs of the primal importance of every citizen without discrimination. This policy will also guarantee that workers will not be left to negotiate salaries with managers of private companies to achieve the status of a decent living for themselves and their families. The holistic model foresees that the state should use and manage public resources to achieve this goal³. This is a radical change in the function of the capitalistic state, which facilitates and navigates the economic environment and governs the private sector, and rarely is directly involved in the market. The holistic governance of the state foresees good governance of the public resources to produce the essential products and services from the first class for every citizen. Only after the successful fulfilment of the needs of all citizens is achieved, the state could be allowed to invest and manage resources to satisfy needs that are for a second class – not essential needs.

Equal rights to public goods

Presently, the legally binding economic obligations of states that ratified the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights proclaim that states should guarantee that remuneration of all workers as a minimum should provide a decent living for themselves and their families⁴. Bulgaria is also a party to this monumental treaty⁵, which was a culmination of the implementation of the Universal Declaration of Human Rights. The economic stratification in most countries led to a permanent situation that a significant portion of the society is living below the minimum economic standards and even more people are not capable to reach the higher threshold of a decent living for themselves and their families. Many marginalized groups still are unable to protect their economic and social rights. The number of people that are at risk of poverty in Bulgaria continues to be extremely high and it is

² **Johnston, Mary M., Sara J. Finney.** (2010) Measuring basic needs satisfaction: Evaluating previous research and conducting new psychometric evaluations of the Basic Needs Satisfaction in General Scale. *Contemporary Educational Psychology* 35.4: 280–296.

³ **Milanov, A.** (2017) Holistic Society, NAC foundation, pp. 137–145.

⁴ International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, art.7 a) ii, 16.12.1966, GA res.2200A (XXI)

⁵ Ratified with act 1199 of the Presidium of the Bulgarian Parliament on 23.07.1970, SJ, 60, 1970, in force since 23.03.1976

constantly above 75% and even 80% of the population, according to Eurostat⁶. The present economic policies of Bulgaria are not adequate to the climate change and the result is an unprepared country for natural disasters. Climate change and the inevitable natural disasters would lead to a rapid and total socio-economic collapse of the state in its current form unless the holistic economic model is not implemented or other measures are not introduced to strengthen the economic system and make it much more resilient.

The economic transformation of the society is required by the fact that the goal of decent living set by the states in the ICESCR was not achieved. Climate change is a challenge that catalyzes this transformation to happen as soon as possible to avoid global economic disasters. The holistic economic transformation foresees that the state should take the initiative to directly manage its public property to produce and freely deliver goods and services that are essential for its citizens. The delivery of the products for free is an implementation of the human rights obligation of the state. This means that the state has to choose which essential products are required to achieve a decent standard of living for a person and his/her family and deliberately offer them separately from the market. These products should not be for sale but provided as part of the human rights obligation of the state towards its citizens for free and without discrimination of any kind. Such goods and services include adequate housing, nutritious food, clean water access, clean air, education, health services, internet access and others. This holistic economic transformation does not forbid private property as a legal institute, because this would be a huge violation of the rights and freedoms of the people and introduce dictatorship in the name of equality again. Even more, the inviolability of private property is protected to a much greater extent for a private person in a state, which has adopted the holistic economic model. In modern legal systems always exists the possibility of private property being expropriated by the state on the grounds of public needs as well as a form of sanction for criminal activities. The capitalistic state in its current structural mode could always use taxation policies to incentivize or disincentivize private ownership and private transactions. If the right to adequate housing is directly provided by the state, this means that taxation of those primal homes should be at a minimum level and that they should not be taken away from the person without exceptions.

Direct production of essential products from the public property means that the state could implement dozens of key national policies during every stage of the economic process. It could choose the location, the optimal carbon emissions during production, the usage of raw materials that are easily available on its territories or easily accessible from states with common values, and the investment in renewable energy. The state could manage much more effectively the migration process of people if the state is introducing measures that are incentivizing and encourage their relocation to certain areas, which are much safer from climate change disasters for example. The development of technologies and the wide introduction of renewable

⁶ <https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20220804-1>

energetic sources in capitalistic society would not lead to cardinal social change in the capitalistic states. They would not lead to the goal of improvement of the life of all people and guaranteeing decent living. Such technologies might be friendly to Earth, but they would remain an economic burden for people because capitalistic economic relationships require constant dependence and carefully managed exploitation of everyone in the system. People would never receive something if they do not pay for it in egotistical systems. Even when the energy comes from the Sun, wind or water, for the ownership of the needed devices a tax would be introduced, or they would be designed to be too expensive or for short-term usage, so that dependence is maintained for all people. In a state which applies the holistic model and the principle of “equal rights to public goods” the essential products and services have to be provided for free to everyone and they should be of optimal quality.

Holistic transformation of the labour relationship

Labour has many functions in society. The remuneration for a working position is an indicator of the attitudes of the community towards different professions and different participants. From the way labour relations are structured, we can understand what the principles are for using planetary resources and for distributing goods and services to people. It is precisely the intention of various groups of people to widen their labour rights that caused the most significant social revolutions and it is precisely the provision of those rights that caused the more humane development of civilization. The provision of labour rights also leads to economic development.

These processes are especially intensive in the struggle for the elimination of slavery. It is the yearning for freedom and substitution of one form of economic relations with more humane and just – those of free provision of the labour force for payment. Later, the bad conditions of the workers, their low remuneration and the practice of exploiting children brought massive protests and organized social movements to introduce safety rules and decent wages. The next cause – the defence of the rights of women for equal payment and equal access to the labour market had resulted in a much more balanced society in all aspects of relations between the two genders. Strong standing for these causes continues to be an important pillar of the humanity of our civilization.

The attitude towards labour and the role of the state in the labour market are the main ideological differentiation lines between right and left political movements and schools of thought.

The modern capitalistic system had identified several important functions of human labour, which are different for the three key actors in working relations - the employee, the private employer and the state as a regulator. It is correct to perceive the state as a regulator on one side, but also as a top employer in key spheres of society.

Labour has a different purpose for the three actors. For the employee, it is a key means for access to goods and survival, as well as for rising on the ladder of classes in capitalism. Human labour gives an opportunity for the employee to buy

a house, raise a family, immerse in different cultures, gain knowledge and all other forms of development and joy that he is able to experience. However, many working people have chosen their job, because they want to be of service to other people and society in general in a specific way and not just for earning more money and getting more privileges. For them, remuneration and social status are not the driving force in choosing a particular job and they will not be the decisive factor in changing it. For them, the most important thing is what they give to humanity and not what the capitalistic system gives in return. The implicit coercion to take a job, which the corporation or the state offers and not the one that the person strives from within to be useful for the community or to achieve mastery in a desired field is one of the greatest problems in the organization of the contemporary labour relations. This problem is theoretically solved in the holistic economy.

From the perspective of the corporation human labour is meant for survival and growth and humans are a resource for gaining an advantage over competitors. For this reason, the corporation is supporting those types of character and knowledge development in its employees, which will help the company being stronger and more competitive. The private employer is not responsible to encourage this development which will be most needed and desired by the person. Generally, most corporations do not have a focus and they do not care very much whether their goods and services are produced in the interests of humankind and the whole because they are functioning in a highly competitive environment and survival is the priority. As it is well known many corporations exploit people in a very disrespectful manner to humankind. This form of corporate management hinders the social development of the people and blocks many of their functions and social roles such as being a parent, husband, friend, researched, spiritual seeker, sports lover, etc. Corporations in most cases desire to use a human-being as much as they can and many of them organize the working process and environment to be very obsessive. These methods create a serious misbalance between work and the other social functions that a person has. These working relations blind the people about the interests of humankind and those of the whole.

The second huge problem which is generated, because of the perspective of the private corporation is that the created products do not always serve humanity and their usage very often is even to its detriment. Examples of such goods are all types of weapons for massive destruction, unhealthy foods, cigarettes, etc. There are many other goods and services which are not useful for the people and at least should not be with priority over other more useful goods concerning the usage of resources and directing human energy and talent.

From the perspective of the modern state, it is not very important for governmental officials what the type of labour of an employee is in a private corporation.

Every state is interested in the statistical data of employment, and economic and financial results, but not so much in whether the goods are produced with optimal resources and whether the goods are in the interest of humankind. The state is not interested in the level of personal development from the conducting of specific

work. The focus of all states concerning production is selfishly oriented. For example innovation of technological equipment, which can be used to gain strategic advantage over a competitor or an enemy state would be funded with priority over civil production, even when there is not an immediate security threat.

We can conclude that the capitalistic system focuses the attention of all three actors (employee, private employer and state) on what they can get in exchange for the production and not on the significance and application of the created goods and services. This leads to the deformation of all relations between people, an attitude of managed mutual exploitation and in the end inhumane treatment of people, environmentally unfriendly usage of Earth and its resources and harsh violations of the interests of animals and plants. The maintenance of this type of labour relation creates a social picture which is not in service to the whole.

Transforming the role of international trade relations

In a world, which started to experience a rapid increase of natural disasters and geopolitical division, every nation that relies predominantly on trade export and import would experience economic collapse with unprecedented dysfunction of its social system, which would lead to human tragedy. The new goals of national economies should be to become resilient, self-sufficient, humane, and ecological. Trade should have a secondary role in economies that apply a holistic approach.

In order to achieve self-sufficiency and stability the state should prioritize the protection of supply chains of essential goods and invest to produce as many of those goods as possible.

The identification of the economic areas, which require direct involvement of the state is key to achieving self-sufficiency and economic security. The development of national industries in these sectors is the next step for the state to strengthen its economic security.

Conclusion

The economic transformation of every state is encouraged by climate change, geopolitical divisions, innovation in key economic industries and the increased level of self-awareness of many people. If the economic system is not equipped to adopt these changes it would collapse on a national and global level.

REFERENCES

- Johnston, Mary M., Sara J. Finney.** (2010) Measuring basic needs satisfaction: Evaluating previous research and conducting new psychometric evaluations of the Basic Needs Satisfaction in General Scale. *Contemporary Educational Psychology* 35.4: 280–296
- Milanov, A.** (2017) Holistic Society, NAC foundation.

**НЕОБХОДИМОСТТА ОТ СТРАТЕГИЧЕСКИ
МЕНИДЖМЪНТ В СФЕРАТА
НА ЗДРАВЕОПАЗВАНЕТО
В КРИЗА COVID 19**

**Майяна Митевска
Елица Дудулаки**

**THE NEED FOR STRATEGIC MANAGEMENT
IN THE FIELD OF HEALTH CARE
IN THE COVID 19 CRISIS**

**Majana Mitevska
Elitsa Ntountoulaki**

Abstract: Leadership styles can influence the process of strategy formation in an organization (Analoui, 1997). The present study aims to identify precisely leadership styles in hospitals in the Covid-19 crisis. Styles are supposed to shape the strategy in the organization and therefore the method of B. Bass and B. Avolio “Multifactor Leadership Questionnaire” (Multifactor Leadership Questionnaire) was applied to study leadership styles. The methodology was adapted for Bulgarian conditions by S. Karabelova (Karabelova, 2011). 376 persons were surveyed for the period February – March 2021 in the first wave of the Covid-19 crisis. Data were processed in SPSS var. 26. Strategic management is “called upon” to analyze the processes of the external environment related to the organization’s activity (Hambrick, 1981; Thompson, 1995; Wheelen, Huger, 1998), which gives reason to do a SWOT of the environmental factors. From the obtained data, it is found that the leadership styles based on inspirational motivation, individualized attention and liberal leadership have the strongest influence. The advantages of the internal and external factors of the hospital environment are associated with highly qualified human resources and cooperation with other healthcare facilities.

Keywords: leadership styles; healthcare organizations; Covid-19; SWOT; Bulgaria.

Увод. Динамична промяна, непрекъснати предизвикателства и силна конкуренция – това е кратко описание на съвременната епоха в здравеопазването под тъмния облак на пандемията Covid 19. В стратегическия мениджмънт доминираща парадигма се приема, че се характеризира с два основни принципа: формиране на стратегия и нейното прилагане (Porter, 1979; 1980; 1985; 1998). Именно стилът на ръководство формира стратегията. Налице е необходимост от адаптация към бързо променящата се среда, характеризираща се с финансов натиск и постоянна нужда от подобряване качеството на здравните услуги. С настоящата статия се посочва възможността да се разви-

ват стратегически конкретни стилове на управление в болнични заведения при пандемична обстановка. Паралелно се увеличава и необходимостта от задоволяване на нуждите на все по-осъзнатия пациент – потребител. Правилното планиране е важен инструмент във всички организации, като разработването и прилагането на стратегическо такова е свързано с размера на организацията, сложността на ресурсите и диференциацията на предоставените услуги. Именно ръководството въвежда нова концепция в администрацията и планирането на болничните заведения, изисквайки повишаване на производителността и ефективността на услуги (Rodriguez Perra, 2012). В този контекст е важно да се придава приоритет на целенасоченото развитие на лидерски умения на всички равнища в здравната организация, която води до обединяване на координатите на стабилността и промяната, в съчетание с по-голяма гъвкавост и свобода.

Цел, задачи и хипотези. Основната *цел* на изследването е да се проследи значимата роля на лидерските стилове като фактор за организационното поведение и развитие. Реализирането на поставената цел е постигнато с решаването на следните *задачи*: да се разкрие значимостта на изследваните лидерските стилове като се направят едномерни разпределения; да се анализират основни фактори на външната среда, да се интерпретират и обобщят резултатите от проведеното изследване. *Допуска* се, че във всяка организация може да се регистрира характерен за нея лидерски стил. Опитите да се съчетават няколко стила биха били успешни в зависимост от ситуациите. Затова се прилагат психологически инструменти за изследване на лидерските стилове и се прави анализ на макрофакторите на средата – SWOT-анализ.

Ефективното лидерство е ключов елемент за добре координирано и интегрирано здравеопазване – насърчава висококачествена работна среда, която води до положителен климат и безопасност, гарантиращи позитивни резултати както за пациентите (клиентите), така и за служителите. Необходимо е да се подчертае, че здравният мениджмънт се различава от клиничната медицинска дейност. „Мениджърът е формиран да мисли глобално, а лекарят е формиран да мисли индивидуално“ (Воденичаров, 2017). Ръководството се диференцира като модел за подражание и пример на поведение, а паралелно е налице съответствие между нагласите и ценностите на организацията. Акцентът е поставен върху взаимно подпомагане с оглед постигане на общи цели, което е обяснимо и поради спецификата на дейността. Ръководството в изследваните здравни организации стимулира служителите да се стремят към максимални нива на изпълнение и уважава чувствата и потребностите им. Управлението на изключенията се вписва в разбиранията за трансформиращото лидерство, което се отнася до процеса на промяна като обхваща емоции, ценности, етика, стандарти и дългосрочни цели и включва оценка на мотивите на последователи, удовлетворяване на техните нужди и третирането им като пълнокръвни човешки същества (Карабелъова, 2011).

Резултатите от дескриптивната статистика, показани в Таблица 1., изразяват проявите на различните лидерски стилове в изследваните болници. Респондентите смятат, че доминиращите характеристики на техните ръководители най-пълно се описват с начина, по който организационният лидер се справя с грешките и пропуските в работата от страна на своите подчинени, те са свързани предимно със спазване на стандартите ($x=11,32$; $sd=2,25$).

Таблица 1. Дескриптивна статистика на типове лидерски стилове ($n = 376$)

Лидерски стилове	X	SD	Skewness		Kurtosis	
Идеализирано влияние, харизма	10.92	2.35	-0.25	0.13	-0.46	0.25
Вдъхновяваща мотивация	10.81	2.29	-0.15	0.13	-0.49	0.25
Интелектуална мотивация	10.37	2.54	-0.10	0.13	-0.36	0.25
Индивидуализирано внимание	10.95	2.28	-0.09	0.13	-0.60	0.25
Условни награди	10.67	2.44	-0.47	0.13	0.15	0.25
Управление на изключенията	11.32	2.25	-0.52	0.13	-0.02	0.25
Либерално лидерство	10.22	2.04	-0.22	0.13	-0.18	0.25

В същото време лидерът предприема действия, само когато има проблеми. Подчинените се опитват да ги избегнат чрез поддържане на статуквото и с нежелание правят промени или поемат рискове. При активното управление на изключенията, лидерът активно влага усилия да наблюдава и следи за потенциални отклонения на своите подчинени от издигнатите стандарти, грешките и неточностите, които се допускат в последователното изпълнение на поставените задачи и предприема коригиращи действия при необходимост (Bass, 1998).

Като описва лидерската роля в термините на създаване на креативни стратегии за формиране на екипи, които ще ги реализират, отбелязва важната за модерното общество тенденция към трансформация на мениджърите в лидери (Карабельова, 2011). Респондентите оценяват високо както начина, по който техните лидери влияят върху самооценката им чрез междуличностните комуникации ($x=10,92$; $sd=2,35$), така и начините, с които ги мотивира и вдъхновява за работата ($x=10,95$; $sd=2,28$). Лидерите оценяват статуквото, за да определят нуждите на своите последователи, оценяват ресурсите, които са налични и издигат аргументи, и така привличат вниманието и повишават интереса на хората. Също така издигат визия за бъдещето, която вдъхновява последователя до степен, в която той ще предприеме действия, за да реализира тази визия. Идеализираната визия води до идентификация и привързаност към лидера, защото неговите идеи обещаваат бъдещо състояние на нещата, което е ценно и желано, демонстрирайки убеденост, че визията е постижима. Така,

чрез личен пример, се изгражда доверие в лидера и се дава възможност на организацията да постигне своите цели.

Вдъхновяващата мотивация се проявява, когато лидерите се стремят да повишат осведомеността на последователите си за това, което е добро за цялата група, като прилагат проактивни мерки ($x=10,81$; $sd=2,29$). Последователите от своя страна са мотивирани да изпълняват задачи извън техните собствени очаквания, което е полезно както за тях самите, така и за цялата група – това се отразява позитивно на техния тонус и желание за работа. Хората са мотивирани да изпълняват задачи извън техните собствени очаквания, така че те емоционално да се идентифицират с идеите на лидера. Идеализираното влияние се осъществява, когато лидерите са в ролята на модели за подражание на своите последователи. Идеализираното влияние или „харизма“ е емоционален компонент на лидерството, който е използван, за да опише „лидери, които със силата на своята личност имат дълбоки и извънредни ефекти върху своите последователи“ (Карабельова, 2011). Теоретично, тези лидери са почитани от последователи, които показват лоялност и преданост към каузата на лидера, оставяйки настрана личните си интереси. Изместват целите на своите последователи далеч от личната сигурност и спокойствие към постижения, себеактуализация и по-значими резултати. Комуникират символно, използват въображение, убедителни са при обсъждането на идеите си, които обещават едно по-добро бъдеще. Така те създават здрава емоционална връзка със своите последователи.

Индивидуализираното внимание ($x=10,95$; $sd=2,28$), при което водачите обръщат специално внимание на нуждите на всеки последовател, на неговите очаквания и желание за развитие е, може да се каже, спомагателна характеристика на лидерите според изследваните лица. Лидерът дава много възможности на последователите да учат нови неща, обсъжда с всеки последовател неговите индивидуални идеи и планове за личностно израстване. В същото време, лидерът се опитва да разменя награди срещу усилия или добро представяне ($x=10,67$; $sd=2,44$). Той определя задачите, които е необходимо да бъдат изпълнени, и предлага възнаграждение само в случаите на резултат, съизмерим със зададения стандарт.

Така, изведените специфики на лидерските стилове се вписват в характеристиките им на трансформационния и на харизматичния стил на управление в рамките на „Новата парадигма“, което отговаря на дефинициите за „далечния“ лидер, с чувство за мисия и уменията, мотивираност и последователност. Тези лидери имат ясна визия за бъдещето на организацията и за стъпките, които трябва да се направят, за да бъде ефективна промяната.

Може да се каже, че колкото са по-добри междуличностните отношения при служителите, и по-конкретно отношенията между ръководители и подчинени, толкова по-добро ще бъде изпълнението на задачата и по-стриктно спазването на правилата и процедурите на работното място. Същевременно колкото по-голяма яснота имат служителите по отношение на оценката за из-

вършената от тях работа, толкова по-склонни ще бъдат да приемат организационните методи на управление.

Данните от проведеното изследване показват, че респондентите са привлечени от „далечните“ харизматични лидери, които откриват недостатъците, възможностите и определят стратегическите цели, които също така мотивират служителите като ясно формулират визията, създават доверие, базирано на успех.

Визията, която е изградена от харизматичния лидер, обикновено се различава от вече установената такава. Харизматичните лидери могат да се разглеждат като агенти на промяната, които обещаваат по-добри възможности и по-добри резултати на техните последователи: предпоставката, че организацията в момента не е постигнала своя потенциал и това трябва да се промени, и реална оценка на ограниченията и възможностите, предлагани от средата. Освен това, въпреки че може да бъде предизвикателство и да изисква постоянна ангажираност, една такава ясно очертана визия се разглежда като постижима, защото се основава на реалистична оценка на ситуацията. Лидерството се проявява също така в междуличностните отношения и бива свързано с постигането на цели така, че последователите да ги възприемат като свои собствени. Управлението от своя страна засяга хората като изпълняващи определени функции, контролирайки взаимодействието помежду им.

Привързаността на последователите и тяхната ангажираност към цялостната визия на желаното бъдеще и степента, до която се идентифицират с лидера, силно зависят от това доколко може да се има доверие на лидера и на неговите идеи.

Интеркорелации между скалите на метода показват силни взаимовръзки между всеки един от стиловете лидерство. Най-високи са те при харизматичното лидерство и по специално между вдъхновяващата мотивация и интелектуалната стимулация ($r=0,654$; $p<0,00$) и интелектуалната мотивация ($r=0,608$; $p<0,00$). Вдъхновяващата мотивация се проявява, когато трансформиращите лидери се стремят да повишат осведомеността на последователите си за това, което е добро за цялата група, като прилагат проактивни мерки ($r=0,603$; $p<0,00$). Последователите от своя страна са мотивирани да изпълняват задачи извън техните собствените очаквания., което е полезно както за тях самите, така и за цялата група – това се отразява позитивно на техния тонус и желание за работа като получените резултати не се разминават с теоретичните предпоставки на модела на Бас и Аволио за трансформиращото лидерство (Bass, Avolio, 1994).

Таблица 2. Интеркорелации между скалите на метода

Лидерски стилове	1	2	3	4	4	5	6
1. Идеализирано влияние, харизма	1	.654**	.517**	.595**	.440**	.427**	.430**
		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
2. Вдъхновяваща мотивация	.654**	1	.603**	.570**	.401**	.412**	.386**
	0.000		0.000	0.000	0.000	0.000	0.000
3. Интелектуална мотивация	.517**	.603**	1	.637**	.608**	.418**	.417**
	0.000	0.000		0.000	0.000	0.000	0.000
4. Индивидуализирано внимание	.595**	.570**	.637**	1	.558**	.458**	.425**
	0.000	0.000	0.000		0.000	0.000	0.000
5. Условни награди	.440**	.401**	.608**	.558**	1	.442**	.341**
	0.000	0.000	0.000	0.000		0.000	0.000
6. Управление на изключенията	.427**	.412**	.418**	.458**	.442**	1	.484**
	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000		0.000
7. Либерално лидерство	.430**	.386**	.417**	.425**	.341**	.484**	1
	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	0.000	

***. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed)*

Трансформиращите лидери се стремят да повишат осведомеността на последователите си за това, което е добро за цялата група, като прилагат проактивни мерки ($r=0,418$; $p<0,00$). Последователите от своя страна са мотивирани да изпълняват задачи извън техните собствените очаквания ($r=0,440$; $p<0,00$). Лидерите успяват да развълнуват и вдъхновяват своите последователи, така че те емоционално да се идентифицират с идеите на лидера ($r=0,458$; $p<0,00$). Идеализираното влияние се осъществява, когато лидерите са в ролята на модели за подражание на своите последователи ($r=0,430$; $p<0,00$). Идеализираното влияние или „харизма“, както я нарича Bass, е емоционален компонент на лидерството ($r=0,425$; $p<0,00$), който е използван, за да опише „лидери, които със силата на своята личност имат дълбоки и извънредни ефекти върху своите последователи“ (Bass, 1998). Тези лидери са почитани от последователи, които показват лоялност и преданост към каузата на лидера, оставяйки настрана личните си интереси ($r=0,484$; $p<0,00$).

Както посочва Бас, трансформиращите лидери изместват целите на своите последователи далеч от личната сигурност и спокойствие към постижения, самоактуализация и по-значими резултати ($r=0,442$; $p<0,00$). Последователите идеализират тези лидери, които са модели за подражание, даващи цел и смисъл, изглеждащи уверени и силни, осъзнаващи моралните и етични последици от своите действия ($r=0,401$; $p<0,00$). Харизматичните лидери комуникират символно, използват въображение, убедителни са при обсъждането на идеите си, които обещават едно по-добро бъдеще. Така те създават здрава емоционал-

на връзка със своите последователи ($r=0,412$; $p<0,00$). Така в началото идеализираното влияние бива наречено „харизма“ (Bass, Avolio 1994).

Лидерите успяват да мотивират последователите да мислят критично и да се търсят нови начини за решаване на проблемите, а също се учат да поставят под градивна критика дори самия лидер, което недвусмислено показват сравнително по-високите стойности на харизматичното лидерство с останалите стилове на ръководство. Трансформиращите лидери стимулират своите последователи и ги карат да влагат повече усилия доброволно, да бъдат иновативни и креативни ($r=0,427$; $p<0,00$). Това се случва чрез поставяне под съмнение и обсъждане на различни предположения, преустройство на стари проблеми, разглеждане на стари ситуации по нови начини ($r=0,386$; $p<0,00$). Лидерите обръщат специално внимание на нуждите на всеки последовател, на неговите очаквания и желание за развитие ($r=0,417$; $p<0,00$). За да бъдат ефективни, харизматичните лидери биват чувствителни към способностите на техните последователи и са наясно с възможностите и заплахите, които предлага средата ($r=0,341$; $p<0,00$), което потвърждава и твърденията на Валдман и Ямарино (Waldman, Yammarino 1999). Способността им да убеждават последователите си да търсят цели, които си заслужават влагане на най-доброто от тях самите ($r=0,570$; $p<0,00$). Те провокират последователите си и ги убеждават в личните им способности да постигат забележителни резултати ($r=0,6558$; $p<0,00$). Освен това, такива лидери формират връзка между идеите и личните предизвикателства за техните последователи ($r=0,603$; $p<0,00$). По този начин, харизматичните лидери провокират интелектуално и емоционално своите последователи, повишавайки нивото им на вътрешна мотивация (House, Shamir 1993).

Лидерът дава много възможности на последователите да учат нови неща, обсъжда с всеки последовател неговите индивидуални идеи и планове за лично израстване. В този смисъл се потвърждава близостта на основните предпоставки на развиващо поведение, които се състоят в оказване на доброволна помощ и следване на осъзнат стремеж да се обръща внимание на положителните страни в организацията.

Така лидерските стилове в организацията като цяло се проявяват чрез взаимозависимостите на харизмата и мотивираното влияние, на индивидуализираното влияние и условните награди.

**Таблица 3. SWOT анализ на външните
и вътрешни фактори на средата**

SWOT анализ	вътрешна среда	
	плюсове (S)	минуси (W)
Възможности (O)	<p><i>S-O-Стратегии:</i> Използване на възможностите за реализация на плюсовете</p> <ul style="list-style-type: none"> • Висококвалифицирани човешки ресурси • Управление на качеството • Директори на клиники с опит от чужбина • Наличие на отдел за социалн услуги • Наличие на психолози • Репутация и доверие в обществото • Добра строителна база на болничното заведение • Достъп до здравни услуги на всички граждани 	<p><i>W-O-Стратегии:</i> Унищожаване на слабости за създаване на нови възможности</p> <ul style="list-style-type: none"> • Интензивност на работа • Липса на персонал • Професионално изтощение • Недостатъчно защитно оборудване • Финансови дефицити • Недостатъчно защитно оборудване • Необходимост от създаване на повече клиники (отделения) • Органични пропуски в патологичните клиники и в интензивните отделения
Опасности (T)	<p><i>S-T-Стратегии:</i> Използване на плюсовете за елиминирание на опасностите</p> <ul style="list-style-type: none"> • Сътрудничество с Университетски болници • Привличане на млади учени и нови кадри • Развитие на ИТ отдел с перспективи в телемедицината • Извънредни субсидии от държавата и Еврооейски • Разработване на нови технологии и специализирани услуги • Поддържане на връзка и работа с местното правителство 	<p><i>W-T-Стратегии:</i> Разработване на стратегии, които да не позволят слабостите да бъдат активизирани от заплахи</p> <ul style="list-style-type: none"> • Пандемията като неконтролируемо и непредвидимо бедствие • Бюджетни ограничения • Икономическа криза • Технологични промени • Епидемиологично натоваване • Дълготрайни бюрократични процедури

Посоченият анализ ще помогне при изготвянето на официален план за управление, фокусиран върху следните области: инвентарен контрол на логистично оборудване валидни и поръчки с ускорени регулаторни процедури; съ-

трудничество с местни здравни организации за определяне на допълнителни услуги и разделение на труда и взаимно свързване и координация на съседни звена; изготвяне на карта на задълженията към пациентите, както и комуникация с тях; прилагане на управление на качеството чрез определяне на стандарти за изпълнение и измерване на изпълнението и сравнение с международни стандарти, което води до повишаване на престижа на болницата и максимизиране на социалните ползи; разработване на системи за осигуряване на качеството чрез набиране на умения, които липсват (здравни икономисти, ИТ инженери и др.); укрепване на персонала и добавяне на човешки ресурси със специализирани знания за възможно най-ефективно управление и производителност по време на пандемия.

Здравната среда е сложна и динамична; тя се сблъсква с проблеми, особено в уникалните си характеристики, както и в тези, които включват организации в други сектори – вътрешен натиск, произтичащ от повишени изисквания за прозрачност и отчетност, нарастващо влияние на различни заинтересовани страни, като политически и социални групи, които имат лични интереси в сектора, и недостиг на здравни работници, икономически фактори, глобализация, правителствени политики и напредък в медицинските и информационните технологии, също оказват дълбоко влияние върху здравния сектор (Prins, J., Hockstra-Weebers, J., Gazendam-Donofrio, S. Dillaingh, G., Bakker, A. Huisman, M. Jacobs, B. Heijden, F. 2010).

В заключение, здравните организации са сложни по природа заради специалния си продукт-човешки капитал в различни отрасли на дейност, логистични ресурси, пространствени инфраструктури, както и непредсказуемия характер на болестта и увреждането. Паралелно се търсят нови начини за подобряване на работния процес и нови решения на съществуващи проблеми. Налице са дисциплина и високо чувство за отговорност, характеризиращи способността на лидера в здравната организация да мотивира служителите посредством изграждане на увереност, ентузиазъм и групов дух. Доминира подкрепяща атмосфера, загриженост от страна на ръководителите, което води до развиване на умения за анализ, проучване, разрешаване на проблеми и справяне с динамично променящите се условия на организационната среда. Освен това, променящата се външна среда изисква структуриран план за действие – болничните администрации са изправени пред предизвикателството да ограничават разходите, разумно да координират дейностите и да балансират способността на организацията да отговаря на предизвикателствата. Здравните заведения са системи, които се характеризират с някои особености: наблюдава се повишена намеса от страна на държавата, пациентът не взема решения, но е необходимо съгласието му за повечето процедури (инвазивни, например), професионално прегаряне при по-голямата част от служителите, разделение на изпълнителната и професионалната власт и т.н. (Rataplan, Lang 2020). Здравеопазването е социално благо и основно право на всички граждани без дискриминация. Гражданинът според принципите на управление се счита за

бенефициент – потребител и получател на услуги и се стреми да максимизира полезността, която получава от здравната услуга. Пандемията ясно демонстрира необходимостта лидерите в сферата на здравеопазването да култивират стратегическо мислене и да се възползват от натрупания опит в сектора.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Аналоуи, Ф., Карами, А. (2005) Стратегическият мениджмънт на малки и средни предприятия. Москва.

Воденичаров, Ц. (2017) Медицински мениджмънт и здравна политика, София.

Карабелъова, С. (2011) Ценности и културни практики в България. София, Класика стил, 343 с.

Bass, B. (1998) Transformational Leadership: Industrial, Military, and Educational Impact. Mahwah, New Jersey: Erlbaum. p. 35.

Bass and Avolio, 1994, B. M. Bass, B. J. Avolio (Eds.), Improving organizational effectiveness through transformational Leadership, Sage, Thousand Oaks, CA.

Hambrick, Donald C. Strategic awareness within top management teams Strategic Management Journal, Volume 2, Issue 3 p. 263–279 July 1981 <https://doi.org/10.1002/smj.4250020305>

Miner, John B. (2005) Organizational Behavior: Essential theories of motivation and leadership. M. E. Sharpe, p. 416.

Ratnapalan S, Lang D. (2020) Health Care Organizations as Complex Adaptive Systems. Health Care Manag (Frederick). Jan/Mar, 39(1): 18–23.

Rodrigues Perrera Fde P., Peiro, M. (2012) Strategic planning in healthcare organizations, Aug; 65(8):749–54.

Prins J. et al, (2010) Burnout and engagement among resident doctors in the Netherlands: a national study, Med Educ, Mar.

Waldman, D. A, F. J. Yammarino. CEO Charismatic Leadership: Levels-of-Management and Levels-of-Analysis Effects. The Academy of Management Review. Vol. 24, No. 2 (Apr. 1999), pp. 266–285 Published by: Academy of Management, Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/259082>.

Porter, Lyman W., Gregory Bigley, Richard M. Steers. (2002) Motivation and Work Behavior. 7th ed. New York, McGraw-Hill.

Porter, Lyman W., G. Bigley, R. M. Steers. (2002) Motivation and Work Behavior. 7th ed. New York, McGraw-Hill, (March 2013).

[http://www.referenceforbusiness.com/management \(Mar-No \(Motivation-and-Motivation-Theory.html#ixzz2XqygOzrg\)](http://www.referenceforbusiness.com/management/Mar-No-(Motivation-and-Motivation-Theory.html#ixzz2XqygOzrg).

Wheelen T. L., Hunger J. D. (1998) Strategic Management and Business Policy, 6 ed, Addison-Wesley, MA.

ЧОВЕШКАТА СИГУРНОСТ: СЪЩНОСТ И ОСОБЕНОСТИ

Иван Цанов

HUMAN SECURITY: ESSENCE AND CHARACTERISTICS

Ivan Tsanov

Abstract: The essence and features of human security are examined. The author's attention is focused on two basic problem circles – human security in the Bulgarian scientific space and human security in the global scientific space. The general thesis that human security exists – both as a theory and as a practice – is defended, but in this regard its conceptual essence and practical applicability are still not fully clarified.

Keywords: human security; security.

Въведение

Човешката сигурност е фундаментално понятие, което се използва както в ежедневието, а така също и в рамките на научния дискурс. Напоследък академичните изследвания свързани с човешката сигурност бележат бурно развитие, даже може да се поддържа твърдението, че те се превръщат в своеобразна научна мода. Визираното развитие, макар и количествено добре изразено, все още не може обаче да се превърне в добре изразено качество. Не е възможно нашата разработка да опише, анализира и интерпретира дори малка част от огромния корпус на научните изследвания, посветени на човешката сигурност. Поради тази причина се съсредоточаваме само върху изясняването на същността и главните особености на човешката сигурност, разгледани в контекста на българското и глобалното научно пространство.

1. Човешката сигурност в българското научно пространство

При внимателен прочит на изследванията на човешката сигурност в българското научно пространство се оказва, че то е понятие с колеблив научен статут и не напълно ясна семантика.

Венелин Терзиев, Свилен Стефанов и Ваня Банабакова не дават строга дефиниция на човешката сигурност, например, но привеждат някои важни акценти в обхвата на разглежданата проблематика. Конкретно те пишат:

„Според Даниел Дюдни „човешката сигурност“ е като концепцията за „устойчиво развитие“ – всички са „за“, но малцина разбират какво означава. Това е така, защото съществуващите за нея дефиниции са твърде общи,

неясно очертани и обхващащи всичко“ (Терзиев, Стефанов, Банабакова, 2017, с. 12).

В общи линии сме съгласни с виждането на Венелин Терзиев, Свилен Стефанов и Ваня Банабакова относно човешката сигурност. Особено ни импонира тяхното твърдение, че всъщност много малко хора схващат какво точно означава тя. Не можем да приемем обаче тезата на тримата изследователи, че наличните дефиниции на човешката сигурност са твърде общи, неясно очертани и обхващащи всичко. Ние стоим на противоположното мнение – голяма част от определенията не са общи, а съвсем конкретни и не са обхващащи всичко, а ограничени в съвсем ясни и напълно разбираеми семантични рамки. Големият проблем относно човешката сигурност се състои в това, че няма общоприета дефиниция за нея (или поне приета от голям брой изследователи), както напълно резонно възниква въпросът – дали изобщо общоприета дефиниция може да бъде създадена.

Стефан Ралчев, от своя страна, дефинира човешката сигурност по следния начин:

„Човешката сигурност (human security) е понятие за сигурността, което се фокусира по-скоро върху заплахите към отделния човек и неговите нужди, за разлика от традиционната сигурност, възприемана изключително в сферата и компетенциите на държавата“ (Ралчев, 2016, с. 5).

Габриела Белова и Николай Марин са на мнение, че идеята за човешка сигурност търпи развитие, като терминът гражданска сигурност трябва да стане продължение на същата тази идея. В тази връзка те акцентират върху следното:

„Концепцията за гражданска сигурност може да бъде разглеждана като продължение и проявна форма на идеята за човешка сигурност. Нещо повече, наред с международната и националната, в последните години тя се оформя като трети стълб на сектора за сигурност.

В концептуално отношение идеята за гражданската сигурност в България не е разработена в достатъчна степен. Както посочват някои изследователи (Н. Павлов), за българските условия може би най-подходящ е терминът „гражданска сигурност“, възприет и във Франция, поради няколко причини:

поради модерното разбиране, че сигурността трябва да е фокусирана върху гражданина;

поради факта, че самият термин (в сравнение напр. с възприетия в САЩ homeland security) имплицитно внушава идеята за активно гражданско участие и граждански контрол върху този дял от сектора за сигурност“ (Белова, Марин 2010, с. 25–30).

Тезата на Габриела Белова и Николай Марин, а именно, че терминът „човешка сигурност“ трябва да бъде заменен на практика с термина „гражданска сигурност“ е важна и заслужава да бъде анализирана. Веднага обаче искаме да отбележим, че считаме визираната теза за невярна, поради една трудно обори-

ма причина – „гражданската сигурност“ се свързва най-вече с юриспруденцията, докато „човешката сигурност“ освен правни включва още психологически, икономически, социални, политически и културни компоненти. Не споделяме и виждането на тези двама автори, че концепцията за гражданска сигурност може да бъде разглеждана като продължение и проявна форма на идеята за човешка сигурност. Напротив, убедени сме, че концепцията за гражданска сигурност всъщност стеснява идеята за човешката сигурност. Последната е нещо много по-широко и не се вмести в относително ограничените синори на гражданската сигурност. Не приемаме и твърдението, че терминът гражданска сигурност имплицитно внушавал идеята за активно гражданско участие и граждански контрол – това всъщност е пожелание, а не е самата реалност. В случая фактът, че дадено явление (гражданска сигурност) се назовава по определен начин съвсем не означава, че в него задължително присъства (трябва да присъства) същото това явление.

Гергана Николова точно отбелязва, че за първи път на най-високо ниво концепцията за човешката сигурност се появява през 1994 г. в Доклада за развитието на човека на ООН. В него са отбелязани два водещи аспекта на тази концепция: Първият аспект е свързан със защитата от въздействието на трайно появяващи се заплахи като глад, болести и репресии, а вторият със защитата от внезапни и травмиращи сринове в ежедневието на живот на хората, в техните домове, на работните им места и в общностите. Същата авторка свързва човешката сигурност със социалната сигурност и в тази връзка заключава:

„Необходимо е разработването и прилагането на политики в областта на заетостта, социалните, здравните и образователните услуги, които да доведат до осигуряване на социална сигурност сред населението. Изпълнението на политиките през призмата на тяхната икономичност, ефикасност и ефективност също гарантира социална и национална сигурност“ (Николова, 2016, с. 9).

Съгласни сме с допускането на Гергана Николова, че има връзка между човешката сигурност и социалната сигурност, но същевременно трябва да се отбележи, че няма научна яснота къде точно преминава границата между тях и дали тази граница е пропусклива или по-непропусклива. В тази връзка може да се заключи, че голяма част от изследователите (вкл. българските) поставят границата между човешката сигурност и социалната сигурност всъщност там където им е удобно.

Най-сбито може да се каже, че научната проблематика свързана с човешката сигурност в България започва да се оформя, но тя е аморфна, разпокъсана и оскъдно представена. Предстоят да се разрешават нелеки проблеми от най-различно естество – теоретични, практически, институционални, финансови и кадрови. Българските изследователи, които работят в рамките на този важен научен ареал са все още малобройни и усилията им към момента не дават очаквания ефект.

Нашите усилия са насочени главно към изследванията на човешката сигурност в тяхната връзка с управленското решение (Цанов 2018) и стопанската политика (Цанов 2022), както и в някои други аспекти. В сферата на решението и сигурността научни приноси има Вихрен Бузов (Бузов 2015), както и други автори.

2. Човешката сигурност в глобалното научно пространство

Концепцията за човешката сигурност е неразривно свързана с дейността на Организацията на обединените нации, като визираната концепция търпи непрекъснато развитие. В тази връзка приемането на Резолюция 66/290 на Общото събрание на ООН¹ на 10 септември 2012 г. бележи важен етап в прилагането на човешката сигурност в планетарно измерение (Human Security Handbook 2016). В параграф 3 от Резолюцията Генералната асамблея на ООН се съгласява с консенсус, че човешката сигурност е подход за подпомагане на държавите-членки при идентифицирането и справянето с широко разпространени и многостранни предизвикателства за оцеляването, поминъка и достойнството на техните народи. Въз основа на това, Общото събрание одобрява следното общо разбиране, което да ръководи прилагането на подхода за човешка сигурност в системата на ООН:

а) Правото на хората да живеят в свобода и достойнство, освободени от бедност и отчаяние. Всички лица, по-специално уязвимите хора, имат право на свобода от страх и свобода от нужда, с еднаква възможност да се ползват от всичките си права и да развият напълно своя човешки потенциал;

б) Човешката сигурност призовава за ориентирани към хората, всеобхватни, специфични за контекста и насочени към превенция реакции, които засилват защитата и овластяването на всички хора и всички общности;

в) Човешката сигурност признава взаимовръзките между мира, развитието и правата на човека и също така разглежда като еднакви гражданските, политическите, икономическите, социалните и културните права;

г) Понятието за човешка сигурност се различава от отговорността за защита и нейното прилагане;

д) Човешката сигурност не води до заплахата или използване на сила или принудителни мерки. Човешката сигурност не замества държавната сигурност;

е) Човешката сигурност се изгражда въз основа на националната самобитност. Тъй като политическите, икономическите, социалните и културните условия за човешка сигурност се различават значително в отделните държави и в различните моменти от време, човешката сигурност укрепва националните решения, съвместими с местните реалности.

¹ Общото събрание на ООН (наричано още Генерална асамблея на ООН) е най-важният ръководен орган на Организацията на обединените нации, където всички страни – членки на организацията имат еднакво представителство.

Общото разбиране за човешка сигурност, което се прилага в системата на ООН, може да бъде квалифицирано като такова с политическа насоченост, а не като строго научно, което е напълно очаквано.

Когато се говори за човешка сигурност по принципа на контраста трябва да се знае какво е *човешка несигурност*. В тази връзка последната може да бъде разчленена на седем различни типа (Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security 1994), които са показани от съображения за пестеливост само в таблица 1., без детайлна изрична интерпретация. Става ясно, че човешката несигурност обхваща голям брой видове (разновидности) – някои от тях твърде разнородни и разнопосочни. Прави впечатление, че първопричините за личната несигурност се дефинират в тесни рамки, като обхващат само физическото насилие във всичките му форми, трафика на хора и детския труд. По наше мнение, първопричините за личната несигурност, са всъщност много повече.

Таблица 1. Видове човешка несигурност и възможни първопричини

Вид несигурност	Първопричини
Икономическа несигурност	Постоянна бедност, безработица, липса на достъп до кредити и други икономически възможности
Хранителна несигурност	Глад, недостиг на храна, внезапно покачване на цените на храните
Здравна несигурност	Епидемии, недохранване, лоши санитарни условия, липса на достъп до основни здравни грижи
Несигурност на околната среда	Влошаване на околната среда, изчерпване на ресурсите, природни бедствия
Лична несигурност	Физическо насилие във всичките му форми, трафик на хора, детски труд
Несигурност на общността	Междуетническо, религиозно и друго напрежение, основано на идентичност, престъпност, тероризъм
Политическа несигурност	Политически репресии, нарушения на правата на човека, липса на върховенство на закона и справедливост

*Източник: Human Development Report 1994:
New Dimensions of Human Security, 1994*

Подходът към човешката сигурност има пет основни принципа, които го различават от простото сътрудничество (Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security, 1994). Те са посочени по-долу.

1. Ориентираност към хората; 2. Всеобхватност; 3. Контекстна специфичност; 4. Ориентираност към превенция; 5. Защита и овластяване.

Комисията по човешка сигурност² дефинира човешката сигурност по следния начин:

„Да защити жизненото ядро на целия човешки живот по начини, които подобряват човешкия живот, свободи и човешкото осъществяване. Човешката сигурност означава защита на основните свободи – свободи, които са същността на живота. Означава защита на хората от критични (тежки) и всеобхватни (широко разпространени) заплахи и ситуации. Това означава да се използва процеси, които надграждат силите и стремежите на хората. Това означава създаване на политически, социални, екологични, икономически, военни и културни системи, които съвместно дават на хората градивните елементи на оцеляването, поминъка и достойнството“ (Human Security Now: Final Report 2003, р. 4).

Като цяло, дефиницията, предложена от Комисията по човешка сигурност преосмисля сигурността по фундаментален начин чрез: 1. Отдалечаване от традиционните, ориентирани към държавата концепции за сигурност, които се фокусират предимно върху безопасността на държавите от военна агресия, до такава концепция, която се концентрира върху сигурността на лицата, тяхната защита и овластяване; 2. Насочване на вниманието към множество заплахи, които обхващат различни аспекти на човешкия живот и по този начин се подчертава взаимовръзката между сигурността, развитието и правата на човека; 3. Насърчаване на нов интегриран, координиран и ориентиран към хората подход за постигане на мир, сигурност и развитие вътре в нациите, както и между тях.

Човешката сигурност допълва държавната сигурност, укрепва човешкото развитие и подобрява човешките права (Human Security Now: Final Report 2003, р. 2). Често възниква въпросът какви са съществените разлики между тези понятия. Става дума за следните различия:

Първо, докато държавната сигурност се концентрира върху заплахи, насочени срещу държавата, главно под формата на военни нападения, човешката сигурност насочва вниманието към широк кръг заплахи, пред които са изправени хората и общностите. Тя се фокусира върху първопричините за несигурността и предлага на хората решения, които са локално управлявани, изчерпателни и устойчиви. Човешката сигурност включва по-широк кръг от актьори: например местни общности, международни организации, гражданско общество, както и самата държава. Човешката сигурност обаче няма за цел да измести държавната сигурност. Вместо това, техните отношения се допълват: човешката сигурност и държавната сигурност взаимно се подсилват и са

² Комисията по човешката сигурност е създадена през януари 2001 г. в отговор на призива на генералния секретар на ООН на срещата на върха на хилядолетието през 2000 г. за свят „свободен от нужди“ и „свободен от страх“. Комисията се състои от дванадесет известни международни фигури, включително г-жа Садако Огата (бивш върховен комисар на ООН за бежанците) и професор Амартия Сен (лауреат на Нобелова награда по икономика за 1998 г.).

зависими една от друга. Без човешката сигурност не може да се постигне държавна сигурност и обратно.

Второ, твърде често грубите нарушения на правата на човека водят до конфликти, разселвания и хора, които страдат масово. В това отношение човешката сигурност подчертава универсалността и примата на набора от права и свободи, които са от основно значение за човешкия живот. Човешката сигурност не прави разлика между различни видове човешки права – граждански, политически, икономически, социални и културни, като по този начин се разглеждат нарушения и заплахи в много измерения и по изчерпателен начин. Човешката сигурност въвежда практическа рамка за идентифициране на конкретните права, които са заложили в конкретна ситуация на несигурност и за разглеждане на институционалните и управленски договорености, необходими за тяхното упражняване и поддържане.

Както и може да се очаква не всички изследователи са очаровани от понятието „човешка сигурност“ и правят различни обструкции срещу него. В тази връзка Дес Гаспер (Gasper 2020) отбелязва, че някои автори твърдят, че неоспоримият приоритет е необходимо условие за използването на етикета „сигурност“ и че използването на термина „сигурност“ за невоенни въпроси силно надценява тяхното значение. Освен това, продължава Гаспер, няма причина всеки механизъм за приоритизиране винаги да дава предимство на военните над невоенните заплахи, или обратно. Перспективата за разглеждане на ключови заплахи за хората може да бъде приложена на много нива. Недопустимо е някое от тези нива да претендира за собственост и изключителни права, какъвто е случаят с човешката сигурност.

Като научна екзотика по света се срещат и мнения, които напълно отхвърлят понятието „човешка сигурност“, като те го представят като своеобразна измислица. Това виждане, по наше мнение, е твърде крайно и всъщност дълбоко погрешно.

Заклучение

Става ясно, че човешката сигурност съществува – и като теоретичен конструкт, и като практически елемент на социум. Все още обаче нейната понятийна същност и практическата приложимост не са напълно и прецизно изяснени. Вероятно тази относителна неяснота ще се запази и за в бъдеще. Предстои да бъде извършена голяма по обем теоретична работа.

Очакваме интензивно развитие на изследванията в обсега на човешката сигурност и в българското научно пространство. Това развитие, вероятно, ще се изрази в нарастващ брой публикации, защитени дисертационни трудове и реализирани университетски курсове. Не е изключено да се появи и академично списание на български език със заглавие човешка сигурност. В практически план ролята и значението на човешката сигурност постоянно ще се повишават, като нямаме никакво съмнение, че това рано или късно ще се случи. В случая

приносът на българската академична общност е ключовият фактор за пробива напред.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Белова, Г., Марин, Н. (2010) *Гражданската сигурност и правата на човека*. – В: Научни трудове на Русенския университет, том 49, серия 7, с. 25–30.

Бузов, В. (2015) *Решения и сигурност*. Учебник за студенти по политология, философия и национална сигурност. В. Търново: Унив. изд. „Св. св. Кирил и Методий“.

Николова, Г. (2016) *Социалната и национална сигурност – фактор за социалното развитие на населението*. – В: Multidisciplinary journal of science, education and art. D1-10, с. 1–10. Благоевград: Съюз на учените, клон Благоевград.

Ралчев, С. (2016) – В: Стойчо, Стойчев. *Контролираният вот в България: Заплахи за човешката сигурност*. София: Институт за регионални и международни изследвания.

Терзиев, В., Стефанов, С, Банабакова, В. (2017) *Нивата на сигурност и постмодерното общество*. Online. <SSRN: <https://ssrn.com/abstract=3142896>>. Посетено на 24.10.2022 г.

Цанов, И. (2022) *Българската стопанска политика в управленски контекст 1920–2020*. Е-книга. София: БАК.

Цанов, И. (2018) *Управленско решение: Теория и практика*. София: БАК.

Gasper, D. (2020) *The idea of Human Security*. Online. <https://www.researchgate.net/publication/289025826_The_idea_of_human_security>. Посетено на 27.10.2022.

Human Development Report 1994: New Dimensions of Human Security. (1994). New York: UNDP.

Human Security Handbook (2016). An integrated approach for the realization of the Sustainable Development Goals and the priority areas of the international community and the United Nations system. New York: Human Security Unit, United Nations.

Human Security Now: Final Report. (2003). New York: Commission on Human Security.

ФЕМИНИЗМЪТ: ВЪЗНИКВАНЕ И АКТУАЛНО СЪСТОЯНИЕ В БЪЛГАРСКОТО ОБЩЕСТВО

Олга Стоянова-Енчева

FEMINISM: EMERGENCE AND CURRENT STATE IN BULGARIAN SOCIETY

Olga Stoyanova-Encheva

Abstract. The report attempts to periodise the feminist movement in Bulgaria and address the main contemporary issues that remain unresolved. It focuses on the role of academia in overcoming negative gender stereotypes and discrimination and in raising public awareness on the subject.

Keywords: feminism; women; Bulgarian society; academia; gender stereotypes; discrimination.

Появата на понятието „феминизъм“ хронологически съвпада с възникването на самото движение. Терминът „феминист“ (на фр. *féministe*) е употребен за първи път през 1837 г.¹ от френския утопичен социалист Шарл Фурие, но се популяризира около 1910 г. вследствие на суфражетската кампания за правото на жените да гласуват. Възникването на названието е предшествано от дълго социално и обществено развитие.

Появата на феминисткото движение е реакция на новата политическа структура на обществото в следреволюционна Франция. В движението се включват както жени, така и мъже. Фигурата на Олимпия дьо Гуж е емблематична, тъй като е сред първите, които се осмеляват да поискат равни права за жените и мъжете, за което заплаща с живота си. Тя написва „Декларация за правата на жената и гражданката“ през 1791 г., чрез която отправя силно послание за равенство между жените и мъжете и открива пътя за развитието на феминизма.

Първата употреба на понятието ‘*féministe*’ от Ш. Фурие е продиктувана от вече течащите промени в обществените нагласи. Според Фурие социалният прогрес може да бъде постигнат само чрез освобождението на жените (Goldstein 1982: 96). Терминът ‘феминист’, заедно със своето значение и послание постепенно се разпространява и придобива популярност в Обединеното кралство и САЩ. Оксфордският речник регистрира появата му през 1851 г., а на цялостното движение „феминизъм“ – през 1895 г., като го обяснява по следния начин: „*Движение, свързано с подкрепата за равенството на половете*“

¹ Haas, B. 2022. DW: Charles Fourier: The man who coined the term ‘feminism’, [https://www.dw.com/en/charles-fourier-the-man-who-coined-the-term-feminism/a-61379159, 22.12.2022].

*и установяване на политически, социални и икономически права на женския пол*².

Всъщност феминизмът е движение, което е съставено от различни идейни течения, теории и политически практики, често водещи до противоречия и спорове между отделните направления поради липса на единна доктрина. Това лесно се обяснява с факта, че всяко течение възниква в отговор на нуждите и проблемите на жените през различните епохи от време и е повлияно от местоживеенето им в различни точки на земното кълбо, а множеството му нюанси го правят трудно за типологизиране и дори за периодизиране.

Периодизация на феминизма в България

Традиционната класификация на феминизма проследява неговото развитие и етапи на формиране през призмата на т.нар. „вълни на феминизма“. Всяка от вълните обхваща исторически етап, в който усилията на активистите са насочени към отстояването на правата и свободите на нежния пол в определена сфера на обществения живот. Могат да бъдат обособени три основни периода на българския феминизъм, в които се наблюдават съществени разлики в вълните на развитие на феминизма в западния свят:

➤ **от 1840 г. до 1878 г. – възрожденски феминизъм** – в този етап феминистката идея не е напълно оформена. Наблюдава се пътят на нейното зараждане. Специфика на българския феминизъм е сливането на мъжката и женската сфера на дейност благодарение на ангажираността на цялото население в освободителното дело. Проблемът за равноправието на жените се разглежда през призмата на образованието, което е основен приоритет на цялата нация. Борбата за равно образование на момчетата и момичетата започва още преди Освобождението и продължава след него. Поради липса на конкретно дефинирани цели и организирани женски съюзи този етап може да бъде определен като предварителен;

➤ **от 1878 г. до 1944 г. – буржоазен феминизъм** – основните цели на активистките по това време са свързани с постигането на равно образование за жените, както и с извоюване на граждански и политически права. Двете най-големи женски организации – БЖС (буржоазен феминизъм) и „Равноправие“ (марксистки феминизъм) се конкурират помежду си и резултатът от това е по-засилен институционален натиск и провеждане на държавни реформи. Наблюдава се съвпадение между първата вълна на феминизма в България и първата вълна в Западна Европа и Съединените щати по отношение на поставените задачи и възприетата стратегия за оказване на натиск върху управляващите;

➤ **от 1945 г. до 1989 г. – социалистически феминизъм** – на този етап вече са направени институционални и законови промени, гарантиращи равните права на мъжете и жените. Това дава основание за отричане на феминизма и изобщо на необходимостта от него. Въпреки това заради демографската криза

² Oxford English Dictionary. 2022. Feminism, [<https://www.oed.com/view/Entry/69192?>, 21.12.2022].

през 70-те години се създава нов женски комитет. Той насочва усилията си към извоюване на разнообразни социални и осигурителни придобивки за жените, които им позволяват да комбинират професионалния с личния си живот и да постигнат баланс. В същото време в западните държави основният фокус на феминистките е навлизането на жените на трудовия пазар – нещо, което е постигнато в България. Целите и смисълът на втората вълна на феминизма в България и в западното полукълбо не се припокриват;

➤ **от 1989 г. до днес – демократичен (неолиберален) феминизъм** – смяната на режима в страната провокира смяна и на посоката на развитие на феминизма. До голяма степен активизмът в страната се определя от приоритетите на Европа, което се дължи на предприєдинителните усилия за членство в Европейския съюз. Новосъздадените феминистки организации насочват вниманието си най-вече към домашното насилие и представителността на жените в заемането на ръководни позиции и участието във властови структури. При това положение феминизмът в България към момента следва този в Западна Европа и се наблюдава съответствие между третата вълна на феминизма у нас и на Запад.

Направеният преглед доказва, че третата вълна на феминизма не е плод на естественото развитие на женския въпрос. Характерът на българския феминизъм е „майчински“, тъй като и при буржоазния, и при социалистическия феминизъм фокусът е върху грижата, отглеждането на деца и съчетаването на професионалното с личното. Семейството се възприема като изключително ценна единица, особено по време на социалистическия период в страната. Това се отразява и върху българския феминизъм, който не се противопоставя и не осъжда институцията на брака – по тази особеност различава българския от традиционния западен феминизъм.

Феминизъм и академизъм

С цел повишаване чувствителността на българското общество по проблемите на равнопоставеността на двата пола, достигане до нулева толерантност към всички форми на дискриминация и превенция на нарушаване правата на човека на основа пол, както и с цел промяна на дискриминиращите полови стереотипи и нагласи редица български университети въвеждат в учебните си планове дисциплини като „Философия на пола“, „Джендър изследвания“ и „Мултикултурализъм и феминизъм“. Стремещт на българската академична общност е да повиши обществената осведоменост по темата и да адресира все още неразрешените проблеми в социума. Публикувани са редица трудове по темата: „Майки и дъщери“ (1999), „Мъже & жени – различни и равни“ (2002), „Равенството на половете като компонент на гражданското образование“ (2004), „Да преподаваме джендър равенство: Помагало за учители“ (2006), „Гласът на жените в Европа (политическо представителство)“ (2011), „Социология на пола“ (2012), „Социологически проблеми: Половият потенциал на джендър изследванията“ (2018), „Съвременни феминистки теории на различieto: етически проекции“ (2018), „Полова диференциация в академичната сре-

да“ (2020), „Академичната кариера и принципът на равнопоставеност“ (2020) и други. Разработват се множество стратегии, прилагани в средните училища и университетите, за да се повиши информираността по проблема. Според Т. Батулева т.нар. „женски ценности“ трябва „да намерят своето място в образователната система и това има значение не само като реабилитация на женското, но и като подготовка за среща с различието като елемент от културното многообразие изобщо. Отчитането на половото различие във възпитанието ще съдейства за изграждане на друг тип социалност, която няма да бъде центрирана само около модела на съперничеството и отхвърлянето на другостта“ (Батулева 2018: 9), тъй като „познанието и науката системно се превръщат в средство за осъществяване на реалните практически цели“ (Рачев 2014: 183). Вследствие на това жените в България са постоянно насърчавани да учат и да се развиват, включително в считани за традиционно мъжки области като инженерни науки, информационни технологии, програмиране и други. Интегриран е подходът на Мери Уолстоункрафт, който призовава жените да бъдат повече като мъжете. Въпреки че това поставя жените в положение, в което да изпълняват две роли – грижа за домакинството и професионална реализация, резултатите са повече от добри – голяма част от българските жени имат висока квалификация и се реализират успешно в трудовата сфера. От друга страна, задължително трябва да се акцентира и върху становището на Р. Стоилова, според която дори при случаи на еднакво образование на двата пола, при жените „индивидуалните решения водят до възпроизвеждане на неравенствата в обществото по пол“ – намират израз в по-ниски длъжности, доходи и престиж на упражняваните от тях професии (Стоилова 2012: 52).

Не може да не се отбележи и че законодателните промени, съществуващите механизми за противодействие на случаи на дискриминация, както и силната представителност на жените на мениджърски позиции в частния сектор са индикатори за това, че равенството на половете в България е на изключително високо ниво и до голяма степен вече е постигнато. Но въпреки всичко все още има препятствия (в това число наличието на негативните полови стереотипи и ниската раждаемост сред младите жени), за чието преодоляване са необходими допълнителни усилия. Нещо повече – навлязлата и в България трета вълна на феминизма не предлага адекватни решения на тези проблеми. Дори напротив – прави ги още по-трудни за разрешаване като отблъсква и жените, и мъжете от теорията и практиката на феминизма. Идеологията на третата вълна открива нови и нови форми на потисничество на жените, които нямат основателен характер или са силно преувеличени. Прилагането на пост-модерния феминизъм води до маргинализация на мъжете и напрежение между половете.

Феминизмът в българското общество

Анализът на съвременния феминизъм в България показва, че жените имат силно гражданско и политическо участие, съществуват и много неправителствени организации, които се занимават с проблемите на жената. Инте-

гриран е джендър мейнстрийминг подходът, благодарение на който за всеки законопроект се изследва и оценката на неговото въздействие върху половете отношения. Представителността на жените и в политическата, и в професионалната сфера е много добра и говори за наличието на равнопоставеност и конкуренция между мъжете и жените.

Равенството на половете до голяма степен е постигнато, но това не означава, че не съществуват проблеми във феминистката теория и практика. Едно от основните препятствия, които феминизмът среща, е омразата към него от страна на жените. На въпроса дали биха се определили като феминистки, по-голямата част от жените биха отговорили с „не“. В България липсва изследване, което да определи броя на жените, идентифициращи се като феминистки, но може да се направи аналогия с проведена анкета през 2016 г. във Великобритания по темата. Според резултатите повече от две трети от британците подкрепят равенството между половете, но едва 9% от жените определят себе си като феминистки³. При аналогично изследване от 2020 г. проведено в „меката“ на феминизма – САЩ – около две от десет жени в страната заявяват, че определението „феминистка“ ги описва „много добре“ (19%), а според 42% от анкетираните определението ги описва „донякъде“. Проучването показва, че степента, в която жените се смятат за феминистки, се различава значително в зависимост от възрастта, образованието и политическата партия⁴. Установява се едно концептуално разминаване между представата за феминизъм и вярата в равенството между половете. Става ясно, че този проблем присъства в целия западен свят и не е изненадващо, че се среща и в България. Отчасти това негативно отношение към феминизма у нас се заражда още по времето на социализма, когато буржоазният феминизъм е отхвърлен напълно. Провъзгласено е равенството между мъжете и жените и феминизмът е оценен като неефективен, излишен и победен.

По-сериозната причина, която обяснява отчуждението от феминизма в глобален мащаб, а и в България, е деформирането на третата вълна на феминизма. Докато първата и втората вълна се борят за постигането на права за жените, които трансформират начина и качеството им на живот изцяло, третата вълна прави феминизма твърде хаотичен, неясен и дори отблъскващ. Теорията на интерсекционалността, присъща на третата вълна, излишно утежнява социалните отношения. В едно общество, особено мултикултурно, има неизчерпаем ресурс от някакъв вид неравенство или просто нееднаквост, което може да бъде тълкувано като признак на дискриминация. Този подход има много по-

³ The Fawcett Society. 2016. We are a nation of “Hidden feminists”, [<https://www.fawcettsociety.org.uk/news/we-are-a-nation-of-hidden-feminists>, 06.12.2022].

⁴ Barroso, A. (2020) Pew Research Center: 61% of U.S. women say ‘feminist’ describes them well; many see feminism as empowering, polarizing, [<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/07/07/61-of-u-s-women-say-feminist-describes-them-well-many-see-feminism-as-empowering-polarizing/>, 15.12.2022].

вече потенциал да създава проблеми, отколкото да разрешава такива. Третата вълна изповядва краен егалитаризъм, който е неприложим.

Крайният радикален феминизъм окупира медийното пространство и поради факта, че е най-често представения вид феминизъм, създава грешна или непълна представа за това какво представлява феминизмът в действителност. Потокът от информация в мейнстрийма представя истории, с които по-голяма част от жените не могат да се идентифицират. Добър пример е каузата против т.нар. “man spreading” („мъжко разкрачване“). Съвременните феминистки се обявяват против седналата стойка на мъжете, която заема твърде много пространство, и проблемът е най-осезаем в публичния транспорт. Жените са принудени да заемат по-малко място и това е израз на второстепенната им позиция в обществото. Подобен тип кампании и инициативи провокират повече иронични забележки и подигравки, отколкото съчувствие.

Затова съвременният феминизъм се оказва най-големият враг на феминизма. Опасността от осмиване и иронизиране на движението е двойка. От една страна, то влияе негативно на начина, по който мъжете възприемат и оценяват жените. Това може да доведе до дистанциране на двата пола един от друг, което не е желана перспектива нито от социална, нито от обществена, нито от демографска гледна точка. Първите симптоми са налице – в Америка има действаща мъжка организация, наречена MGTOW (Men Going Their Own Way – Мъже, които се движат в своя собствена посока), която изповядва крайно традиционалистки възгледи, често насочени срещу жените. Въпреки че в България все още няма такава поляризация, добре би било да се има предвид какво се случва в западните държави, от които заимстваме политики. От друга страна, съвременният феминизъм е отговорен за отчуждаването на жените от него и от постиженията на предишните поколения. Права, чиято значимост не се осъзнава и не биват защитавани, е лесно да бъдат изгубени. Имайки предвид съществуващата зависимост между феминизма и действащата политическа система в България, опасността става още по-значима. Като заплахата идва не толкова от премахването им де юре, а от това да не бъдат използвани. Много жени са демотивирани, не работят по своето личностно и професионално развитие и правят несъзнателния избор да бъдат икономически зависими.

Друг актуален проблем на феминизма в България е включването на проблемите на LGBTQ (Lesbian, Gay, Bisexual, Trans, Queer) общностите във фокуса на женските организации. Хората с различна сексуална ориентация трябва да се ползват със същите права и да са защитени по същия начин от дискриминация, но каузата за институционализация на тези права не бива да се интегрира в женските движения. В най-добрия случай това е вън от фокуса на феминизма. Всеки вид дискриминация се основава на съществуването на негативни стереотипи за определена група хора, но това не означава, че всички видове дискриминация са еднакви. Зад всеки един от тях съществува различна социална динамика. Дискриминацията над женския пол до голяма степен се дължи на традиционната патриархална система, където жената няма реален

допир с външния свят и ѝ се приписват задължения само вътре в дома. Дискриминацията над хората с различна сексуална ориентация е рефлекс на обществото, целящ да го „предпази“ от различните, и като такъв е много по-труден за изкореняване. Респективно методите, които следва да се използват, са различни от феминистките. В този смисъл LGBTQ общността и феминизмът не съвпадат и не е задължително да са съвместими. Това важи с особена сила за българския случай. Българският феминизъм традиционно е консервативен, майчински и подкрепя семейната институция (поне до към 2000 г.). Въпреки че през последното десетилетие женските движения се „европеизират“, все още се усеща дълбока резервираност към въпроса.

В тази връзка следва да бъде разгледана силно полемизираната в България Истанбулска конвенция. В публичното пространство се разпространява изключително противоречива информация относно това какво представлява този нормативен акт и дали е необходимо неговото ратифициране в България. Истанбулската конвенция е международна конвенция, създадена от Съвета на Европа още през 2011 година. Т. Калейнска подчертава, че „от времето на своето създаване Съветът на Европа се явява най-големия общоевропейски форум, в рамките на който се разглеждат всички основни въпроси от общоевропейското сътрудничество“ (Калейнска 2016: 216). Основна цел на конвенцията е борбата срещу домашното насилие и всички форми на тормоз над жените. Тя дава дефиниция на различните форми на сексуално насилие и забранява всички видове дискриминации, основани на полов признак. При разглеждането на документа прави впечатление, че е въведена изрична забрана на инфибулацията, убийствата по чест и полова дискриминация, базираща се върху религиозни вярвания⁵, въвеждат се отделни клаузи за жените бежанки. Това свидетелства, че една от целите на конвенцията е да предостави защита на жените с мюсюлмански произход, идващи в Европа вследствие на проблеми в страната по произход. Обикновено жените пристигат заедно с цялото си семейство и съществуващите практики на домашно насилие се пренасят и на новото място. Това е сериозен проблем, който задължително трябва да бъде адресиран, но наличието му не се дължи на пропуски в действащото национално законодателство и международното право.

Противоположният аргумент е, че в България вече действа Закон за защита от домашно насилие, който предвижда и наказания за нарушителите. Законът дава подробна дефиниция за домашното насилие и регламентира мерки за осигуряване на защита на пострадали лица. Освен това голяма част от действащите женски организации фокусират дейността си именно върху домашното насилие. Съществуващият Закон за защита от дискриминация също предоставя конкретна дефиниция за дискриминация – пряка и непряка, както и списък с действия, които не са определени като дискриминационни. Създа-

⁵ Съвет на Европа, Договори – № 210. 2011. Конвенция на Съвета на Европа за превенция и борба с насилието над жени и домашно насилие, [<https://rm.coe.int/168046246f>, 20.12.2022].

дената Комисия за защита от дискриминация дава ясен механизъм за противодействие в такива случаи. Следователно българското законодателство в сферата на гарантиране на равнопоставеността е изчерпателно, а предвиденото от Истанбулската конвенция дубликира вече действащите закони.

Реално най-проблематичната и оспорвана част на Истанбулската конвенция в България е проблемът дали разрешава третия пол и дали го насърчава. Дискусията е пълна с толкова много неясноти, спекулации и неинформираност, че в публичното пространство думата „джендър“ придобива значение на човек с различна полова ориентация или транссексуален човек. Според Д. Узунова *„по-голямата част от обществото не познава съдържанието на различните понятия за пол, което е необходимо да се разбере същността на тези понятия, за да се разчитат правилно“* (Uzunova 2018: 373), което води до погрешни интерпретации и автоматично отхвърляне на идеята за ратифицирането ѝ. Все пак *„не е тайна, че управляващите елити се стремят да контролират медиите, за да контролират процесите на вземане на решения с цел формиране или преоформянето на политическите идеологии“* (Georgiev 2022: 274). Преднамереното съсредоточаване върху конотацията, че конвенцията цели подмяната/ промяната на традиционните български семейни ценности, обезсмисля и омаловажава основния проблем – защита от полова дискриминация и превенция на домашното насилие.

По същество терминът „джендър“ *„е въведен в социалните науки, за да обозначи половите различия, които са резултат от влиянието на социалните фактори“* (Василева 2019: 53) и *„в полето на политологията той се явява като вид контекстуален синоним ... на класическото понятие пол“* (Дочков 2020: 84). Значението му според самата конвенция е *„социално изградени роли, поведение, дейности и характеристики, които дадено общество смята за подходящи за жени и за мъже“*⁶. Тълкуването на понятието „джендър“ е същото както във феминистката теория и се отнася до отношенията между половете в обществото. Умишлената промяна в акцента на конвенцията сред българското общество ясно показва тлеещите проблеми на феминизма в него.

Всички описани проблеми дотук имат нещо общо помежду си и това е дистанцирането от корените на феминизма в България. През последните години се е формира погрешното схващане, че феминизмът е чужд на българката и е внесен отвън. Борбата за правата на жените се случва успоредно със самото конституиране на държавата. Макар схващането да не е фактологически правилно, могат да се разберат емоционалните мотиви, които го провокират. Голяма част от жените не се определят като феминистки, защото предлаганото от съвременния феминизъм не съответства на техния традиционен светоглед. Разширяването на предмета на действие на женските организации с проблемите на LGBTQ групите не е свързано по никакъв начин с българския опит

⁶ Съвет на Европа, Договори – № 210. 2011. Конвенция на Съвета на Европа за превенция и борба с насилието над жени и домашно насилие, [<https://rm.coe.int/168046246f>, 20.12.2022].

досега. Истанбулската конвенция предизвиква толкова бурни реакции именно защото се вменява отдалеченост на проблема от порядките у нас. Необходимо е дистанциране от принципите на третата вълна на феминизма, която няма интелектуални и културни връзки с логиката на развитието на българския феминизъм.

Преодоляването на настоящите препятствия пред феминизма е свързано с дефинирането на самостоятелна посока на развитие на базата на натрупания опит досега – както победи, така и загуби. Познанието и разбирането на историята на жените в България е ключов компонент за развиване на собствена стратегия в тази посока. Още от самото си Освобождение България следва примера на западните държави и това е напълно оправдано. Държавата заимства от по-напредналите страни и в крайна сметка това я пренася на ново ниво. Днес страната е част от Европейската общност, има пазарна икономика, интегриран е принципът за свободно движение на стоки, хора и капитали и пред българския гражданин има безброй възможности. Всички законодателните постижения в демократична България, включително тези в областта на равенството на половете, са резултат от следването на западния модел. Заслугите на евроатлантизма за изграждането на модерната българска държавност и общественост са много. Но това не бива да се оказва пречка за правенето на критичен анализ върху новите идеи и практики, които се прилагат на Запад. Особено ако на преден план излизат повече проблеми, отколкото предимства. България се справя по-добре от редица държави членки на ЕС по въпросите на равенство на възможностите пред мъжете и жените и за това свидетелстват редица статистики. На дневен ред остава въпросът за съществуващите полови стереотипи. Пътят за разрешаване на проблемите на феминизма у нас минава през осъзнаване на българския интерес и социално-културните особености на нашето общество.

Изграждането на национална стратегия за равенството на половете следва да има комплексен характер и да взема под внимание разнообразните фактори, които влияят на отношенията между половете в страната. В това число влизат икономическата стабилност, възможностите за развитие, съдебната система, социална система и други. Всички те са с огромно значение за качеството на живот на обществото и като такива оказват влияние и върху джандър ситуацията в страната. Ангажиментът за повишаване на равенството между половете означава ангажимент към подобряване на цялостната икономическа и политическа система в България.

За намирането на решение на съвременните препятствия пред феминизма е необходимо съставянето на подробен анализ и оценка на неговото развитие досега и идентифициране на допуснатите грешки. Стратегията за равенство между половете следва да се основава на конкретните проблеми в българското общество, а не на идеологически принципи. Важно е да бъдат проучени наличните връзки и зависимости на феминизма с останалите сфери

в политическата система, за да бъде възприет комплексен и интегрален подход при дефинирането на плана за бъдещото му развитие.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Батулева, Т. (2018) Съвременни феминистки теории на различието: етически проекции. В: Етически изследвания, бр. 3, кн. 1, 3–25, [<https://jesbg.com/batuleva-suvremenni-feministki-teorii-na-razlichieto/>, 13.12.2022].

Василева, К. (2019) Концептът „любов“ в съвременната българска лингвокултура. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“.

Дочков, И. (2020) Джендър философия (или как се изгубихме в превода). В: Полова диференциация в академичната страна, том 1. Велико Търново: ИВИС, 84–95.

Калейнска, Т. (2016) Съветът на Европа и насърчаване на гражданското общество и инициатива в Европа. В: Предизвикателства пред представителната демокрация в България. Велико Търново: Издателство ЕИЦ, 214–224.

Рачев, Р. (2014) Николай Бердяев и руската историософия. Велико Търново: Ивис.

Стоилова, Р. (2012) Пол и стратификация. София: Сиела.

Съвет на Европа, Договори – № 210. 2011. Конвенция на Съвета на Европа за превенция и борба с насилието над жени и домашно насилие, [<https://rm.coe.int/168046246f>, 20.12.2022].

Barroso, A. (2020) Pew Research Center: 61% of U.S. women say ‘feminist’ describes them well; many see feminism as empowering, polarizing, [<https://www.pewresearch.org/fact-tank/2020/07/07/61-of-u-s-women-say-feminist-describes-them-well-many-see-feminism-as-empowering-polarizing/>, 15.12.2022].

Georgiev, V. (2022) Social Engineering in New Media Age. In: International Political Science Conference “Challenges of the Contemporary Global Crises”. Bologna: Filodiritto Editore, 271–275.

Goldstein, L. F. (1982) Early Feminist Themes in French Utopian Socialism: The St.-Simonians and Fourier. In: Journal of the History of Ideas, Vol. 43, No. 1. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 91–108.

Haas, B. (2022) DW: Charles Fourier: The man who coined the term ‘feminism’, [<https://www.dw.com/en/charles-fourier-the-man-who-coined-the-term-feminism/a-61379159>, 22.12.2022].

Oxford English Dictionary 2022. Feminism [<https://www.oed.com/view/Entry/69192?>, 21.12.2022].

The Fawcett Society. 2016. We are a nation of “Hidden feminists”, [<https://www.fawcettsociety.org.uk/news/we-are-a-nation-of-hidden-feminists>, 06.12.2022].

Uzunova, D. (2018) The Role of Women in the Contemporary Democratic Society. In: International Political Science Conference “Development, Aemocracy and Society in the Contemporary World”. Bologna: Filodiritto Editore, 373–377.

РИСКОВЕ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА ПРЕД СОЦИАЛНАТА СИГУРНОСТ В БЪЛГАРИЯ В УСЛОВИЯ НА ГЛОБАЛНА КРИЗА

Мария Илчева

RISKS AND CHALLENGES FOR SOCIAL SECURITY IN BULGARIA IN SITUATION OF GLOBAL CRISIS

Maria Ilcheva

Abstract: The report examines current risks and challenges to social security in the Republic of Bulgaria arising from a series of crises related to increasing economic instability and growing threats to social security of each individual. The author proposes a social security model based on the analysis of key social risks and the impact of the processes of transformation of social systems.

Keywords: social security; social risks; global crises.

1. Увод

През последните години все по-често сме свидетели на глобални кризи с различни измерения и проявления, които засягат големи групи от населението, държавите и обществата. Това са глобални процеси, които водят до възникване на нови заплахи и рискове за всяко човешко същество и водят до засилване на усещането за несигурност.

Последната година бе белязана от драматични геополитически събития, които променят хода на обществените процеси и водят до сътресение на цели региони и сектори, както и до промяна в световния ред. Въпреки че световната пандемия от Корона вируса е към своя край, социалните и икономически последици от нея продължават да създават проблеми пред обществените системи и изискват сериозен финансов ресурс за възстановяване на нормалния им ритъм. В същото време безпрецедентното нахлуване на Русия в Украйна поставя целия световен ред пред нов шок с огромни последици за сигурността на хора и държави, огромни потоци от бежанци и насилствена намеса върху пазара на енергийни източници. Най-важната последица е галопиращата инфлация и стремителните цени на основни хранителни продукти и енергоносители, като всичко това има най-голямо влияние върху най-уязвимите групи от населението, хората в нужда и невъзможност да се справят сами с нарастващите социални рискове.

Според директора на Международния валутен фонд Кристилина Георгиева, световната икономика преживява най-големия тест след Втората световна

война¹. Икономическите рискове рязко нараснаха, като водят след себе си изостряне на социалното напрежение и ескалация на бедността и социалните неравенства. Сериозността на смущенията на стоковите пазари и на веригите за доставки оказва силно влияние върху макрофинансовата стабилност и растежа, добавяйки нови рискове към вече усложнената политическа среда и процеса на възстановяване от пандемията COVID-19².

Настоящият доклад разглежда актуални рискове и предизвикателства пред социалната сигурност в Р България, произтичащи от поредица от преплитачи се кризи, свързани с повишаване на икономическата нестабилност и нарастващите заплахи върху социална сигурност на всеки индивид.

2. Контекст на настъпващи кризи в България.

Редица анализи и проучвания показват, че 2022 г. може да бъде определена като година на натрупващи се и ескалиращи кризи за България, които имат трайно негативно влияние върху социалната сигурност. Контекстът на развиващите се кризи включва следните фактори, които ще бъдат анализирани по отношение на възникващи и увеличаващи се социални рискове.

Първата криза може да бъде определена като натиск върху социалните системи за преодоляване на последиците от пандемията от COVID-19 и възстановяване на социалните системи. Драматичното развитие на пандемията от COVID-19 постави пред сериозни изпитания всички обществени системи, особено социалната система, която е натоварена с очаквания да гарантира социалната сигурност на населението и да осигурява адекватна подкрепа на най-уязвимите групи от населението. В същото време социалната система на всяка държава е подложена на огромен натиск за промяна, така че да се трансформира и да осигури ефективност на функционирането си по време на кризи.

Социалната сигурност в голяма степен зависи от разходите за социални политики, програми и мерки, които са инвестиция в икономическото развитие и приобщаващия растеж. На Европейско ниво се прилага Европейски стълб на социалните права като общовалиден инструмент, гарантиращ социалните права на всички европейски граждани. По прогноза на синдикалните партньори в страната за да се прилага адекватно Европейския стълб на социалните права, е необходимо сериозно увеличение на социалните разходи и разходите за социална защита, които трябва да достигнат до 18% от БВП.

¹ Съобщение от директора на МВФ, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2022/message-from-the-md/>

² IMF, Crises upon crises, IMF Annual Report 2022, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2022/>

Таблица 1. Динамика и прогноза на темпа на нарастване на социалните разходи за периода 2021–2026 г. (по данни от КНСБ³)

Година	БВП (млн. лева)	Социални разходи (% от БВП)	Социални разходи (млрд лева)	Прираст
2021	132 744	13,7	18,2	
2022	154 100	15,1	23,2	5
2023	166 667	15,9	26,5	3,3
2024	179 132	16,6	29,8	3,3
2025	191 485	17,3	33,2	3,4
2026	204 887	18	36,7	3,4

Следващата криза е свързана с войната в Украйна и влиянието ѝ върху енергийните доставки и енергийната сигурност на страната. На 24 февруари 2022 г. Русия започна военни действия в Украйна, а столицата Киев бе подложена на ракетен обстрел. Военният конфликт доведе до сериозни сътресения на световната икономика, като най-драстично влияние има върху страните, които са енергийно зависими от Русия, поради наложените санкции от страна на Европейския съюз и САЩ. Въпреки предприетите действия на европейско ниво за компенсиране на високите цени на енергия и смекчаване ударите върху европейската икономика, то България е една от най-засегнатите държави поради огромната зависимост от доставки на природен газ от Русия. Другият утежняващ фактор за България е липсата на алтернативни източници, както и значителни допълнителни разходи, свързани с извънредното увеличение на цените на природния газ и електроенергията. На трето място можем да поставим икономическата криза, проявяваща се в неимоверно висока и галопираща инфлация. Инфлацията се повиши поради рязкото повишаване на цените на енергията и храните, но е свързана и с прекъсването на доставките поради пандемията. Сериозни икономически последици от войната в Украйна са свързани с високо покачване на цените на пшеницата и царевичата – с около 20% спрямо 2021 г. и с около 30% на металите. Инфлацията в голяма степен е свързана с по-високите цени на суровините, дължащи се на конфликта в Украйна, както и със силния долар и бюджетните разходи за справяне с икономическия спад след пандемията.

Таблица 2. Икономически показатели за България (Данни от Икономическа прогноза за България, ЕС⁴)

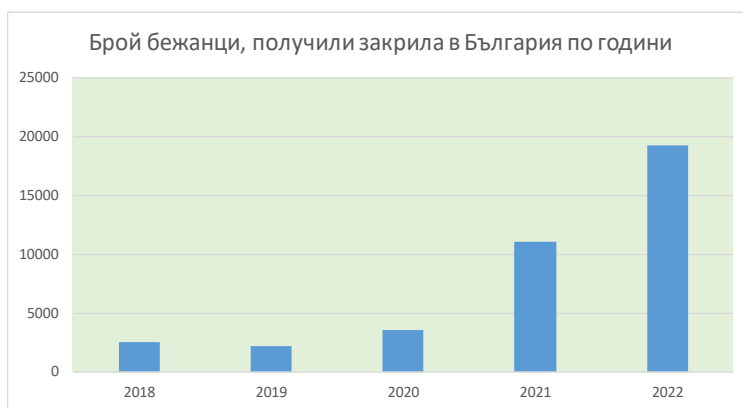
Показател	2021	2022	2023	2024
Ръст на БВП (%)	7,6	3,1	1,1	2,4
Инфлация	2,8	12,8	7,4	3,2
Безработица	5,3	5,2	5,2	5,3

³ КНСБ, Меморандум за социално-икономическо развитие 2022–2026 г.

⁴ ЕС, Икономическа прогноза за България, <https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-surveillance-eu-economies>

Ситуацията в България допълнително се усложнява със задълбочаващата се политическа криза. Проведени през м. Октомври 2022 г. парламентарни избори в България доведоха до невъзможност за съставяне на правителство и липса на стабилно управленско мнозинство. В период на криза са необходими тежки държавнически решения, които трябва да се вземат от редовно правителство. В същото време парламентът само задълбочава политическата криза и води страната към нови избори, което допълнително би увеличило ефекта от останалите кризи по време на зимния сезон. Трайна негативна тенденция е спадащото доверие към институциите в България, особено към върховния законодателен орган – Народното събрание. Тоест освен за политическа криза можем да обобщим, че в България за задълбочава кризата с капацитета на институциите и очакването, че държавата ще осигури адекватна подкрепа на бизнеса и населението. Световната банка в своя Систематичен доклад за България посочва, че най-важната насока за смекчаване на социалните и икономически последици от кризите е свързана с преодоляване на институционалните слабости⁵. Проучване на Институт за развитие на публичната среда, направено в края на 2022 година, показва рекордно ниско доверие към националния парламент – само 7% от българските граждани⁶.

Допълнителни утежняващи фактори са свързани с нарастващия мигрантски натиск. България, с общата си граница с Турция, е подложена на значителен натиск през последните години от нарастващия поток от мигранти и бежанци, включително непридружени и разделени деца. Увеличен е и броят на украинските бежанци, влизащи в България. След първите седмици на конфликта в Украйна броят им се стабилизира на 47 на сто, една трета от които са деца.

Графика 1. Брой на лицата, потърсили закрила за периода 2018–2022 г.

⁵ Световна банка, Систематичен анализ за страната, 2021 <https://www.worldbank.org/bg/country/bulgaria>

⁶ Сайт на Институт за развитие на публичната среда, <https://iped.bg/>

По данни на Държавна агенция за бежанците при Министерски съвет е налице трайна тенденция на увеличаване на мигрантите, получили закрила в България. За 2022 година 19233 лица са получили закрила, което е увеличение с над 500% спрямо 2020 (3525) и представлява допълнителен негативен риск за социалната система.

3. Съвременна проекция на социалната сигурност в условията на кризи

В съвременния научен дискурс концепцията за социална сигурност се поставя на основата на многопластова система от обществени правила, институции и политики, които чрез конкретни свои проявления осигуряват възможност за достойно съществуване на всеки човек, изпаднал в необичайно жизнено положение. В същото време социалната сигурност може да се разглежда като комплекс от дейности за подкрепа на индивиди, подложени на заплаха или рискова ситуация за техния живот и обичайно ежедневие, чрез допълване на доходи, подпомагане и достъп до грижа. Понятието „сигурност“ има различни измерения и безусловно можем да приемем, че то се отнася към обществото и отделния човек⁷.

Бузов определя социалната сигурност като компонент на личната сигурност, която от своя страна е комплексно понятие, което се отнася до човешкия индивид, като биологично, психично и социално същество⁸. Редица изследователи определят социалната сигурност като широк набор от публични политики, въведени от правителствата да защитават гражданите от различни рискове със сериозни икономически последици, или политики, които да подпомогнат гражданите да се справят по-добре с настъпващите рискове⁹.

Социалната сигурност е основния дефицит, който се проявява в съвременните общества, особено по време на кризи. В България този проблем придобива изключителна важност поради наслагващите се социални рискове, свързани с бедността и задълбочаващите се неравенства, застаряването на населението, както и ниското доверие в обществените институции.

Системата за гарантиране на социалната сигурност е комплексна от гледна точка на участието на разнородни институции, чиято цел е да постигнат ефективно междуинституционално взаимодействие, което да е подкрепено с адекватна инфраструктура и синхронизирана нормативна уредба. Фокусът на такава система е да предоставя защита на индивида от всички потенциални рискове, като едновременно с това задейства механизми за превенция.

⁷ Слатински, Н. (2000) Измерения на сигурността. София: Парадигма.

⁸ Бузов, В. (2015) Решения и сигурност. В. Гърново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“.

⁹ Танзи, В. (2005) Social Protection in a Globalizing World, Policy paper, Inter-American Development Bank.

4. Транслация на социалните рискове породени от кризи.

Според българският икономист Красен Станчев, „инфлацията е като природно бедствие за отделния човек“¹⁰. В същото време България е държавата с най-ниския доход на глава от населението от всички страни – членки на Европейския съюз. При настоящите темпове на растеж се очаква сближаването със средния жизнен стандарт за ЕС да отнеме не по-малко от две десетилетия и половина¹¹. Тъй като повечето рискове са взаимосвързани, намаляването на един риск зависи от това дали заедно с него намаляват и други и дали се транслират в нови допълнителни рискове. По същия начин една криза може да повиши тежестта на един конкретен риск, като в същото време може да изостри вече съществуващи социални рискове.

Тясно преплетените събития в рамките на една криза, които сякаш са вградени в други кризи, са придобили популярност като „поликризи“¹². За тях е характерно, че рисковете са различни, но те си взаимодействат така, че общият им резултат е по-лош от чистия сбор на отделните части. Това което наблюдаваме в момента, е че конфликтът в Украйна има две ясни трансляции по отношение изостряне на социалните предизвикателства и значителен ръст на социалната нестабилност.

В същото време една от последиците от пандемията в България е че обърна тенденцията за намаляване на бедността и задълбочи социалните неравенства¹³. Най-важната социална последица от пандемията е драматично намаляване на доходите на населението, което изправя най-уязвимите групи пред социални рискове, свързани с нарастваща бедност и социално изключване. България продължава да бъде страната с най-високо социално неравенство в Европа, което създава нарастваща опасност от изчерпване на потенциала на социалната система, която трябва да осигурява социална защита, защита от безработица и социални услуги, гарантиращи социално включване. Най-потърпевши от натоварването и възможния срив на социалната система са най-уязвимите групи от обществото – възрастните хора, децата, семействата в бедност, хората и децата с увреждания, които много често зависят от пряка социална подкрепа за водене на самостоятелен живот¹⁴.

¹⁰ Станчев, К. Интервю „Свобода Европа“, „Икономически последици от войната срещу Украйна; какво може да направи отделния човек“, <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31774610.html>

¹¹ Световна банка, Систематичен анализ за страната, 2021 <https://www.worldbank.org/bg/country/bulgaria>

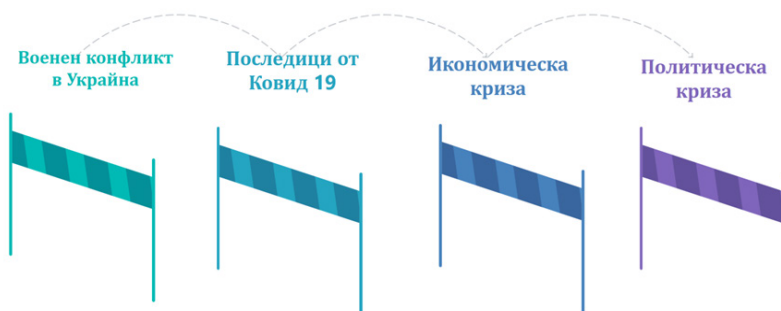
¹² Поликриза е едновременното възникване на няколко катастрофални събития.

¹³ Световна банка, Систематичен анализ за страната, 2021 <https://www.worldbank.org/bg/country/bulgaria>

¹⁴ Илчева, М. (2022) Бедността и социалното изключване като съвременни заплахи за социалната сигурност в България. Сборник доклади от Годишна университетска научна конференция 30.06–01.07.2022 г., НВУ „Васил Левски“. В. Търново: Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски“.

Социална сигурност

Увеличаване на социалните неравенства

Фигура 1. Влияние на кризи върху социалната сигурност

В същото време трябва да се отчита факта, че растежът на неравенствата в едно общество по никакъв начин не може да стимулира позитивното икономически и обществено развитие на една нация. България продължава да държи водещо място по нива на бедност, а в същото време над половината от националният доход е консолидиран в ръцете на около 10% от населението.

5. Обобщение и изводи.

В резултат на извършения анализ и обобщение на резултатите от проучването могат да се направят следните изводи:

- Изминалата 2022 г. може да се определи като година на поликризи, ескалиращи обществени процеси, които създават нови социални рискове и предизвикателства за социалната сигурност;

- Съществува силна взаимовръзка между настъпващите кризи, социалните предизвикателства и социалната сигурност в среда с нарастващи и транслиращи социални рискове, които имат силно влияние върху усещането за индивидуална сигурност;

- Последиците от пандемията с COVID-19 са много по-големи за хората и семействата в неравностойно положение, както и уязвими лица от малки населени места, при които има трайно увеличение на социалните и здравни рискове и значително влияние върху личната им сигурност;

- Натрупването на кризи от различен характер има многоизмерно влияние върху различни социални рискове, които се транслират и проявяват по отношение на общото ниво на социална сигурност;

- Увеличаването на интензитета и динамиката на социалните рискове по време на кризи е важен фактор, влияещ върху стабилността на социалните системи и социалната сигурност. Анализът на рисковете породени от кризи

показва, че всяка ситуация, при която хора в нужда не могат да се възползват от социалната система, води до повишаване на индивидуалната им несигурност;

- Съвременните тенденции на динамика на обществените системи и наслагващи се кризи все по-ясно очертават проблема с всеобщата социална несигурност. Натрупването на индивидуалната социална несигурност води до увеличаване на социалната нестабилност на цялото общество.

Направените изводи се допълват и подкрепят от резултатите на социологическо изследване за нагласите на българите за предстоящата година. По данни на Алфа Рисърч, в края на 2022 г., страната бележи най-ниски нива на личен оптимизъм, достигащи 34% от населението, което е по-лош резултат от периода на пандемията и третия най-нисък резултат след икономическата криза от 2009–2011 г. В същото време над 27% от българите очакват ескалация на конфронтацията и нестабилността, което е изражение на наслагващите се кризи¹⁵.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Алфа Рисърч (2022) Изследване на Алфа Рисърч, проведено в периода 01-13.12.2022 г. <https://alpharesearch.bg/post/1003-v-ochakvane-na-2023-godina-mejdu-pesimizma-i-nadejddata.html>.

Бузов, В. (2015) „Решения и сигурност“. В. Търново: Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“.

Европейски съюз, Икономическа прогноза за България, <https://economy-finance.ec.europa.eu/economic-surveillance-eu-economies>.

Илчева, М. (2022) Бедността и социалното изключване като съвременни заплахи за социалната сигурност в България. Сборник доклади от Годишна университетска научна конференция 30.06–01.07.2022 г., НВУ „Васил Левски“, Издателски комплекс на НВУ „Васил Левски“.

Институт за развитие на публичната среда, <https://iped.bg/>

КНСБ, Меморандум за социално-икономическо развитие 2022–2026 г.

Световна банка, Систематичен анализ за страната, 2021 <https://www.worldbank.org/bg/country/bulgaria>.

Слатински, Н. (2000) Измерения на сигурността. София: Издателство Парадигма.

Станчев, К. Интервю „Свобода Европа“, „Икономически последици от войната срещу Украйна; какво може да направи отделния човек“, <https://www.svobodnaevropa.bg/a/31774610.html>.

Танзи, В. (2005) Social Protection in a Globalizing World, Policy paper, Inter-American Development Bank.

Съобщение от директора на МВФ, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2022/message-from-the-md>.

IMF, Crises upon crises, IMF Annual Report 2022, <https://www.imf.org/external/pubs/ft/ar/2022>.

¹⁵ Изследване на Алфа Рисърч, проведено в периода 01-13.12.2022 г. <https://alpharesearch.bg/post/1003-v-ochakvane-na-2023-godina-mejdu-pesimizma-i-nadejddata.html>

ПРОФЕСИОНАЛНОТО ОБУЧЕНИЕ НА ЧОВЕШКИТЕ РЕСУРСИ В СЪВРЕМЕННИТЕ ДИНАМИЧНИ УСЛОВИЯ

Нехриджан Мехмед

VOCATIONAL TRAINING OF HUMAN RESOURCES IN MODERN DYNAMIC CONDITIONS

Nehridjan Mehmed

Abstract: The report reviews a topical issue by defining the specific features of vocational training of human resources based on a systematic evaluation of its status. It also defines some of the challenges to vocational training of human resources and outlines the aspects of its future development.

Keywords: vocational training; human resources.

1. Въведение

Настъпилите изменения през последните години в съвременната икономика непрекъснато провокират нарастване ролята на дейностите, свързани с управлението на човешките ресурси. Те се превръщат в стратегическо средство с редица възможности, предоставяни на бизнес организациите за постигане на добри бизнес резултати.

Динамиката в съвременните социално-икономически условия засилва несъответствието между притежаваните знания, умения и нагласи на човешките ресурси и нарастващите изисквания за изпълнението на трудовата дейност. Това извежда на преден план значението на професионалното обучение в бизнес организациите от различни сектори на икономиката.

В стопанската практика все по-голямо внимание се обръща на подобряването на знанията, уменията, нагласите и мотивацията на човешките ресурси. Това налага изясняване същността на професионалното обучение, осъществявано в бизнес организациите и разкриване на възможностите за усъвършенстване на неговата система.

Целта на настоящия доклад е да се изяснят някои аспекти на професионалното обучение, да се посочат някои от възникналите предизвикателства пред него и да се разкрият някои идеи за усъвършенстване на неговата система.

2. Същностни аспекти на професионалното обучение

Необходимостта от осъществяване на професионално обучение възниква с развитието на човешките ресурси. От етап, отличаващ се с характеристики като силна индустриализация, дълбоко разделение на труда, необходимост от ниска квалификация се преминава към развитието на специфични знания

и умения в човешките ресурси, променя се ценностната система и се появява загриженост към кариерата (Кънев, Христова 2008), (Кънев, Пантелеева, Иванова, Кулчев 2013). В съвременните условия отличителен е стремежът на човешките ресурси към непрекъснато усъвършенстване. С развитието на науката, техниката и технологията значението и ролята на професионалното обучение на заетите за бизнес организациите нарастват. Това поражда интереса на редица автори и изследователи към разкриване на същностните аспекти на професионалното обучение в редица дефиниции, представени в различни научни разработки.

В нормативната уредба на страната същността на професионалното обучение се определя като осигуряващо „придобиването на квалификация по професия или по част от професия, както и усъвършенстването ѝ“ (Закон за професионално образование и обучение, изм. ДВ. бр. 41 от 3 Юни 2022 г.). То се разглежда като обучение, изискващо подготовка в учебните заведения, в професионалните центрове, в бизнес организациите. Насочено е към осигуряване на определени знания и умения за човешките ресурси, които да гарантират реализирането им по конкретна професия. Дефиницията, представена така, е широкообхватна, тъй като се отнася и до получаването на образователно-квалификационно равнище, а за нуждите на настоящата разработка се изисква конкретизация.

В икономическата литература са налице дефиниции на чуждестранни и български автори за професионалното обучение. В тях се акцентира върху определени аспекти на това значимо за дейността на съвременната бизнес организация понятие (професионално обучение). Авторите определят професионалното обучение като дейност и като процес. Тези различия в мненията им дават основание да ги разграничим на две групи – автори, които смятат, че професионалното обучение е дейност, и тези, които твърдят, че то е процес. В първата група това са Е. Силаги, L. Rue и L. Vuars.

Е. Силаги синтезирано представя дефиницията за професионалното обучение, което е „дейност, насочена към подобряване на резултатите от дейността на служителя, който заема в момента“ (Силаги 1991, с. 53). В този смисъл професионалното обучение е насочено към подобряване на постигнатото от трудовото представяне на човешките ресурси на настоящата длъжност.

L. Rue и L. Vuars определят професионалното обучение като дейност за придобиване на умения за подобряване на трудовите навици на човешките ресурси (Rue, Vuars, 2004). Авторите свеждат същността на професионалното обучение до това, че то е дейност за нови умения.

Към втората група можем да посочим W. French, G. Milkovich, J. Boudreau, Т. Пачев, Р. Bramley, J. Horgan, Р. Mühlau, П. Пенчев, М. Атанасова. Според първия изследовател професионалното обучение е процес на развиване на уменията на заетите в съответствие с изискванията на длъжността (French 1986). За автора професионалното обучение е съвкупност от последователни действия, чрез които се разширяват уменията на човешките ресурси за постигане на оп-

ределени стандарти на работа. Внимание привлича, че в дефиницията са посочени само уменията на човешките ресурси, за които е предвидена промяна.

G. Milkovich и J. Boudreau възприемат професионалното обучение като системен процес на промяна в трудовото поведение на заетите за постигане на съответствие с изискванията на длъжността (Milkovich, Boudreau 1991). Формира се представа, че обучението е процес, при който се спазва определена последователност на действията за промяна в знанията, уменията и нагласите на човешките ресурси, съобразно установените стандарти на работа в бизнес организацията.

Професионалното обучение не се провежда само за постигане на определени изисквания, посочени в изпълняваните длъжности, но и за адаптиране към настъпващите промени на работното място и като цяло в бизнес организацията. Това определя значението на професионалното обучение в съвременните динамични условия. Във връзка с това особено внимание заслужава дефиницията на Т. Пачев. Той определя професионалното обучение като „процес на непрекъснато усъвършенстване на знанията, уменията и опита на заетите във фирмата лица, тяхното привеждане в съответствие с настоящите и бъдещите трудови задачи“ (Пачев 1999, с. 109). В този смисъл професионалното обучение не е еднократно събитие, а перманентен процес, чрез който се подобряват притежаваните знания, умения и опит на човешките ресурси за реализиране на трудовата дейност. Поставен е акцент върху непрекъснатото професионално обучение за изпълнение не само на настоящи, но и на бъдещи трудови задачи.

Според Р. Bramley професионалното обучение е процес, който е планиран, така че хората да бъдат по-ефективни при изпълнение на различни аспекти от трудовата дейност (Bramley 2003), тъй като човешките ресурси в бизнес организациите не са единствено изпълнители на производствената дейност, но и са ръководители и контролори на протичащите процеси (Денева 2006). Това определя професионалното обучение като планирано, за да повишава ползите от трудовата дейност на целия персонал в бизнес организацията.

Друго е мнението на J. Horgan и P. Mühlau. Те възприемат професионалното обучение като планирани и системни усилия на бизнес организацията за промяна или развиване на знанията, уменията и нагласите на човешките ресурси (Horgan, Mühlau 2006). Формира се представа, че обучението е предварително обмислен и последователен стремеж на бизнес организацията. То може да бъде осъществявано на работното място и извън него.

П. Пенчев определя професионалното обучение като планомерен и системен процес на повишаване знанията, уменията, поведението на хората в организацията, за да отговорят на настоящите и бъдещите потребности при осъществяване на тяхната трудова дейност (Пенчев 2008). Акцентира се не само върху получаването на нови знания и умения, но и се постига подобряване на трудовото поведение чрез професионалното обучение на работещите в бизнес организацията.

Относително пълно е представена дефиницията на М. Атанасова. Тя приема, че професионалното обучение е системен процес на изграждане и усъвършенстване на знанията, уменията, нагласите и поведението на заетите за успешно изпълнение на работата, при което се откроява ролята и отговорността както на бизнес организацията, така и на индивида (Атанасова 2015). Открояват се няколко основни моменти за същността на професионалното обучение: представлява взаимосвързани дейности; то е процес за подобряване на трудовото представяне; насочено е към усъвършенстване на индивидуалното изпълнение на трудовите задачи в бизнес организацията.

В икономическата литература са представени редица други мнения, разясняващи различни същностни аспекти на професионалното обучение.

Интересни са вижданията на К. Каменов и М. Андреева по въпроса за същностните аспекти на професионалното обучение. Авторите смятат, че за осигуряването на действеност и непрекъснатост в професионалното обучение важно значение има цикличността (Каменов, Андреева 1994). Акцентира се върху това, че постигането на резултатите от професионалното обучение се обуславя от последователността и повторемостта на предприетите действия.

Според Ат. Дамянов, Г. Захариева и З. Любенов професионалното обучение е „една от основните форми на развитие на персонала, без да се изключва и самообучението“ (Дамянов, Захариева, Любенов 2012, с. 238). Това превръща обучението в ключов момент при изпълнението както на настоящи, така и на бъдещи трудови задачи. Въсщност професионалното обучение е форма за развитие на професионалната подготовка на човешките ресурси. Поради това в много случаи професионалното обучение и професионалното развитие се използват паралелно, без да се прави разграничение между тези две различни понятия.

Едно от разпространените дефиниции за професионалното обучение е на М. Армстронг. Той разкрива неговата същност като планирано систематично изменение на поведението с помощта на мероприятия за обучение, инструкции, които предоставят на индивидите възможност да достигнат до необходимото равнище на знания, умения и компетенции за ефективно изпълнение на възложената работа (Армстронг 2017). Това определение предполага обмислени действия за изменение както на знанията, така и на уменията и нагласите.

Може да се **обобщи**, че в икономическата литература са познати немалко дефиниции за професионалното обучение. В тях се акцентира върху неговите определени особености, които обогатяват, допълват и открояват същностните му аспекти. Като се имат предвид посочените определения за професионалното обучение и съобразявайки се със значимите моменти в тях, според нас *професионалното обучение е система за разширяване, задълбочаване и обогатяване на знанията, уменията и нагласите на човешките ресурси чрез изпълняване на целенасочени, планирани и непрекъснати дейности, в съответствие с настоящи и бъдещи потребности на работното място, в структурното звено и в бизнес организацията.*

В съвременните динамични условия ефективното професионално обучение не може да бъде постигнато единствено на базата на доброто познаване на неговата същност. Необходимо е разглеждане на системата за професионалното обучение т.е. на нейните елементи. На практика професионалното обучение представлява система от взаимосвързани елементи, които допринасят за постигането на обща цел. Съвременните виждания за елементите на системата се основават на т.нар. теоретичен модел ADDIE¹.

Следва да се отбележи, че в най-новите разработки отделните автори разглеждат системата за професионалното обучение като съвкупност от дейности, обособени в етапи и в последователни стъпки.

Така например, М. И. Магура и М. Б. Курбатова (2014) смятат, че системата за професионалното обучение се състои от широк кръг дейности, обособени в **седем етапа**. Представени са в следната последователност:

1. Формулиране на цели на обучение.
2. Определяне на потребности от обучение.
3. Определяне на съдържание, форми и методи за обучение, и необходими ресурси.
4. Селектиране или подготовка на обучители².
5. Провеждане на съвкупност от подготвителни дейности: в това число наредби и инструкции за обучение, регулиране на процеса на обучение или повишаване на квалификации на различни категории персонал, възлагане на отговорности, сформирание на група на обучаеми.
6. Провеждане на обучение. Осъществяване на текущ контрол за посещаемост, осигуряване на контрол на програмата на обучение и осигуряване на необходимото за обучаемите.
7. Оценка на ефективност от професионално обучение (Магура, Курбатова 2004).

Прави впечатление, че формулирането на целите на професионалното обучение е представен като първи етап. Това може да окаже негативни последици за качеството на професионалното обучение и ефективността на постигнатите от него резултати, тъй като от възникналите потребности се определят какви да бъдат целите на професионалното обучение. Така например, когато потребностите от професионалното обучение са възникнали за цялата бизнес организация, тогава човешките ресурси получават общи знания, умения и нагласи, свързани със структурата, стопанската дейност и др. на бизнес организацията.

¹ Моделът е разработен през 1975 г. във Флорида. Негови модификации се срещат в научни разработки на редица изследователи за различни цели.

² Под обучители се имат предвид лектори, инструктори, треньори, наставници, методисти.

На друго мнение е Ramond A. Noe. Той смята, че професионалното обучение трябва да обхваща друг кръг от дейности, които да се осъществяват при спазване на **седем стъпки**:

1. Оценяване на потребности – анализ на предприятието, анализ на заетите и анализ на задачите³.

2. Подготовка на заетите за професионално обучение – нагласи и мотивация, основни умения.

3. Създаване на среда за обучение – цели на обучение, съдържание на материала⁴, практикуване, обратна връзка, участници в обучение, моделиране, администриране на програмата.

4. Провеждане на обучение – самоуправление, подкрепа на ръководния екип.

5. Разработване на план за оценка – идентифициране на резултати от обучението, избиране на начина за оценяване, план за анализ на ползи-разходи.

6. Избиране на метод на професионално обучение – традиционен метод, електронно обучение.

7. Мониторинг и оценка на програмата – оценяване, осъществяване на промени за подобряване на програмата (Noe, 2010).

Логично първостепенно място има оценяването на потребностите с анализ на три нива в предприятието. На второ място е подготовката на човешките ресурси, свързана с осигуряването на нагласи и мотивация, и на основни умения.

Съществен момент от предложението на автора е създаването на среда за провеждане на професионалното обучение. Към нея той отнася и целите на обучението. Считаме, че формулирането на целите на професионалното обучение е необходимо да се позиционира след оценяване на потребностите от него. По този начин предварително се уточняват резултати, което спомага за определяне на ефективността от професионалното обучение.

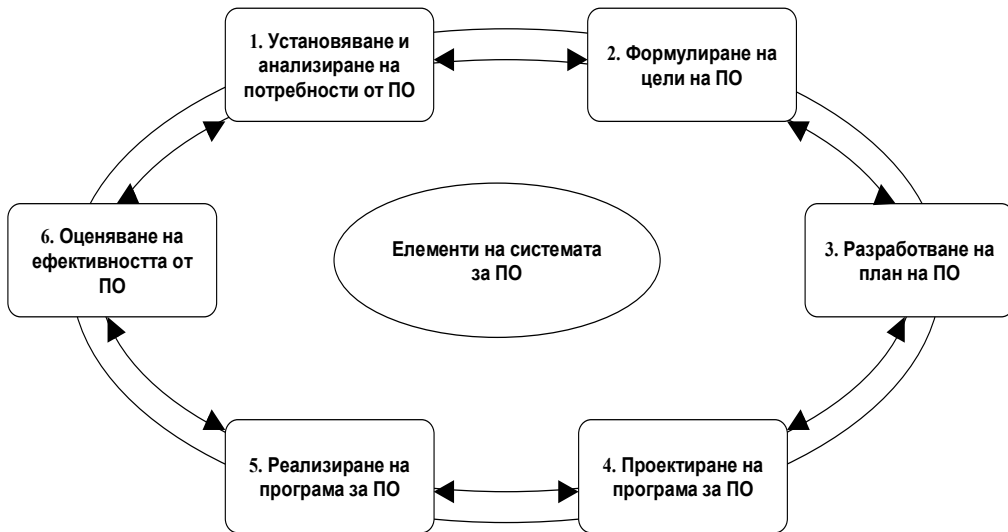
Положителен момент, който следва да се отбележи, е предвидената от автора в стъпка № 4 – подкрепа от ръководството.

В известна степен смущава виждането, че изборът на методи на професионалното обучение следва да бъде след неговото провеждане и след разработването на план за оценка.

Като се основаваме на същностните аспекти в представените виждания на отделните изследователи за системата за професионално обучение и след известни преценки, ние разграничаваме **шест нейни елемента**. Позиционираме ги в определена последователност (вж. фигура 1.).

³ Задачи, свързани с трудовата дейност на човешките ресурси.

⁴ Материал за професионално обучение.

Фигура 1. Основни елементи на системата за професионалното обучение (ПО) – връзки и зависимости между тях

Елементите на системата за професионалното обучение са представени в необходимата последователност. При определени случаи е възможно, някои от тях да не бъдат включени в професионалното обучение. Това се практикува, когато потребностите от разширяване, задълбочаване и обогатяване на знанията, уменията и нагласите на човешките ресурси не изискват изпълнението на всички дейности.

Има няколко ключови момента при осъществяването на професионално обучение. Сред тях се открояват използването на методите за установяване и анализиране на потребностите от професионалното обучение; подборът на обучители и на обучавани; избирането на методи за професионалното обучение; оценяването на ефективността от него.

Въз основа на изложеното можем да **обобщим**, че изследването на вжданията на различните автори разкрива наличието на определено сходство между тях. Някои от тях само се допълват.

Системата за професионално обучение е под въздействието на немалко фактори. Това изисква насочване на определени усилия към отчитане на влиянието на средата с цел постигане на желаните резултати.

При проучване на научните публикации, засягащи въпросите за факторите, които оказват въздействие върху системата за професионално обучение, се установи, че, от една страна, твърде малко автори изясняват този въпрос и от друга, последните ги предлагат много схематично.

В своята книга „Мениджмънт на човешките ресурси“ Т. Христова (1996) определя като фактори, които въздействат върху системата за професионал-

ното обучение социокултурната среда, трудовия пазар, науката и техниката и на потребителите. Към **социокултурната среда** тя отнася потребностите и ценностите на човешките ресурси, като определя тяхната връзка с избора на програма за професионалното обучение. **Трудовият пазар** го разглежда като отражение на демографията, икономиката, законодателството и социокултурата. За **науката и техниката, новостите в тях и откритията в технологиите** отбелязва, че обикновено те провокират провеждането на професионалното обучение (Христова 1996).

При тази класификация се пренебрегват факторите, които определят състоянието на трудовия пазар. Така например открояването на икономиката като фактор е важно, тъй като промените засягат до голяма степен действията на ръководителите за осъществяване на професионално обучение. Логично е, че развитието на науката, техниката и технологията да довеждат до провеждане на професионалното обучение.

Промените настъпващи в бизнес организацията, посочени като фактор всъщност са резултат от действието на външната среда. Не се посочват обаче външни фактори, които според нас, са значими за професионалното обучение. Освен това внимание е отделено на технологичните подобрения, но не се споменава за обновлени на техниката и подобрения в предлаганите продукти. От друга страна положителното е, че се посочват нагласите на човешките ресурси за професионалното обучение. Но е необходимо също така да се обърне внимание по-конкретно и на нагласите на ръководния екип.

Имайки предвид изследваната литература според нас от значение за състоянието и развитието на системата „Професионално обучение“ е въздействието на следните фактори:

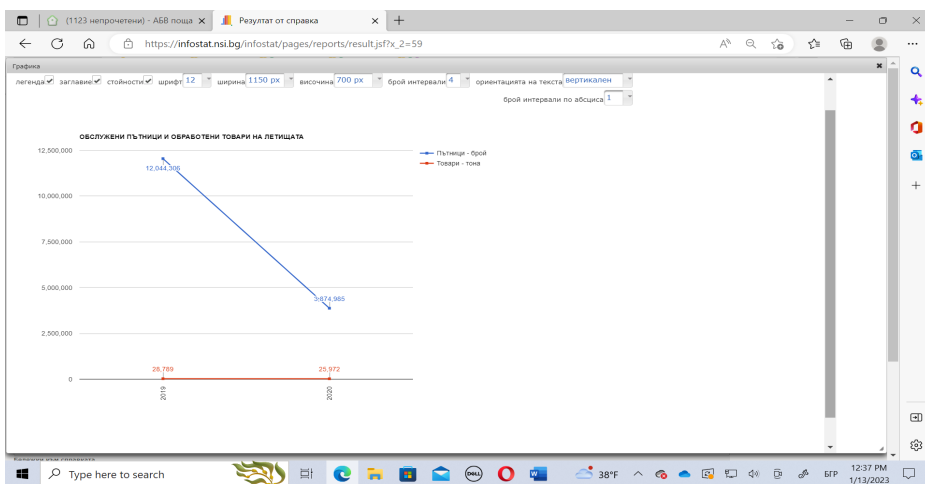
- *Икономическите промени.*
- *Динамиката в състоянието на пазара на труда.*
- *Динамиката в иновациите.*
- *Технико-технологичното развитие.*
- *Промените в изискванията на потребителите на стоковия пазар.*
- *Специфичните фактори (мотивацията на ръководители и подчинени, осигуряването на материални и нематериални стимули).*
- *Образователната структура в региона.*
- *Партньорството.*
- *Факторите от регионален и локален характер.*

Внимание заслужава динамиката в съвременните бизнес условия, свързани със **социално-икономическите фактори** в редица страни. С новите глобални реалности – последствията от пандемията Covid-19 и военните действия в Украйна, осигуряването на добре функционираща система за професионално обучение в бизнес организациите се превръща в голямо предизвикателство.

3. Системата за професионално обучение в съвременните динамични условия

В съвременните бизнес условия ефективното функциониране на системата за професионално обучение не може да бъде постигнато единствено на базата на доброто познаване на нейните елементи и връзките между тях. Необходимо е насочване на определени усилия към отчитане на влиянието на средата за постигане на желаните цели. Системата за професионално обучение е под въздействието на разнородни фактори. Що се отнася до тях, открояването на социално-икономическите промени като фактор е важно, тъй като те засягат до голяма степен действията на ръководителите за осъществяване на професионално обучение. Във връзка с това внимание заслужава настъпилата пандемия и последствията от нея в страната.

Значимо е въздействието на пандемията от Covid-19 върху много сектори на икономиката. Съществена част от последствията, които са резултат от пандемията, всъщност се отразяват върху дейностите в областта на въздушния транспорт. Такива са промените в транспортните дейности, осъществени през периода 2019–2020 г. (вж. фигура 2.).

Фигура 2. Брой обслужени пътници и обработени товари на летищата за периода 2019–2020 г.

**Източник: НСИ, 2022 г.*

От Фигура 2 се вижда, че броят на обслужените пътници на летищата намалява. За 2020 г. спрямо 2019 г. изменението е значително. За същия период се наблюдава сходна динамика в броя на обработените товари на летищата. Причините се дължат на обявената пандемия от Covid-19, поради настъпването, на която пътниците рязко намаляват. В резултат на промяната, се ограничава броя на полетите, което довежда до освобождаване на човешки ресурси в този сектор на икономиката.

След приключване на ограничителните мерки, наложени в резултат на пандемията от Covid-19, се наблюдава постепенно възстановяване на дейностите във въздушния транспорт. Във връзка с това за първите тримесечия на 2022 г. спрямо 2021 броят на обслужените пътници и на обработените товари се увеличава (вж. табл. 1.).

Таблица 1.
Брой обслужени пътници и обработени товари на летищата за първото и второто тримесечие на 2022 г.

Показатели	2021				2022	
	Q1	Q2	Q3	Q4	Q1	Q2
Пътници - брой	460069	837745	2787666	1220565	1158423	2292179
Товари - тона	6163	7169	6270	6203	5500	10042

**Източник: НСИ, 2022 г.*

Процесът на възстановяване на сектора на икономиката се осъществява в съответствие с установените потребности от човешки ресурси. Пораждат се проблеми, свързани с осигуряването на необходимите човешки ресурси. Това рефлектира върху политиката за задържане на кадрите на работа, както и върху системата за професионалното обучение, тъй като се повишават разходите за неговото провеждане.

Поддържането на знанията, уменията и нагласите на заетите в авиацията се оказва предизвикателство за учителите. При провеждане на дистанционна форма на професионално обучение след прилагане на методи като ролеви игри, ситуационен анализ и други интерактивни методи се губи обратната връзка, тъй като трудно се проследяват реакциите на обучаемите. Това оказва съществено влияние при отчитане на постигнатите резултати.

Трябва да изтъкнем, че дейностите по набиране, подбор и назначаване на човешките ресурси в авиацията се отразяват върху качеството на изградената система за професионално обучение. Определянето на кандидатите за назначаване се осъществява на основата на предварително зададени времеви ограничения. Въздействието се изразява в ограничената възможност на учителите за разбиране на спецификата на работата и получаване на достатъчна информация. Не се постига максимална адаптация на обучаваните, при което ползите от професионалното обучение намаляват.

От значение са и новите изисквания за наземния персонал в авиацията, породени от наложените противоепидемични мерки в национален и международен аспект. Поставен е акцент върху обучението при изпълнение на трудо-

вата дейност като метод за придобиване на умения, в съответствие с изискванията на глобалната реалност.

Съществен момент за устойчивото развитие на бизнес организации в областта на въздушния транспорт е състоянието на човешките ресурси. В голяма степен именно това предопределя каква система за професионалното обучение ще се прилага.

В обобщение, за периода 2019–2022 г. броят на човешките ресурси във въздушния транспорт се изменя. Неадекватната промяна в тяхната численост довежда до осигуряването на човешки ресурси без подходящи характеристики, което се свързва, от една страна, с все по-ограничените възможности за намиране на добре подготвени специалисти и работници, както и ръководители. От друга страна – със стремителното възстановяване на сектора и повишаването на мобилността на работната сила, което води до недостиг на човешки ресурси.

Възможностите на професионалното обучение не са използвани в достатъчна степен от бизнес организациите. Системата за обучение е необходимо да се усъвършенства с цел изграждане на мотивирани и висококвалифицирани човешки ресурси.

4. Някои идеи за усъвършенстване на системата на професионалното обучение

В новите бизнес условия несъответствията в системата за професионалното обучение определят необходимостта от нейното усъвършенстване. Възможностите се увеличават с разкриването на предпоставките и условията за усъвършенстване на системата за професионално обучение в бизнес организациите. Необходимостта от подобряване на разглежданата система се обуславя от няколко *предпоставки: съвременните динамични условия, особеностите на дейността, несъответствието в подготовката на човешките ресурси и изискванията на длъжностите, недостатъчната подготовка на специалистите, ангажирани с професионалното обучение.*

Съвременни динамични условия. Определена съвкупност от фактори създават нови изисквания за човешките ресурси. Във връзка с това нарастват изискванията и по-голямо значение се отдава на гъвкавостта, способността за вземане на решения, готовността за поемане на отговорност, които създават възможности не само за по-бързо адаптиране към новата техника, но и за по-ефективното ѝ използване.

В авиацията се изисква високо равнище на професионална подготовка на човешките ресурси. Това налага насочването на усилия към възможно най-пряко повишаване на пригодността на персонала за осигуряването на подходяща професионална подготовка, съобразно променящите се условия. Потребностите на съвременните условия е необходимо да бъдат задоволени при ефективно провеждане на професионалното обучение съобразно настъпващите промени. Качеството на професионалното обучение определя доколко

преминалите през неговата система ще бъдат пригодни да отговорят на предявяваните към тях изисквания.

Особености на дейността. Протичащите многобройни и разнообразни операции изискват добра подготовка. Повишава се ролята на знанията, уменията и нагласите на човешките ресурси за управлението на системите. Управленските решения по отношение на обновленията също имат важна роля за осъществяването на професионалното обучение. Това е така, тъй като се променят изискванията за притежаваните знания и умения на човешките ресурси за поддържането на технико-технологичното състояние и изпълнението на дейности, свързани с особеностите на дейността.

Подготовка на специалистите, ангажирани с професионалното обучение. Ролята на специалистите, ангажирани с професионалното обучение, за неговата ефективност е неоспорима. Необходимо е, знанията на специалистите периодично да се актуализират. Това е свързано с осигуряването на подходяща подготовка на човешките ресурси. Понякога постигнатите резултати от професионалното обучение са неефективни, защото не се фокусират върху развитието на специалистите. Необходим е подход, включващ професионалното им усъвършенстване.

Несъответствия в подготовката на човешките ресурси с изискванията на длъжностите. В съвременното се открояват някои характеристики на човешките ресурси като освобождаването или напускането им, компромиси при назначаването на кандидатите, последващо несъответствие с изискванията на длъжностите. Тези и други причини довеждат до недостиг на добре подготвени човешки ресурси, които са и най-търсени в професионалната област. Същевременно развитието им изисква все по-висока и по-качествена професионална подготовка на човешките ресурси.

Условията за усъвършенстване на системата за професионалното обучение се свеждат до:

Фигура 2. Условия за осъществяване на професионално обучение

Спазване на изискванията на нормативната уредба. Справянето с изискванията на нормативната уредба е условие за усъвършенстване на системата за професионално обучение. Осигурява се изпълнението на нормативните изисквания, сред които – за сигурност, за безопасни условия на труд и други. Не бива да се подценява тяхната роля, важност и възможности. Обучението се свързва и с осигуряване на съответствие с нормативните изисквания и намалява възможността за нарушение на изискванията за осигуряване на здраве и безопасност.

Традиции и новаторство (ноу-хау). Необходимо е да се отдава значение на иновативното мислене и се полагат усилия за разработване на нови видове продукти, отговарящи на потребителските изисквания. Осъзната е отговорността за повишаване на качеството на изпълняваните дейности и установяване на взаимноизгодни партньорства. Във връзка с това необходими са квалифицирани кадри, които да участват активно във всички етапи на този процес, да мислят иновативно и всички техни дейности да са насочени към задоволяване на новите изисквания на съвремието.

Материално-техническа база. Бизнес организации е необходимо да разполагат със съвременна материално-техническа база за реализация на оптимален процес на професионалното обучение. Качеството на професионалното обучение в много голяма степен зависи от наличието на съвременна инфраструктура.

Заклучение

В съвременната стопанска реалност професионалното обучение на човешките ресурси придобива все по-голямо значение и неговото ефективно провеждане изисква внимателно използване на специфичен инструментариум, включващ съчетание от методи за определяне на потребностите, планиране, провеждане, оценка и обратна връзка. Разширяването, задълбочаването и обогатяването на знанията, уменията и нагласите на човешките ресурси изисква целенасочено и последователно изпълняване на дейностите в системата на професионалното обучение.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Закон за професионално образование и обучение, изм. ДВ. бр. 41 от 3 Юни 2022 г.).
Национален статистически институт.

Илиев, Й., Димитров, К. (2021). *Управление на човешките ресурси*. Издателски комплекс – УНСС, София.

Кънев, П., Пантелеева, И., Иванова, З., К. Кулчев. (2013). Едно предизвикателство пред българските индустриални бизнес организации. *Диалог*, N Тематичен II – дек., 62–75.

- Кънев, П., Христова, В., Пантелева, И., Иванова, З.** (2012) Едно изследване на човешките ресурси в големите бизнес организации. *Алманах научни изследвания*, (17), 394–417.
- Пенчев, П.** (2008) *Организационно развитие*. В. Търново: Абагар.
- Миркович, К.** (2006) Утвърждаване на системния подход в икономиката. *Икономическа мисъл*, (5), 63–72.
- Магура, М., Курбатова, М.** (2004) *Обучение персонала как конкурентно преимущество*. Москва.
- Майер, Л., Калчев, Р.** (2001) *Управление на персонала: В строителството*. Варна.
- Пачев, Т.** (1999) *Управление на персонала: Социологични аспекти*. София.
- Христова, Т.** (1996) *Мениджмънт на човешките ресурси*. Princesps, с. 241.
- Каменов, К., Андреева, М.** (1994) *Управление на персонала*. Свищов.
- Силаги, Е.** (1991). Мениджмънт – наука, изкуство, практика. ИУ-Варна, с.60.
- Armstrong, M.** (2017) *Handbook of Human Resource Management Practice 14*.
- Abdullah, H.** (2012) Existence and Extinction of HRD Needs Assessment: A case of Malaysian Manufacturing Firms. *International Business Management*, 6 (4), p. 246.
- Noe, R.** (2010). *Employee training and development*.
- Adamonienė, R., Čiutienė, R.** (2010). Problems and possibilities of youth integration to labour market. *Economics and management*, 15, 343–349.
- Aguinis, H., Kraiger, K.** (2009). Benefits of Training and Development for Individuals and Teams, Organizations, and Society. *Annu. Rev. Psychol.*, 60, 451–474.
- Bramley, P.** (2003). *Evaluating Training*. London.
- Rue, L., Byars, L.** (1992). *Management*. IRWIN, Illinois.
- Milkovich, G., Boudreau, J.** (1991). *Personnel/HR Management*. IRWIN, p. 407.

СИГУРНОСТТА НА ПОЛЗВАТЕЛИТЕ НА ЖЕЛЕЗОПЪТЕН ТРАНСПОРТ КАТО ЧАСТ ОТ СОЦИАЛНАТА И ИКОНОМИЧЕСКАТА СИГУРНОСТ В ЕС

Станимира Чюбатарова-Николова

SECURITY OF USERSON RAIL TRANSPORT AS PART OF THE SOCIAL AND ECONOMIC SECURITY IN THE EU

Stanimira Chyubatarova-Nikolova

Abstract: The exhibition examines the security of rail transport users in the European Union in the context of their rights and obligations, according to Regulation (EU) 2021/782 of the European Parliament and of the Council of 29.04.2021. The safety and rights of rail users, the obligations of Member States to take appropriate measures to ensure the personal safety of passengers at stations and on trains, is an important part of the common transport policy of the EU.

Keywords: security; rail transport; passenger rights and obligations.

Регламент (ЕС) 2021/782 на Европейския Парламент и на Съвета от 29.04.2021 г. относно правата и задълженията на пътниците, използващи железопътен транспорт¹ (Регламента) започва да се прилага пряко и непосредствено във всички държави членки от 7 юни 2023 г. Регламентът поставя на дневен ред въпроса за сигурността на пътниците, ползващи железопътен транспорт в рамките на общата транспортна политика на ЕС. Европейският законодател извежда като особена важност гаранциите на правата на пътниците, използващи железопътен транспорт, както и подобряването на качеството на услугите за железопътен превоз на пътници. Целта е увеличаването на дела на железопътния транспорт спрямо другите видове транспорт. Правата на пътниците се гарантират, както от прякото и непосредствено приложение на Регламента във всички държави членки, така и от задължението на националния законодател, в изпълнение на Регламента да уреди чрез вътрешно процесуални норми реда за упражняване на правата на пътниците.

Във вътрешнонационален план подобряването на качеството на услугите в железопътния транспорт също има ключово значение за националната сигурност на Република България в сферата на транспорта².

¹ Публ., ОВ L 172, 17.05.2021 г.

² Актуализирана стратегия за национална сигурност на Република България, приета с Решение на НС от 14.03.2018 г., обн., ДВ, бр. 26 от 23.03.2018 г.

Какво наложи приемането на Регламент (ЕС) 2021/782 на Европейския Парламент и на Съвета от 29.04.2021 г.? За да отговорим на този въпрос, следва да си отговорим на въпроса, какво наложи да бъде отменен действащия до 07.06.2023 г. Регламент (ЕО) № 1371/2007, който уреждаше обществените отношения със същия предмет? Какво обуслови въведените сериозни промени?

Още в Бялата книга за транспорта от 2001 г. е формулирана целта на ЕС за защита на правата на пътниците във всички видове транспорт, включително железопътния. Ядрото на правата на пътниците в ЕС за всички видове транспорт е формирано от десет основни права: право на информация; право на изпълнение на договора за превоз; право на недискриминация по отношение на достъпа до транспорт; право на отказ от пътуване (възстановяване на пълната цена на билета); право на получаване на помощ; право на мобилност; право на обезщетение; право да се търси отговорност от превозвача за пътниците и техния багаж; право на пълно и ефективно прилагане на законодателството на ЕС; право на бърза и достъпна система за разглеждане на жалби.

Регламентът от 2007 г. предвиждаше минимална защита за пътниците, използващи железопътен транспорт и отразяваше горните десет основни права на пътниците, приложими за всички видове транспорт. В този смисъл Регламент (ЕО) № 1371/2007 беше важен инструмент за хармонизация, за да се гарантира, че всички пътници в ЕС имат едни и същи права. Регламентът обаче предоставяше на държавите членки голяма свобода при прилагането на неговите разпоредби, което възпрепятстваше еднаквото прилагане и спазване на Регламент (ЕО) № 1371/2007. С други думи, пътниците, използващи железопътен транспорт, имаха различни права в отделните държави членки. Това доведе до необходимостта да бъде осигурена по-добрата им защита, за да може да се насърчи по-активното използване на железопътния транспорт.

Освен горното, през 2013 г. Съдът на Европейския съюз постанови решение (Решение от 26 септември 2013 г. по Дело C-509/11 ÖBB–Personenverkehr AG), съгласно което Регламентът от 2007 г. не позволява освобождаване на железопътните предприятия от задължението да обезщетяват пътниците за закъснения, причинени от непреодолима сила. По това железопътният транспорт се отличаваше от другите видове транспорт. Това също трябваше да се промени в новия Регламент. Добавянето на клауза за непреодолима сила само по себе си е оправдано с оглед на приваждането в съответствие с другите видове транспорт.

С новия Регламент (ЕС) 2021/782 са закрепени с императивни правни норми правата на лицата с увреждания и лицата с намалена подвижност, в съответствие с Конвенцията на Организацията на обединените нации за правата на хората с увреждания. Държавите членки повече няма могат да допускат изключения от предоставянето на помощ и обезщетение за повредено оборудване за подпомагане на двигателната способност. Информацията ще следва да бъде предоставяна в достъпни формати в съответствие с изискванията, предложени в Европейския акт за достъпността.

В съответствие с Тълкувателните насоки от 2015 г. и Четвъртия законодателен пакет в областта на железопътния транспорт от 2016 г., железопътните предприятия ще трябва да предлагат директни билети, а пътниците да получават основна информация относно техните права в момента на резервацията. Информацията за правата на пътниците трябва да бъде поставена на видно място в гарите и във влаковете. Посочената информация следва да се предоставя в достъпни формати за лица с увреждания или лица с намалена подвижност. За персонала във влаковете понякога може да бъде трудно да идентифицират пътниците с увреждания и това ще се усложни още повече сега, с предложението за включване в определението на лица с намалена подвижност на лицата с умствено или психическо увреждане. В случай на съмнение за измама това може да доведе до критични ситуации и проблеми от практическо естество. На този аспект следва да се обърне необходимото внимание при обучението на персонала.

С цел да се предоставят на такива лица възможности за пътуване с влак, сравними с тези на останалите граждани, следва да бъдат установени правила за недопускане на дискриминация и за оказване на помощ по време на пътуването им. Лицата с увреждания имат същите права на свободно движение и недискриминация като останалите граждани. С цел на пътниците с увредени сетива да се предостави най-добра информация за закъснения следва да се използват подходящи зрителни и аудиосистеми. На такива лица следва да се даде възможност да закупят билети във влака без допълнително таксуване, когато липсва достъпен начин за закупуване на билет преди качването във влака.

Железопътните предприятия получават възможността да се възползват от правото на обезщетение, ако закъсненията се дължат на грешка или небрежност на трета страна. С тази мярка правата на пътниците в железопътния транспорт се привеждат в съответствие с правата на пътниците във въздушния.

Управителите на гари задължително трябва да изготвят планове за действие при извънредни ситуации, за да се намали тежестта за железопътните предприятия.

С цел да се избегне изплащането на обезщетения от страна на железопътните предприятия в ситуации, които те не са причинили и не са могли да предотвратят, се предлага въвеждането на клауза за непреодолима сила, която се прилага само при изключително извънредни ситуации, причинени от екстремни метеорологични условия и природни бедствия.

Напредъка на технологиите обуслови преразпределение на приоритетите в полза на иновациите за сметка на живата сила и човешкия фактор.³ За управителите на железопътната инфраструктура е въведено задължение да

³ Доц. дн Маркова Цв., Икономическата сигурност в контекста на индустриална сигурност, Международна научна конференция „Проблеми на социалната и икономическата сигурност“, Великотърновски университет „Св. Св. Кирил и Методий“, 18.11.2022 г.

разпространяват в реално време данни за пристигането и заминаването на влаковете.

Регламентът забранява на държавите членки дискриминация въз основа на гражданството на пътника. Допуска се обаче, държавите членки да могат да въвеждат социални тарифи и да насърчават използването на железопътния транспорт, но само ако тези мерки са пропорционални и не зависят от гражданството на пътниците.

Регламентът обръща особено внимание на обстоятелството, че железопътните предприятия следва максимално да улесняват комбинирането на пътувания с велосипед и с влак. При придобиването на нови влакове е необходимо да бъдат осигурени достатъчен брой места за превозване на велосипеди при съобразяване с мерките за сигурност на пътниците.

Важна част от правото на сигурност на ползвателите на железопътен транспорт са нововъведените обезщетение и помощ в случай на закъснение, пропуснатата връзка или отменяне на услуга. В случай на закъснение на пътниците се предоставят варианти за продължаване или пренасочване на пътуването при сравними условия на превоз. Ако железопътното предприятие може да докаже, че закъснението е било причинено от извънредни обстоятелства като екстремни метеорологични условия или големи природни бедствия, застрашаващи безопасното извършване на услугата, то няма да е задължено да плати обезщетение. Всеки такъв случай следва да има характера на изключително природно бедствие за разлика от нормалните сезонни метеорологични условия, като например есенни бури или редовно случващи се наводнения в градове, причинени от приливи или снеготопене. Железопътното предприятие няма да е задължено да плати обезщетение и ако може да докаже, че закъснението е било причинено от голяма криза в областта на общественото здравеопазване, например пандемия. Стачките на персонала не освобождават от отговорност за заплащане на обезщетение при закъснение. Когато железопътното предприятие разполага с документ от публичен орган, независим от железопътното предприятие, в който се посочват обстоятелствата, на чиято основа железопътното предприятие разчита да бъде освободено от задължението за плащане на обезщетение, то следва да доведе до знанието на пътниците тези документи (съображение 37 от Регламента).

За гарантиране на правата на пътниците, ползващи железопътен транспорт Регламентът предвижда че е изключително важно да се опрости процедурата, по която пътниците могат да претендират обезщетение или възстановяване на средства. Държавите членки ще могат да изискват от железопътните предприятия да приемат искания за обезщетения чрез уебсайтове или през мобилни приложения. Освен това, ще бъдат изготвени единни формуляри за такива искания, валидни в целия Съюз, а пътниците да имат възможност да подадат исканията си, като използват този формуляр.

В интерес на всички пътници, използващи железопътен транспорт, е да бъдат взети мерки за осигуряване на личната им сигурност както на гарите,

така и във влаковете. Те ще могат да подават жалби до всяко участващо железопътно предприятие относно съответната му отговорност във връзка с правата и задълженията, предоставени с Регламента.

Съгласно чл. 19 и чл. 20 от Регламента, когато „закъснението е 60 минути или повече, или услугата е отменена, железопътното предприятие, обслужващо закъснялата или отменена услуга, предлага безплатно на пътниците хотел или друг вид настаняване, както и транспорт между гарата и мястото на настаняване, в случаите, в които се налага престой от една или повече нощи или се налага допълнителен престой, както и храна и напитки в зависимост от времето на чакане, ако има такива във влака или на гарата, или е възможно да бъдат доставени. Когато такъв престой стане необходим, железопътното предприятие отговаря за настаняване до три нощувки. Ако пътник загине или бъде наранен, железопътното предприятие не по-късно от 15 дни след установяването на самоличността на физическото лице, което има право на обезщетение, извършва авансовите плащания, необходими за посрещането на непосредствените му икономически нужди. Авансовото плащане в случай на смърт не може да бъде по-малко от 21 000 EUR на пътник. Авансовото плащане, съгласно Регламента не представлява признаване на отговорност и може да се приспадне от сумите, изплатени впоследствие, но не подлежи на възстановяване, освен в случаите, при които причинените вреди са резултат от небрежност или вина от страна на пътника или при които лицето, получило авансовото плащане, не е лицето, имащо право на обезщетение. В случаите, в които е основателно да се очаква, при заминаване, или при изпускане на връзка, или при отмяна, при пристигането на крайното местоназначение съгласно договора за превоз закъснението да е 60 минути или повече, железопътното предприятие, обслужващо закъснялата или отменена услуга, незабавно предлага на пътника избор между възстановяване на пълната стойност на билета при условията, при които е била платена, за неосъществената част или части от пътуването и за вече осъществената част, ако пътуването е вече ненужно от гледна точка на първоначалния план за пътуване на пътника; продължаване или пренасочване, при сравними транспортни условия, до крайното местоназначение при първа възможност; продължаване или пренасочване, при сравними транспортни условия, до крайното местоназначение на по-късна, удобна за пътника дата“. Националното право може да предоставя на пътниците допълнително обезщетение за вреди.

Регламентът създаде задължения на държавите членка да определят органи по изпълнението на Регламента. За Република България органът за контрол по Регламент (ЕС) 2021/782 е Изпълнителна агенция „Железопътна администрация“. На сайта на агенцията е публикуван списък с основаните права на пътниците, ползващи железопътни услуги на територията на Република България. При нарушаването им, жалба се подава до железопътния превозвач („БДЖ-Пътнически превози“ ЕООД) или до управителя на инфраструктурата (Национална компания „Железопътна инфраструктура“) в зависимост от на-

рушението, което се претендира да е извършено. Срокът за отговор е един месец. Ако жалбоподателят не получи отговор в този срок или е недоволен от отговора, може да подаде жалба до Изпълнителна агенция „Железопътна администрация“.

На сайта на „БДЖ-Пътнически превози“ ЕООД е публикуван формуляр на жалба на български и английски език. Жалбата може да се подаде на място в деловодството на дружеството или по електронен път на електронен адрес: <https://www.bdz.bg/bg/contact-form>. По този ред жалба се подава, когато е свързана с: „билети и резервации; отговорност на жп превозвач за пътниците и техния багаж; закъснения, пропуснати връзки, отменени пътувания; съдействие в случай на закъснение или отменено пътуване; право на превоз и информация на лица с увреждания и лица с намалена подвижност; оказване на помощ на лица с увреждания или лица с намалена подвижност; лична сигурност на пътниците; обработка на жалба/сигнал; качество на обслужването – обслужване на билетните каси, чистота на подвижния състав, качество на климата във вагоните, хигиена на санитарните възли, наличие на хигиенни материали в санитарните възли, пренаселеност; превоз на багаж или животни; загубен или повреден ръчен багаж, регистриран багаж, превозни средства“.

На сайта на Държавното предприятие „Национална компания „Железопътна инфраструктура“ е публикуван формуляр на жалба на български и английски език. Жалбата може да се подаде на място в деловодството на предприятието и по електронен път на: office@rail-infra.bg. По този ред се подава жалба, свързана с: „безпрепятственото осигуряване на движението на пътниците и лицата с увреждания и лица с намалена подвижност до влаковете и обратно в железопътните гари и спирки, включително достъп до сградите на железопътните гари; оказване на помощ на лица с увреждания или лица с намалена подвижност; качество на обслужването – чистота на гаровите съоръжения, хигиена и достъп до санитарните възли в железопътните гари“.

ИЗВОДИ:

Регламентът съобразява основните права, залегнали в Хартата на основните права на Европейския съюз, като забрана за дискриминация, интеграцията на хората с увреждания, гарантирането на високо равнище на защита на потребителите и правото на ефективни правни средства за защита и на справедлив съдебен процес, сигурност при пътуване. Регламентът изрично предвиди, че националните съдилища трябва да го прилагат при зачитане на тези права и принципи. Ще следим с интерес как ще се развие съдебната практика по прилагане на Регламента пред националните съдилища и пред съда на ЕС, както и как ще отговорят на предизвикателството определените национални органи на държавите членки.

ЗА АВТОРИТЕ В ТОЗИ СБОРНИК

THE AUTHORS IN THIS VOLUME

Александър Миланов – доцент, д-р, Университет Жиндал, Факултет по право, Индия, amilanov@jgu.edu.in

Aleksandar Milanov – Assoc. Prof. PhD, Jindal Global University, JGLS, India amilanov@jgu.edu.in

Birsena Numanović Duljević – PhD, Secondary school “Nikola Tesla” Novi Pazar, University “Singidunum” Belgrade, Serbia.

Вихрен Бузов – професор, доктор на науките, зам.ректор по управление на качеството и акредитацията на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Vihren Bouzov – Prof. Dr. Habil, Vice Rector for Quality System Management and Accreditation, “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, v.buzov@ts.uni-vt.bg

Галина Тодорова – доцент, доктор, Департамент „Природни и хуманитарни науки“, ВВБУ „Георги Бенковски“, Град Долна Митрополия, България.

Galina Todorova – Assoc. Prof. PhD, Department of Natural Sciences and Humanities.

Драган Колев – проф.д-р, Паневропски Универзитет „Апеирон“ Бања Лука, Босна и Херцеговина, Факултет за дипломатију и безбедност, Обединение „Никола Тесла“ Београд (Република Српска, Босна и Херцеговина), kolevcas@yahoo.com

Dragan Kolev – Prof. PhD, Panevropski univerzitet „Apeiron“ Banja Luka, Republika Srpska/Bosna i Hercegovina, Faculty of Diplomacy and Security, Union Nikola Tesla, kolevcas@yahoo.com

Елица Дудулаки – докторант по психология, ПУ „П. Хилендарски“.

Elitza Ntountulaki – PhD student in Psychology, Plovdiv University “P. Hilendarski”.

Зураб Тодуа – политик, историк и писател от Молдова, автор на книги за постсъветското пространство, toda.2012@yandex.ru

Zurab Todua – politician, historian and writer from Moldova, author of books on Postsoviet region, toda.2012@yandex.ru

Ивайло Джилян – докторант, катедра „Политически науки“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

Ivailo Djilianov – PhD Student, Department of Political Sciences, University of Veliko Tarnovo.

Иван Цанов – асистент доктор, преподавател в Катедра „Политически науки и национална сигурност“ към Факултет по икономически и социални науки на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“.

Ivan Tzanov – assistant professor, PhD, Department of Political Sciences and Security, Plovdiv University, Bulgaria.

Леонас Толвайсис – професор, д-р Факултет дипломация и сигурност, Университет Никола Тесла, Белград.

Leonas Tolvaišis – Prof. PhD, Faculty of diplomacy and security, Union Nikola Tesla University, Belgrade.

Майяна Митевска – професор, д.пс.н., ПУ „П. Хилендарски“.

Mayana Mitevska – Prof. Dr. Habil, Plovdiv University “P. Hilendarski”.

Мария Илчева – доцент, доктор, катедра „Организация и методология на социалните дейности“, Стопански факултет, директор на Институт за перспективни научни изследвания, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

Maria Ilcheva – Associate Prof. PhD, Department of Organization and Methods of Social Activities, Faculty of Economics, Director of the Institute of Perspective Scientific Studies, “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo.

Нехриджан Мехмед – гл. ас. д-р, ВВВУ „Г. Бенковски“, гр. Долна Митрополия, nehrican@abv.bg

Nehridjan Mehmed – Senior Lecturer PhD, „Georgi Benkovski” Air Force Academy, Dolna Mitropolija, Bulgaria, nehrican@abv.bg

Олга Стоянова-Енчева – гл. ас. д-р катедра „Политология“, Философски факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Olga Stoyanova-Encheva – Senior Lecturer PhD, Department of Political Sciences, Philosophical Faculty, “St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Райна Иванова – гл. ас. д-р, ВА „Г. С. Раковски“;

Rayna Ivanova – Senior Lecturer PhD, G. S. Rakovski National Defence College;

Роман Темников – докторант от Азербайджан, Университет „Масарик“, Бърно, Чехия.

Roman Temnikov – PhD Student, Azerbaijan, Masarik University, Brno.

Слободан Нешкович – кадемик, доктор, Международна академия за науки, изкуства и сигурност MANUB Belgrade Serbia, Център за стратегически изследвания на националната сигурност CESNA-B, Белград, Сърбия, Университет Бизнес Академия Нови сад, Почетен професор на Философски факултет на ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, Украинска технологична академия, Киев, Украйна, slobneskovic@gmail.com;

Slobodan Nešković – Academician Full Professor PhD, International Academy of Sciences, Arts and Security – MANUB Belgrade Serbia, Center for Strategic Studies of National Security – CESNA B, Belgrade Serbia, University Business Academy Novi Sad FEPPS Serbia, Professor Honoris Causa of the Faculty of Philosophy, St. Cyril and Methodius University of Veliko Turnovo, Ukrainian Technological Academy of Kiev, Ukraine.

Станимира Чубатарова-Николова – доктор, юрист, преподавател в ВТУ „Л. Каравелов“, София.

Stanimira Chyubatarova – Nikolova – doctor, lawyer, University of Transport “L. Karavelov”, Sofia.

Тихомир Солаков – доцент доктор, катедра „Национална сигурност“, Философски факултет, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“.

Tihomir Solakov – Associate Prof. PhD, Department of National Security, Philosophical Faculty, “St.Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo.

Цвета Маркова – доцент, доктор на науките, ръководител на Катедра „Национална сигурност“, ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“, tz.markova@gmail.com

Tzveta Markova – Associate Prof. Dr. Habil, “St.Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo, tz.markova@gmail.com

**Проблеми на социалната
и икономическата сигурност. Том 3**

**ИКОНОМИЧЕСКИ, ПОЛИТИЧЕСКИ
И УПРАВЛЕНСКИ АСПЕКТИ НА СИГУРНОСТТА**

**Материали от Международна научна
конференция 18–19.11.2022 г.
Катедра „Национална сигурност“,
Философски факултет**

*Българска
Първо издание*

Езиково-стилов редактор и коректор Диана Вацова
Технически редактор д-р Десислава Димитрова

Формат 70x100/17 Печатни коли 15

Предпечат и печат:

Университетско издателство „Св. св. Кирил и Методий“, 2023
Велико Търново, ул. „Теодосий Търновски“ № 2

ISSN 2738-8689

